

जैनधर्माचा उद्गम आणि विकास

जैन धर्माची राष्ट्रीय भूमिका -

जेव्हा मला येथील सरकारी साहित्य परिषदेतार्फे ह्या व्याख्यानमालेसाठी आमंत्रण मिळाले आणि त्यासाठी विषय निवडण्याची जबाबदारीही माझ्यावरच सोपविली, तेव्हा मी जरा गोंधळलो. काही वर्षांपूर्वी बिहार राज्य सरकारने प्राकृत साहित्य, जैन तत्त्वज्ञान व अहिंसा यांचा पदव्युत्तर अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी एक स्वतंत्र विद्यापीठाची स्थापना केली आहे, हे आपणास माहीत असेलच. त्या विद्यापीठाच्या संचलनाची जबाबदारी माझ्यावर सोपविण्यात आली आहे. त्या उपक्रमासंबंधी मला अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारण्यात आले. त्यामध्ये बिहार सरकारने हे कार्य का व कशासाठी आरंभिले आहे असे प्रश्न अनेकांनी विचारले. यासंबंधी त्यांच्या प्रश्नांची पाश्वर्भूमी अशी आहे की, स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रीय धोरण सर्वथेव धर्मनिरपेक्ष आहे आणि त्याप्रमाणे लोकसभेने सर्वप्रकारच्या धार्मिक, सांप्रदायिक व जातीय इत्यादि पक्षपाती गोष्टींचा निषेध केला आहे. तेव्हा या भूमिकेवरून असा प्रश्न उद्भवणे स्वाभाविकच आहे. या प्रश्नाचे उत्तर माझ्या दृष्टीने एवढेच आहे की, बिहार सरकारने केवळ या जैन विद्यापीठाचीच स्थापना केली नसून संस्कृत व वैदिक संस्कृतीच्या अध्ययन व संशोधनासाठी मिथिला विद्यापीठ आणि पाली भाषा व बौद्धतत्त्वज्ञानासाठी नव नालंदा महाविहार यांचीही स्थापना केली आहे. याशिवाय अरबी-पारशी भाषा, साहित्य व संस्कृती यांच्या अभ्यासासाठीही अशाच प्रकारची एक संस्था पाटणामध्ये स्थापन केली आहे. भारतीय प्राचीन संस्कृतीसंबंधी उच्च अध्ययन, अध्यापन व संशोधन करण्याच्या हेतूने अशा प्रकारच्या चार विद्यापीठांची स्थापना सरकारने आपल्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोण स्पष्ट केला आहे. धर्मनिरपेक्षता याचा अर्थ-सरकारने 'कोणताहीधर्म, तत्त्वज्ञान व तत्संबंधी साहित्य यांच्या अभ्यासाचा निषेध करावा असा मुळीच होत नाही. धर्मनिरपेक्षता याचा उद्देश एवढाच की, कोणत्याही एका विशिष्ट धर्मासाठी सर्व प्रकारची सोय करून देणे आणि दुसऱ्या धर्माची उपेक्षा करणे असे राष्ट्रीय धोरण कदापिही असू नये. या उलट देशाचा प्राचीन इतिहास, साहित्य, सिद्धांत व दर्शन इत्यादीसंबंधी सर्व विषयांचा अभ्यास व संशोधन यासाठी शक्य असतील त्या सर्व सोयी समभावाने, पक्षपात न करता उपलब्ध करून देणे सरकारचे कर्तव्यच आहे. असा उदात्त श्रेयस्कर दृष्टिकोण स्वीकारल्याने कोणाला कधीही विरोध करण्याचे कारण नाही. आणि अशा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोणाने प्रेरित होऊन या साहित्यपरिषदेने मला या व्याख्यान-मालेसाठी आमंत्रण दिले आहे असा माझा समज आहे. आणि याच दृष्टीने, भारतीय संस्कृतीमध्ये जैन धर्माचे योगदान, या विषयाचे विवेचन करण्यात मला मुळीच संकोच वाटत नाही. मात्र या विषयाचे येथे समीक्षीन समीक्षण करीत असताना आत्मप्रशंसा व परनिंदात्मक भावनांचा संपर्क होऊ नये एवढीच सावधगिरी मला बाळगावयाची आहे. उलट प्रस्तुत संस्कृतिप्रवाहाने भारतीय जीवन, भारतीय विचार व भारतीय पद्धतींना केव्हा, कसे पुष्ट व परिपूर्ण केले आहे याचे यथार्थ मूल्यांकन होऊन त्याची वस्तुनिष्ठ रुपरेषा स्पष्टतया प्रतीत होईल असा प्रयत्न तडीस जावा. या विषयासंबंधी विशेष सावधगिरी बाळगण्याची मला आवश्यकता वाटते. कारण मी स्वतः जन्माने व संस्कारांनी जैन असल्याने वरील दोषांचा आरोप माझ्यावर होणे सहज शक्य आहे. परंतु या बाबतीत माझी जबाबदारी त्याच कारणामुळे पुष्कळशी कमी होते. कारण जैन धर्म आपल्या विचारप्रणालीच्या व जीवन पद्धतीच्या विकासकार्यामध्ये कोणत्याही संकुचित दृष्टीला कधीही बळी पडला नाही. त्याची भूमिका राष्ट्रीयदृष्टीने नेहमीच उदार व उदात्त राहिली आहे. जर केव्हा तरी, कोठे तरी, त्याचा इतर धर्माशी विरोध व संघर्ष झाला असेल तर तो केवळ याच उदार नीतीच्या संरक्षणासाठीच होय. जैनांनी कधीही देशाच्या कोणत्याही एकाच भागासंबंधी अभिनिवेश निर्माण होऊ दिला नाही. जरी त्यांचे शेवटचे तीर्थकर भगवान महावीर विदेह देशामध्ये (उत्तर बिहार) जन्मले तरी त्यांचा उपदेश व निर्वाण मात्र मगध देशामध्ये (दक्षिण बिहार) झाला. त्यांच्या पूर्वीच्या तीर्थकर पाश्वर्नाथांचा जन्म उत्तरप्रदेशाच्या बनारस (वाराणसी) नगरामध्ये झाला(तरी ते तपश्चर्येसाठी मगधमधील सम्मेद शिखर पर्वतावर गेले. त्यांच्याही पूर्वीचे तीर्थकर भगवान नेमिनाथ यांनी आपली तपश्चर्या, उपदेश व निर्वाण यामुळे काठेवाड (पश्चिम भारत) पुनीत केला. सर्वात पहिले तीर्थकर आदिनाथ यांचा जन्म झाला अयोध्येमध्ये. पण तपश्चर्या करण्यासाठी ते गेले कैलास पर्वतावर. अशा रीतीने जैनांच्या पवित्र भूमीचा विस्तार उत्तरेकडे हिमालय, पूर्वेला मगध आणि पश्चिमेला काठेवाडपर्यंत झाला आहे. अनेक मुळी, आचार्य इत्यादि महापुरुषांच्या जन्म-तपश्चर्या-निर्वाण इत्यादि निमित्ताने या देशाच्या वरील सीमेमधील पावलागणिक भूमी जैनांनी आपल्या श्रद्धेचा व भक्तीचा विषय बनवून ठेवला आहे. धर्मप्रचारासाठी किंवा

आत्मसंरक्षणासाठीही जैन लोक आपल्या देशाच्या बाहेर कधीही पळाले नाहीत. दुष्काळादिक संकटकाळी ते पूर्वकडून पश्चिमेकडे किंवा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे कोठेही गेले तरी स्वदेशातच राहिले. आणि अशाप्रकारे त्यांनी दक्षिण भारतालाही आपल्या श्रद्धांजलीपासून वंचित ठेवले नाही. तिकडे तामीळनाडुच्या अतिदूर प्रदेशामध्येही त्यांचे अनेक मोठमोठे आचार्य व ग्रंथकार झाले आहेत. आणि कित्येक स्थळे त्यांच्या प्राचीन मंदिरादिक अवशेषांनी आजही अलंकृत आहेत. कर्नाटक प्रांतामध्ये श्रवणबेळगोळ व कारकल इत्यादि ठिकाणी भगवान बाहुबलीचय भव्य व कलापूर्ण प्रतिमा आजही आपल्या देशाचया प्राचीन कलेचा गौरव वाढवीत आहेत. तात्पर्य, समस्त भारतदेश के वळ आजच्या राजकीय अर्थानेच नव्हे तर आपल्या प्राचीनतम धार्मिक परंपरानुसार देखील जैनांच्या दृष्टीने एकात्मच असून त्यांच्या श्रद्धाभक्तीचा पूर्ण आश्रयस्थान बनला आहे. झात कालखंडामध्ये जदैन साधूंचा किंवा श्रावकांचा एखादा संघ मोठ्या प्रमाणावर देशाच्या बाहेर गेला असावा आणि तेथे निर्माण केलेल्या मंदिरादिक धर्म संस्थांच्या भक्तीच्या निमित्तानेही त्यांच्या स्वदेश प्रे मामध्ये लेशमात्र शिथिलता किंवा द्विधावृत्ती निर्माण इ गाली असावी अशा घटना जैनांच्या इतिहासात घडलेल्या नाहीत. अशा रीतीने प्रांतीयतेची संकुचित भावना व देशविघातक अयोग्य अनुराग इत्यादि दोषांपासून अलिप् राहिल्याने जैनांची देशभक्ती सदैव विशुद्ध, अविचल व एकनिष्ठ राहिली आहे. आणि ही गोष्ट प्रशंसनीय आहे.

देशभक्ती के वळ अदृष्टच असू शकते असे नाही. जैनांनी लोकभावनेसंबंधीही आपली तीच उदार नीती अवलंबिली आहे. भाषेचाच प्रश्न घ्या. वैदिक परंपरेमध्ये संस्कृत भाषेचा आदर मोठा आहे आणि तीच दैवीवाक किंवा देववाणी समजून सतत त्यातच साहित्यरचना के ली आहे. या कल्पनेचा परिणाम तर चांगला झाला. कारण त्यामुळे प्राचीनतम वेद इत्यादि साहित्याचे चांगल्या प्रकारे संरक्षण झाले शिवाय ती भाषाही उत्तरोत्तर खूप समृद्ध होत गेली. पण त्यामुळेच एकप्रकारे नुकसानही झाले आहे. कारण त्या परंपरेमध्ये दोन-तीन हजार वर्षांच्या कालखंडात निर्माण झालेल्या साहित्यद्वारा त्या त्या काळी असलेल्या भिन्न प्रादेशिक लोकभाषांचे प्रातिनिधित्व निर्माण होऊ शकले नाही. भगवान बुद्धाने आपल्या उपदेशासाठी त्याकाळची एक लोकभाषा जी मागधी तिचीच माध्यम म्हणून निवड के ली आणि आपल्या शिष्यवर्गाला आदेश दिला की, धर्मोपदेशाकरिता लोकभाषांचाच उपयोग करावा. परंतु बौद्ध-परंपरेचे साहित्यिक त्या आझेचे पालन पूर्णपणे करू शकले नाहीत. त्यांना के वळ पाली भाषेचाच मोह पडला. व तो मोह इतका जबरदस्त झाला की लंका, सयाम, ब्रह्मदेश इत्यादि दूर देशांमध्ये जाऊन देखील त्यांची साहित्यिक भाषा पालीच राहिली, आणि तेथील नष्ट झालेल्या व जिवंतर असलेल्या लोकभाषांना या साहित्यामध्ये कोणतेच स्थान मिळू शकले नाही. जैन तीर्थकर भगवान महावीरांनी लोकोपकार भावनेने त्या वेळच्या अर्धमागधी या सुबोध लोकभाषेचा उपयोग के ला. त्यांच्या गणधरांनीही त्याच भाषेमध्ये त्यांच्या उपदेशाचे संकलन के ले. ती भाषा व त्या साहित्यासंबंधी आपला आदरभाव जैनांनी सदैव राखला आहे. तरी देखील त्यांचा तो आदरभाव इतर लोकभाषांना कदापि अन्यायकारक किंवा बाधक झाला नाही. जैन आचार्य जेव्हा जेव्हा धर्मप्रचारासाठी जेथे जेथे गेले तेव्हा तेव्हा त्यांनी तेथील प्रचलित लोकभाषांचाच आपल्या साहित्य रचनेसाठी स्वीकार के ला. परिणामी जैन साहित्यामध्येच के वळ भिन्न भिन्न कालीन शौरसेनी, महाराष्ट्री, अपभ्रंश इत्यादि भिन्न भिन्न प्रादेशिक प्राकृत भाषांचे प्रतिनिधित्व आढळते. हिंदी, गुजराती, (राजस्तानी) इत्यादि आधुनिक भाषेमधील प्राचीनतम साहित्य के वळ जैनांचेच आढळते. एवढेच नव्हे तर दक्षिणेकडील दूरवरच्या तामीळ व कन्नड भाषांना प्राचीनकाळी साहित्याच्या प्रांगणात मान्यता देण्याचे श्रेय फक्त जैनांना देणे शक्य आहे. अशा प्रकारे जैनांनी केव्हाही कोणत्याही एका प्रादेशिक भाषेचा पक्षपात के ला नाही. उलट देशभर असलेल्या सर्व भाषांचा समभावाने आदर राखून त्या आपल्याशा के ल्या आहेत. आणि या विधानाला प्रत्यक्ष पुरावा म्हणजे त्यांचे विशाल साहित्यच हो. जैन धर्मात धर्मसंबंधी लोकिक मान्यतांची देखील उपेक्षा झाली नाह, विधिनियमानुसार आपल्या परंपरेमध्ये त्यांनाही यथास्थान समाविष्ट करू न त्यांचाही सन्मान के ला आहे. राम व लक्ष्मण त्याचप्रमाणे कृष्ण व बलदेव यांच्या संबंधी जनतेमध्ये पूज्यभाव आढळतो. त्यांना अवतारी पुरुष म्हटले आहे. जैनांनी तीर्थकरांच्याबरोबर यांनाही त्रेसष्ठ शलाका पुरुषांमध्य आदरणीय स्थान देऊन आपलया पुराणांमध्ये त्यंच्या जीवनचरित्राचे सविस्तर वर्णन के ला आहे. जे लोक जैन पुराणांकडे हलक्या आणि उथळ दृष्टीने पाहतात, ते या पुराणांमध्ये त्य महापुरुषांना जैनमतावलंबी मानले आहे व त्यंच्य कथेमध्ये व्यर्थ बदल कले आहेत म्हून या पुराणांचा उपहास करतात. जैनांनी त्या महापुरुषांना किती पूज्य मानले आहे आणि आपला व अन्धर्मीय देशबांधवांच्या भावनेचा आदर कित आत्मीयतेने के ला आहे हे जाणणे त्यांना पलत नाह. इतके च नव्हे तर रावण आणि जरासंध अशा अनार्य राजांचे वैदिक परंपरेती पुराणांमध्ये कहीशा घृणायुक्त भावनेने चत्रण के ले आहे. जैन पुराणांमध्ये मात्र त्यांनाही उच्च व सन्मान्य स्थान देऊन अनार्य जातीचय भावना दुखविलेल्या नाहीत. या नारायणांच्या

शत्रूंना देखील जैनांनी प्रतिनारायणासारखे उच्च पदस्थान दले आहे. रवणाला दशमुखी राक्षस न मानता विद्याधरवंशीय मानले आहे. त्याच्या गळ्यातील हारातल्या नऊ मण्यांमध्ये त्याच्या स्वाभाविक चेहऱ्याचे प्रतिबिंब पडत असल्याने लोक त्याला दशानन असेही म्हणत असत. अग्निपरीक्षा झाल्यावर देखील सीतेच्या सतित्वासंबंधी लोक निःशंक होऊ शकले नाहीत. पण हा प्रसंग जैन रामायणामध्ये मोठ्या चतुराईने निभावून नेला आहे. सीता कोणत्याही प्रकारे रावणावर प्रेम करण्यास तयार नव्हती. त्यामुळे त्याला होणारे दुःख नाहीसे करण्यासाठी रावणाने सीतेवर बलात्कार करावा असा सल्ल दिला आहे. परंतु अशा गोष्टीसाठी रावण मुळीच तयार होत नाही. त्याने सांगितले की, कोणतीही स्त्री राजी असत्याशिवाय तिला कधीही मी उपभोग्य समजणार नाही असे व्रत घेतले आह. अशा रीतीने जैन पुराण्यामध्ये रावणाला राक्षसीवृत्तीपासून परावृत्त केले आहे आणि त्याबरोबरच सीतेच्या अक्षुण्ण सतित्वासंबंधी अस प्रमाण उपस्थित केल आहेत की, ते शंकातीत व अकाट्य ठरले आहेत. या पुराण्यामध्ये कथांचे वैशिष्ट्य आढळते. ते निरर्थक नसून त्यामध्ये धार्मिक पक्षपाताच्या संकुचित भावनांची प्रेरणाही नाही. या कथांद्वारे लोकांमध्ये औचित्याची हानी होऊ नये व त्याबरोबरच आर्य व अनार्य वर्गातील जनतेला कोणत्याही प्रकारची हनी न पहचविता त्यंचय भावनांचा चांगला आदर राहावा असा महान हेतू आहे. भारतामध्ये कधी कधी यक्षांची आणि नागांची देखील पूजा होत होती. आणि यासाठी त्यांच्या मूर्ती व मंदिरेही निर्माण केली जात असत. प्राचीन ग्रंथांमध्ये यासंबंधी पुरावे सापडतात. यांच्या उपासकांना इतिहासज्ञ मूलतः अनार्य मानतात. जैनांनी त्या हिंसात्मक पूजायिधीचा तर निषेध केला आहेच. शिवाय प्रमुख यक्ष, नाग इत्यादिक देव देवतांना आपल्या तीर्थकरांचे रक्षक मानले आहे. त्यांना आपल्या मंदिरामध्येही स्थान दिले आहे. राक्षस, भूत, पिशाच्छ इत्यादिक मानवयोनीतील असले किंवा दुसऱ्या प्रकारचे प्राणी असले तरी देशातील काही वर्षामध्ये त्यांना काही ना काही मान्यता होती. या मान्यतेचा आदर करताना जैनांनी यांना एकप्रकारच्या देवता मानल्या आहेत.

उदार नीतीचा सैद्धान्तिक आधार -

जैनांच्या या सग्राहकप्रवृत्तीवरू न जैनधर्म अवसरवादी होता, म्हणूनच त्यांच्या साहित्यामध्ये अनेक विरोधी गोष्टींचा समावेश केला आहे असे म्हणणेही शक्य आहे. परंतु खोलवर विचार केला असताना हे अनुमान निराधार ठरते. कारण वरील गष्टी कोणत्याही व्यावहारिक उपयोगितेच्या दृष्टीने समाविष्ट केल्या नाहीत. उलटपक्षी त्या गोटी जैन धर्माच्या आधारभूत दार्शनिक व सैद्धान्तिक पार्श्विभूमीमुळे स्वाभाविकपणेच उत्पन्न झाल्या आहेत. ही गोष्ट अधिक स्पष्ट समजण्यसाठी जोथे जैन दर्शनावर एक विहंगम दृष्टी टाकणे अनुचित होणार नाही.

वेदान्त दर्शनामध्ये फक्त एका चिदात्मक तत्त्वाचाच स्वीकार केला आहे. त्याला ब्रह्म म्हणतात. आणि शेष दृश्यमान जागतिक पदार्थाना असत् व मायाजालाप्रमाणे मानले आहे. दुसऱ्या एका दर्शनामध्ये फक्त भौतिक तत्त्वांचीच सत्ता स्वीकारली आहे. आणि त्यांच्याच योग्य-संयोगाने चैतन्यगुणाची उत्पत्ती मानली आहे. या मताला चार्वाक-दर्शन म्हटले आहे. जैनदर्शनाने जीव आणि अजीव स्वरू पात दोन्ही तत्त्वांचा स्वीकार केला आहे. त्यामध्ये मौलिक तत्त्व एक नसून सहा द्रव्ये मानली आहेत. ज्यामध्ये सत्ता गुण आहे ते द्रव्य होय. आणि सत्ता त्रिगुणात्मक आहे. उत्पाद, व्यय आणि धौव्य हे तिचे तीन गुण होत. तात्पर्य वेदान्तामध्ये द्रव्ये व सत्ता, यासंबंधी पूर्ण निरु पण मिळत नाही आणि चार्वाक दर्शनातही नाही. द्रव्यांमध्ये वेदान्तमान्य कूटस्थ नित्यता देखील सिद्ध होत नाही. बौद्ध सिद्धान्तातील क्षणध्यंसत्ताही सिद्ध होत नाही. विश्वामध्ये चैतन्यगुणयुक्त आत्मतत्त्वही आहे. शिवाय चैतन्यरहित मूर्तिमान भोतिक पदार्थ आणि अमूर्तिक काल, आकाश इत्यादि तत्त्वेही आहेत. ही सर्व द्रव्ये गुण-पर्यायात्मक आहेत. आपल्या गुणांच्या सदैव अस्तित्वामुळे त्यांमध्ये ध्रुवता आहे. आणि पर्यायात्मक स्वरू पामुळे त्यांमध्ये उत्पत्ति-विनाशरू प अवस्था देखील संभवतात. जेन धर्माच्या या दार्शनिक तत्त्वाङ्गानामध्येच त्यांनी आपल्या स्याद्वाद व अनेकान्तरू प न्यायाची स्थापना केली आहे. हा न्याय समजण्यसाठी आपण टेबलाचे उदाहरण घेऊ. याला आपण चैतन्यही समजतो. म्हणूनच केवळ हे जडतत्त्व आहे. जडतत्त्वामध्येही ते अमूर्तिक नसून मूर्तिमान आहे. यासाठी याला पुदगल म्हणतात. पुदगलाचेही नाना प्रकार असून त्यापैकी टेबल केवळ लाकडाचे बनले आहे. यास्तव याला लाकडही म्हणतात येईल आणि लाकडी कपाट, खुर्ची, बाक, दरवाजा इत्यादि अनेक वस्तूंच्या आकारापेक्षा याचा आकार वेगळा असल्याने आपण याला टेबल म्हणतो. या टेबलामध्ये उंची, लांबी, रुंदी, रंग इत्यादि दृष्टिने अनेकच नव्हे तर अनंत गुण आहे. सापेक्ष दृष्टीने पाहता हेच टेबल आपल्याला कधी छोटे तर

कधी मोठे, कधी उंच तर कधी ठेंगणे दिसेल. अशा रीतीने जेव्हा कोणी याला द्रव्यात्मक किंवा पर्यायात्मक मानतो तेव्हा त्यामध्ये वास्तविकपणे आपल्याला अंशात्मक सत्याचीच जाणीव होते. तेवढ्यानेही आपला तात्कालिक कार्यभाग साधतो. परंतु जर त्या अंशात्मक सत्याला परिपूर्ण सत्य मानले तर ती आपली चूक होईल. भिन्न भिन्न देशकालपरत्वे निरनिराळे लोक वस्तूचा स्वभावधर्म नाना स्वरू पात पाहतात, जाणतात आणि वर्णन करतात. म्हणून आपल्याला त्या कथनांचा, वर्णनांचा योग्य दृष्टिकोण समजावून घेऊन त्याला आपल्या ज्ञानामध्ये योग्य तेच स्थान देणे आवश्यक आहे. आपण जर असे केले नाही तर त्यामध्ये पदोपदी विरोध आढळेल. परंतु जर आपल्या भिन्न भिन्न दृष्टिकोण समजावून घेण्यामध्ये समंजसपणा दाखविला तर जगाच्या वास्तविक स्वरू पाच्या विशाल सत्यतत्त्वाचे दर्शन होईल. याच उद्देशाने जैन आचार्यांनी देश, काल, द्रव्य आणि भाव यांना अनुसरू न वस्तुवैचित्र्याचा विचार करण्यावर भर दिला आहे. यासाठी एक जैन आचार्यांने समस्त एकान्तरूप प मिथ्यादृष्टीच्या समन्वयाने सम्यक् दृष्टीची उत्पत्ती मानली आहे.

जैन धर्मामध्ये हिंसेवर जो जोर दिला आहे तोही वरील तत्वचिंतनाचाच परिणाम आहे. विश्वामध्ये एकच नव्हे तर अनेक, अनंत प्राणी आहेत. आणि त्या प्रत्येकामध्ये जीवात्म विद्यमान आहे. हे आत्मे आपापल्या कर्मबंधाच्या जोरावर जीवनाच्या नाना अवस्थेमध्ये, नाना योनीमध्ये नाना प्रकारच्या शरीरामध्ये नाना प्रकारच्या ज्ञानात्मक अवस्थेमध्ये आढळतात. परंतु त्या सर्व जीवांमध्ये ज्ञानविकासाच्या द्वारे परमात्मपद प्राप्त करू न घेण्याची योग्यता अथवा पात्रता आहे. अशा रीतीने शक्तीच्या दृष्टीने सर्व जीवात्मे समान आहेत. म्हणून त्यांच्यामध्ये परस्पर सन्मान आणि सहयोग अवश्य असावा. जैन धर्मप्रमाणे हीच जनतंत्रात्मकतेची गुरुकिल्ली होय. जर आजच्या जनतंत्रात्मक विचारधाराहून हा समतावाद वेगळा समजावयाचा असेल तर त्याला प्राणितंत्रात्मक म्हणणे उचित होय. कारण जनतंत्रात्मक दृष्टिकोण मानव समाजापुरता मर्यादित आहे. त्याला अधिक विस्तृत व विशाल बनवून जैन धर्म त्यामध्ये संपूर्ण प्राणिमात्रांना सामावून घेतो. समस्त प्राणिमात्रांमध्ये परस्पर रक्षणाची भावना निर्माण व्हावी हाच या वस्तुरूप प विचारांचा स्वभाविक परिणाम आहे. जर एकाच ठिकाणी जाणे सर्वांचे उद्दिष्ट आहे आणि ते एकाच मार्गांचे पांथस्थ आहेत तर त्यांच्यामध्ये परस्पर सहाय्याची भावना निर्माण इगालीच पाहिजे. या विवेकाची सर्वात अधिक जबाबदारी मानवावरच आहे. कारण मानवामध्ये अन्य प्राण्यांच्या अपेक्षेने बुद्धीचा आणि ज्ञानाचा विकास अधिक झाला आहे. जर एकाजवळ मोटारगाडी असेल आणि दुसरा पायी चालत असेल तर मोटारवाल्याने पायी चालणाऱ्याला आपल्या गाडीमध्ये घ्यावे. परंतु काही कारणाने हे शक्य नसेल तर त्याने पायी चालणाऱ्याला आपल्या गाडीखाली उन्मत्तपणे चिरडावे असे मात्र कधीही होता कामा नये. अहिंसा सिद्धान्ताचे मूलतत्त्व आणि मर्म हेच होय.

परंतु प्राण्यामध्ये जीवनपरिस्थिती आणि विरोधात्मक प्रवृत्ती इतकी विषम आहे की, अहिंसा सिद्धान्ताचे पूर्णपणे पालन करण्यामध्ये मोठमोठ्या अडचणी येतात. जैन धर्माने मानवाच्या या विषय परिस्थितीचाही विचार केला आहे. आणि यासाठीच अहिंसा पालनामध्ये तरतम अवस्थांची आयोजना केली आहे. गृहस्थाश्रमी एका मर्यादेपर्यंतच अहिंसेचे पालन करू शकतो. म्हणून त्याच्यासाठी अनुव्रताचा आदेश दिला आहे. त्यापुढील महाव्रतांची साधना मुनीच्या आचारामध्ये समाविष्ट केली आहे. गृहस्थाचा मार्गदेखील विशाल आहे. त्यामध्येही नाना अवस्था संभवतात. म्हणून गृहस्थाचे मार्ग देखील विशाल आहे. त्यामध्येही नाना अवस्था संभवतात. म्हणून गृहस्थाचे अकरा वर्ग कल्पिले आहेत. अहिंसा देखील एक प्रकारची नाही. भावना आणि क्रिया या रू पाने तिचे दोन प्रकार होतात. क्रियारूप अहिंसेमध्येही प्रयोजनला अनुसरू न अनेक प्रकार संभवतात. चालणे, फिरणे, घरदार स्वच्छ करणे यामध्येही मनुष्याकडून हिंसा शक्य आहे. कृषी, व्यापार, व्यवसाय इत्यादिकांमध्ये हिंसा टाळणे कठीणच. शिवाय स्वतःचे, बांधवाचे, मालमत्तेचे व देशाचे संरक्षण होण्यासाठी आक्रमकांशी सामना करणे क्रमप्राप्त कर्तव्यच ठरते. गृहस्थासाठी अशा हिंसेचा निषेध केलेला नाही. मात्र ज्यामध्ये संरक्षणादिक उद्देश नसून त्या उलट क्रोध, वैरभाव इत्यादि दुष्ट भावनांनी प्रेरित झाल्याने केवळ हिंसेचाच संकल्प साध्य असतो अशा स्थूल हिंसेपासूनच परावृत्त होण्याची शास्त्राज्ञा शावकाला दिली आहे. शिकार, सूड, धनापहरण इत्यादिकासाठी एखाद्याचा हेतुपूर्वक वध करणे ही सांकलिपकी हिंसा असून ती गैर आहे. अशा प्रकारची जबाबदारी मुनिजनावर पडत नसल्याने अधिक सूक्ष्म अहिंसा पाळण्याचा भार त्यांच्यवरच टाकण्यात आला आहे.

जैन धर्मातील अहिंसेमुळे देशामध्ये शक्तिहीनता निर्माण झाली व त्यामुळेच आपला देश परकीय आक्रमकना बळी पडला असा जो कलंक लावण्यात येतो तो जैनांच्या अहिंसातत्त्वाच्या स्वरू पाचा

विचार के ल्यानंतर निराधार ठरतो. अतिप्राचीन कालापासून जैनधर्मीय वीरपुरुष कित्येक निर्माण झाले याला इतिहासाची साक्ष आहे. त्या वीरांनी आपला धर्मही पाळला आणि योद्धा व सेनापती म्हणूनही कर्तव्य बजावले. अशा विरोधाभासांचा परिहार करू न आपल्या निरनिराळ्या विरोधी कर्तव्यांमध्ये समंजसपणा साधण्याची एक अद्भुत शक्ती अनेकान्तावादाने जैनांना प्रदान केली आहे. आपल्या देशाने वैयक्तिक व्यवहारासाठीच नव्हे तर राष्ट्रीय व आंतर-राष्ट्रीय नीतीमध्येही अहिंसा तत्त्वाचा मौलिकरूप पाने स्वीकार केला आहे. त्यामुळे जैनधर्माचा हा सिद्धान्त अनेक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण सिद्ध होतो. म्हणूनच त्याच्या सूक्ष्म अध्ययनाची आणि चिंतनाची मोठी आवश्यकता प्रतीत होते. या समन्वयात्मक अनेकान्त सिद्धान्ताच्या आधारावर सुमारे दीडहजार वर्षांपूर्वी समंतभद्र आचार्यांनी आपल्या युक्त्यनुशासन ग्रंथामध्ये महावीरप्रणीत जैन सासनाला सर्व संकटाचे निराकरण करणारे शाश्वत असे सर्वोदय-तीर्थ म्हटले आहे-

((सर्वोपदां अन्तकरं निरन्तं सर्वोदयं तीर्थमिदं तवैव(((यु.६१)

प्राचीन इतिहास -

“जन पुराणामध्ये भारतवर्षाचा इतिहास आणि भौगोलिक वर्णन आढळते. भारत जंबूद्वीपाच्या दक्षिणभागी असून याच्या उत्तरेला हिमवान पर्वत आणि मध्यभागी विजयार्ध पर्वत आहे. हिमवान पर्वतातून निघणारी सिंधू नदी पश्चिमेकडे वाहते आणि गंगानदी पूर्वेकडे वाहते. यामुळे उत्तर भारताचे तीन भाग होतात. दक्षिण भारताचे ही पूर्व, मध्य व पश्चिम असे तीन विभाग आहेत. हेच भारताचे सहा खंड होत. जो या सहाही खंडावर विजय मिळवितो असा सम्राट राजा चक्रवर्ती होतो.

भारताच्या इतिहासाला तत्कालीन देशाच्या अवस्थेच्या वर्णनापासून आरंभ होतो. जोव्हा आधुनिक नागरी संस्कृतीचा विकास झालेला नव्हता, तोव्हा भारतभूमी सस्यशामला व द्रुमदलशोभिनी होती. वनामध्ये वाघ, सिंह, हत्ती, गाय, इत्यादि सर्व पशु सुखाने राहत होते. मानव ग्रामनगरादिकांमध्ये राहत नव्हता. कोणत्याही प्रकारची कुटुंबसंस्था निर्माण झाली नव्हती. लोक, कृषी, पशुपालन आणि अन्य उद्योगांदे जाणत नव्हते, खाणे-पिणे वस्त्रावरण इत्यादि गरजांची पूर्ती वृक्षांपासूनच होत होती. यामुळे त्यावेळच्या वृक्षांना कल्पवृक्ष म्हटले आहे. कल्पवृक्ष म्हणजे मानवांच्या सर्व इच्छा पूर्ण करणारे वृक्ष. भाऊबहीणच पतिपत्नी रु पाने राहत होते. आणि आईवडिलांवर संतानाची कोणतीही जबाबदारी पडत नव्हती. धर्मसाधना, पुण्यपापाची भावना असा कोणताच विवेचनात्मक विवेक नव्हता अशा परिस्थितीला पुराणकारांनी भोगभूमीची व्यवस्था म्हटली आहे, कारण त्यामध्ये आगामी कर्मभूमीतल्या व्यवस्थेप्रमाणे कृषी आणि इतर उद्योग अस्तित्वात आले नव्हते.

कालक्रमाने त्या अवस्थेमध्ये बदल झाला आणि एका नव्या युगाला सुरवात झाली. यालाच कर्मभूमी म्हणतात. आधुनिक संस्कृतीची सुरवात येथूनच झाली असावी असे आपण म्हणू शकतो. या युगाचा विकास घडवून आणणाऱ्या चवदा महापुरुषांना युगकर्ते मानले आहे. त्यांना कुलकर किंवा मनू असेही म्हणतात. त्यांनी आपापल्या काळी लोकांना हिंस्त्र पशूंपासून संरक्षण करण्याचे उपाय शिकविले. भूमी आणि वृक्ष यांवरील वैयक्तिक मालकी व त्यांच्या सीमा निश्चित केल्या हत्ती, घोडा इत्यादि वन्य पशूंचे पालन करू न वाहनासाठी त्यांचा उपयोग करू न नदी पार करणे, पहाडावर चढणे, छत्री इत्यादि साधनांनी पावसापासून संरक्षण मिळविणे अशा गोष्टी शिकविल्या. आणि शेवटी कृषिद्वारा अन्न निर्माण करण्याची कला शिकविली. पाठोपाठ व्यापार शिल्प इत्यादि सर्व कला व उद्योगांदे निर्माण झाले. म्हणूनच ही भूमी कर्मभूमी ठरली.

चवदा कुलकरानंतर ज्या पुरुषशेषांनी कर्मभूमीच्या सांस्कृतिक युगामध्ये धर्मोपदेशाने व स्वतःच्या चारित्र्याने पुण्यपापातील भेद शिकविला असे त्रेसष्ठ महापुरुष झाले. त्यांना शलाका पुरुष-विशेष माननीय पुरुष असेही म्हणतात आणि जैन पुराणामध्ये विशाशरू पाने त्यांचेच चरित्र वर्णन केलेले आढळते. या त्रेसष्ठ महापुरुषांमध्ये २४ तीर्थकर, १२ चक्रवर्ती, ९ बलभद्र, ९ नारायण, आणि ९ प्रतिनारायण यांचा समावेश होतो. त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत -

चोवीस तीर्थकर :- १ ऋषभ, २, अजित, ३ संभव, ४ अभिनंदन, ५ सुमतिनाथ, ६ पद्मप्रभ, ७ सुपार्श्व, ८ चंद्रप्रभ, ९ पुष्पदंत, १० शीतलनाथ, ११ श्रेयांस, १२ वासुपूज्य, १३ विमलनाथ, १४ अनंतनाथ, १५ धर्मनाथ, १६ शांतिनाथ, १७ कुंथुनाथ, १८ अरहनाथ, १९ मलिलनाथ, २० मुनिसुव्रत, २१ नमिनाथ, २२ नेमिनाथ, २३ पार्श्वनाथ, २४ वर्धमान अथवा महावीर.

बारा चक्रवर्ती :- २५ भरत, २६ सगर, २७ मधवा, २८ सनत्कुमार, २९ शांतिनाथ, ३० कुंथुनाथ, ३१ अरहनाथ, ३२ सुभौम, ३३ पद्म, ३४ हरिषेण, ३५ जयसेन, ३६ ब्रह्मदत्त.

नऊ बलभद्र :- ३७ अचल, ३८ विजय, ३९ भद्र, ४० सुप्रभ, ४१ सुदर्शन, ४२ आनंद, ४३ नंदन, ४४ पद्म, ४५ राम.

नऊ वासुदेव :- ४६ त्रिपृष्ठ, ४७ द्विपृष्ठ, ४८ स्वयंभू, ४९ पुरुषोत्तम, ५० पुरुषसिंह, ५१ पुरुषपुंडरीक, ५२ दत्त, ५३ नारायण, ५४ कृष्ण.

नऊ प्रतिवासुदेव :- ५५ अश्वग्रीव, ५६ तारक, ५७ मेरक, ५८ मधु, ५९ निशुंभ, ६० बली, ६१ प्रल्हाद, ६२ रावण आणि ६३ जरासंघ.

आद्य तीर्थकर आणि वातरशना मुनी -

या त्रेसष्ठ शलाका पुरुषांमध्ये जैनांचे पहिले तीर्थकर भगवान ऋषभनाथ सर्वप्रथम होत. यांच्यापासूनच जैन धर्माचा प्रारंभ मानला जातो. त्यांचा जन्म पूर्वीकृत चवदा कुलकरांपैकी अंतिम कुलकर नाभिराज आणि त्यांची पत्नी मरुदेवी यांच्यापासून झाला. आपल्या वडिलांच्या पश्चात ते राजासिंहासनावर अधिष्ठित झाले. आणि समाजामध्ये कृषी, असी, मसी, शिल्प, वाणिज्य आणि विद्या अशा सहा उपजीविकेच्या साधनांची विशेष रूपाने व्यवस्था केली. तसेच देश व नगर त्याचप्रमाणे वर्ण व जाती इत्यादिसंबंधी सामाजिक व्यवस्था केली. तसेच देश व नगर त्याचप्रमाणे वर्ण व जाती इत्यादिसंबंधी सामाजिक व्यवस्था रूप ठ केली. भरत व बाहुबली या त्यांच्या दोन मुलांना आणि बाह्यी व सुंदरी या दोन मुलींना त्यांनी समस्त कला व विद्या शिकविल्या. एके दिवशी राजसभेमध्ये नृत्य करीत असतानाच नीलांजना नावाची नर्तकी मरण पावली. या दुर्घटनेमुळे ऋषभदेव संसारातून विरक्त झाले. राज्याचा परित्याग करून तपश्चर्येसाठी अरण्यात गेले. त्यांचा ज्येष्ठ मुलगा भरत हा राजा झाला. आणि त्याने स्वतःच्या दिग्विजयाच्या जोरावर प्रथमच चक्रवर्ती पद मिळविले. त्यांचे लहान बंधू बाहुबली देखील विरक्त होऊन तपामध्ये प्रवृत्त झाले.

जैन पुराणांमध्ये भगवान ऋषभनाथांचे जीवन व तपश्चर्या, केवलझानाची प्राप्ती व धर्मोपदेशार्थ विहार इत्यादींचे सविस्तर वर्णन आढळते. जैन लोक या कालापासूनच आपल्या धर्माची उत्पत्ती मानतात. भगवान ऋषभदेवांच्या कालासंबंधी अनुमान करणे कठीण आहे. जैन पुराणांमध्ये त्या काळाच्या दीर्घतेचे वर्णन सागरोपम या प्रमाणाने केले आहे. सद्भारयाने ऋषभदेवांचे जीवन-चरित्र केवळ जैन साहित्यामध्येच नव्हे तर वैदिक साहित्यामध्येही आढळते. भागवत पुराणाच्या पाचव्हा स्कंधामधील पहिल्या सहा अध्यायांमध्ये ऋषभदेवांचा वंश, जीवन, व तपश्चर्येचा वृत्तांत वर्णिला आहे. त्या वर्णनातील सर्वच मुख्य घटना जैन पुराणांमधील वर्णनांशी सुसंगत आहेत. त्यांच्या आईवडिलांची नावे नाभि व मरुदेवी अशीच आढळतात शिवाय स्वयंभुमनू, प्रियवत, अग्निध, नाभि आणि ऋषभ या क्रमाने स्वयंभुमनुपासून त्यांची पीढी पाचवी मानली आहे. आपला ज्येष्ठपुत्र भरत याला राज्य देऊन त्यांनी संन्यास घेतला. ते नग्न राहत. त्यांच्या जवळ शरीराशिवाय कोणताच परिग्रह नव्हता. लोकांनी तिरस्कार केला असता, शिवीगाळी केली असता व मार दिला तरी ते मौनस्थच राहत. आपल्या कठोर तपश्चर्येने त्यांनी केवलझानाची किंवा केवल्याची प्राप्ती करून घेतली. दक्षिण कर्नाटकापर्यंत नाना प्रदेशांमध्ये त्यांनी विहार केला. ते कुटकाचल पर्वतावरील वनामध्ये उन्मत्ताप्रमाणे विवस्त्र विहरु लागले. बांबूच्या घर्षणामुळे वनांत आग लागली आणि त्यामध्ये ते भरमसात झाले.

भगवान ऋषभदेवांचे जीवनचरित्र ऐकून कोंक, बैंक व कुटकाचल येथील राजा अर्हन कलियुगामध्ये त्याच धर्माचे स्वेच्छेने प्रवर्तन करतील इत्यादी गोष्टींचा उल्लेख भागवतात आला आहे. या वर्णनावरून भागवतामधील उल्लेख जैन पुराणामधील भगवान ऋषभ तीर्थकारांसंबंधीच आहेत आणि अर्हन राजाने प्रवर्तन केलेला धर्म हा ऋषभधर्म म्हणजे जैनधर्मच होय. यामध्ये कोणताच संदेह राहत नाही. यास्तव भागवत पुराणादिक वैदिक परंपरेमधील अन्य ग्रंथांमध्ये ऋषभदेवासंबंधी जे उल्लेख आढळतात त्यांचे सखोल संशोधन करणे अत्यावश्यक झाले आहे.

भागवतामध्ये असा उल्लेख आहे की-

(बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभोः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुव्यां धर्यान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानाम् ऋषीणाम् ऊर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वावततार ।। (भा.पु.५,३,२०)

(परीक्षित राजाला उद्देशून शंकराचार्य म्हणतात-) (हे विष्णुदत्त(परीक्षित), यज्ञामध्ये परम ऋषींनी प्रसन्न केल्यावर स्वतःश्री भगवान् विष्णुने नाभिराजाचे प्रिय करण्याच्या इच्छेने वातरशना ऊर्ध्वमन्थिन् श्रमण ऋषींचा धर्म प्रकट करण्यासाठी त्याच्या राणीनिगासामधील मरुदेवीच्या पोटी शुभ जन्म घेतला.)

भागवत पुराणातल्या या विधानामधील विशेषतः दोन गोष्टीकडे लक्ष देणे योग्य आहे. कारण भ. ऋषभदेवाचे भारतीय संस्कृतीमधील स्थान, त्यांचे प्राचीनत्व आणि साहित्यिक परंपरेशी त्यांचा घनिष्ठ आणि महत्त्वपूर्ण संबंध इत्यादि कारणासाठी त्यांचा परामर्श आवश्यक आहे. त्यापैकी पहिली गोष्ट ही की, ऋषभदेवासंबंधी मान्यता व पूज्यता याबाबतीत जैन आणि हिंदू यांच्यामध्ये कोणताच मतभेद नाही. जसो तो जौनांचे प्रथम तीर्थकर आहेत तसेच हिंदूंच्या दृष्टीने तो साक्षात् भगवान् विष्णुचेच अवतार आहेत. प्राचीनकाळी त्यांच्या ईश्वरावताराची मान्यता इतकी दृढमूल झाली होती की, शिवपुराणामध्ये देखील शिवाच्या अड्वावीस योगावतारांमध्ये त्यांची गणना केली आहे. (शिवपुराण, ७,२,९) आणि दुसरी गोष्ट अशी की प्राचीनत्वाच्या दृष्टीने हे अवतार रामावतार व कृष्णावतारापेक्षा पूर्वकालीन मानले आहेत. भागवतपुराणामध्ये या (ऋषभावतार) अवताराचा जो हेतू दाखविला आहे त्यावरु न श्रमण धर्माची परंपरा निःसंदेहपणे भारतीय साहित्यातील प्राचीनतम ग्रंथ जो ऋग्वेद त्याच्याशी जोडली जाते. वातरशना श्रमण ऋषींचा धर्म प्रस्थापित करणे हाच ऋषभावताराचा हेतू सांगितला आहे. भगवतामध्ये (अयमवतारो रजसोपल्लुत-कैवल्योपशिक्षणार्थः) (भा.पु.५,६,१२) असाही उल्लेख आहे. अर्थात् हा ऋषभ अवतार रजोगुणांनी भारलेल्या लोकांना कैवल्याचे शिक्षण देण्यासाठी होता. आणि या वाक्याचा अर्थ असाही संभवतो की, (हा अवतार रजसहित म्हणजे रजोधारण (मलधारण) जीवन पद्धतीने कैवल्याची प्राप्ती कशी करावी याचे शिक्षण देण्यासाठी होता. (जैन मुनींच्या रआचारामध्ये अस्नान, अदंतधावन, मलपरीषह इत्यादि रु पाने रजोधारण हे संयमाचे एक आवश्यक अंग मानले आहे. बुद्धकाळीसुद्धा रजोजल्लीक श्रमण विहार करीत होते. श्रमणांच्या आचारप्रणालीमध्ये व्यवस्थितपणा निर्माण करण्यासाठी भ. बुद्धाने असे सांगितले आहे की-

(नाहं भिक्खवे संघाटिकस्स संघाटिधारणमत्तेन सामङ्गं वदामि, अचेलकस्स अचेलकमत्तेन रजोजल्लिकस्स रजोजल्लिकमत्तेन...ज (नाहं भिक्खवे संघाटिकस्स संघाटिधारणमत्तेन सामङ्गं वदामि, अचेलकस्स अचेलकमत्तेन रजोजल्लिकस्स रजोजल्लिकमत्तेन...जटिलकस्स जटाधारणमत्तेन सामङ्गं वदामि)। (मजिझामनिकाय ४०)

अर्थात् हे भिक्खूंनो, संघाटिकांचे श्रामण्य केवळ संघाटी धारण करण्यामुळे च मी मानीत नाही(अचेलकाचे केवळ अचेलकत्वामुळे(रजोजल्लीकाचे केवळ रजोजल्लीकत्वामुळे आणि जटिलकाचे केवळ जटा धारण करण्यानेही मी श्रामण्य मानीत नाही.

आता प्रश्न असा निर्माण होतो की, ज्या वातरशना मुनींचा धर्म स्थापण्यासाठी व रजोजल्लिकवृत्तीने कैवल्यप्राप्ती शिकविण्यासाठी भगवान् ऋषभदेवांचा अवतार झाला होता असा उल्लेख भारतीय साहित्यामध्ये केव्हापासून मिळतो(यासाठी जेव्हा आम्ही भारताचे प्राचीनतम वेदग्रंथ हाताळतो तेव्हा त्यामध्ये सुद्धा वातरशना मुनींचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळतो.

वातरशना मुनिसंबंधी ऋग्वेदीय ऋचांमधील त्या मुनींची साधना लक्षात घेण्यासारखी आहे. एका सूक्तातील काही ऋचा पाहा-

(मुनयो वातरशानाः पिशंगा वसते मला ।

वातरश्यानु ग्राजिं यन्ति यदेवासो अविक्षत ॥

उन्मदिता मौनेयेन वाताँ आतरिथमा वयम् ।

शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभि पश्यथ ॥

(ऋग्वेद १०, १३६.२-३)

विद्वानांच्या नाना प्रयत्नानंतरही आजतागायत वेदांचा निःसंदेहपणे अर्थ लावण्याची शक्यता निर्माण झाली नाही. तरी पण सायण भाष्याच्या साहाय्याने वरील ऋचांचा अर्थ मी पुढीलप्रमाणे करतो-

अर्तींद्रियार्थदर्शी वातरशना मुनी मल धारण करतात. त्यामुळे ते पिंगट दिसतात. प्राणोपासनाद्वारे जेव्हा ते वायची गती धारण करतात, प्राणवायू रोखतात तेव्हा ते आपल्या तपाच्या प्रभावाने प्रदीप्त होऊन देवता स्वरूप मिळवितात. सर्व लौकिक व्यवहार सोडून आम्ही मौनवृत्तीने उन्मत्तवत् अथवा उत्कट आनंदी होऊन वायुस्वरूपाला (अशारीरी ध्यानावस्थेला) प्राप्त होतो. आणि तुम्ही सामान्य मानव फक्त आमच्या बाह्य शरीरालाच पाहू शकता, यथार्थ आंतरस्वरूपाला नाही. (असे वातरशनामुनी सांगतात). वरील ऋचाबरोबरच ऋग्वेदात (के शी(ची स्तुती केली आहे.-

के इयग्निं के शी विषं के शी विभर्ति रोदसी ।

के शी विश्वं स्वर्दृशे के शीदं ज्योतिरुच्यते ॥

(ऋग्वेद १०, १३६, १)

अग्नी, जल स्वर्ग, विष व पृथ्वीला के शी मुनी धारण करतो. के शी समस्त वैश्विक तत्त्वांचे दर्शन करवितो. के शीलाच प्रकाशमान (ज्ञान-) ज्योती (केवलज्ञानी) म्हणतात. के शीची ही स्तुती वर सांगितलेल्या वातरशनामुनीच्या वर्णनामध्ये आढळते. यावरून के शी वातरशनामुनीमध्ये प्रधान वर्णविषय असावेत असे वाटते.

ऋग्वेदातील के शी इत्यादि वातरशना मुनीच्या साधना आणि भागवतपुराणात उल्लेखिलेले वातरशना श्रमण ऋषी, त्यांचे अधिनायक ऋषभनाथ व त्यांच्या साधना यांची परस्पर तुलना करणे योग्य ठरेल. ऋग्वेदीय (वातरशनामुनी) आणि भागवतातील (वातरशना श्रमण ऋषी) एकाच संप्रदायामधील व एकार्थवाची आहेत. यामध्ये कुणालाही कोणत्याही प्रकारचा संदेह निर्माण होण्यास कोणतीच संधी आढळत नाही. के शी याचा अर्थ के शधारी असा आहे. सायणाचार्यानी याचा अर्थ (के शस्थानीय किरण धारण करणारे) असा केला आहे. आणि त्यातून (सूर्य) असा अर्थ काढला आहे. परंतु त्या सूक्तामध्ये ज्यांच्या साधनांचे वर्णन आहे. त्या वातरशना मुनीशी त्याची कोणतीही सार्थकता किंवा संगती साधत नाही. ज्यांच्या साधनेमध्ये मलधारणा, मौनवृत्ती, अत्युत्कट आनंद (उन्माद) अशा भावनांचा विशेष उल्लेख आहे त्या वातरशना मुनिगणांचा के शी हा स्पष्टतःच अधिनायक ठरतो. सूक्तामध्ये त्यांनाच पुढे (मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सखा हितः) (ऋग्वेद १०, १३६, ४) अर्थात देवदेवांचे मुनी व उपकारी आणि हितकारी मित्र म्हटले आहे. वातरशना शब्दामध्ये आणि मलरूपी वस्त्र धारण करणे यामध्ये त्याच्या नग्न विहाराचा देखील संकेत आहे.

भागवत पुराणातील ऋषभाच्या वर्णनाशी याची तुलना करता येईल -

(उर्वरित-शरीरमात्र-परिग्रह उन्मत्त इव गगन-परिधानः प्रकीर्णकेशः आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात् प्रधवाज | जडान्ध-मूक-बधिर पिशाचोन्मादकवद् अवधूतवेषो अभिभाष्यमाणो(पि जनानां गृहीतमौनवृतः तूष्णी बभूव |..... परागवलम्बमानकुटिल-जटिल-कपिश-केशभूरि-भारः अवधूतमलिन-निजशरीरेण ग्रहगहीत इवादृश्वत | (भा.पु. ५,६,२८-३१)

अर्थात ऋषभ भगवानांचा परिग्रह म्हणून फक्त त्यांचा देहच शिल्लक राहिला होता. ते अत्युत्कट आनंदाने प्रेरित झाल्याने दिगंबर होऊन, आपल्या विखुरलेल्या केशासहित आहवनीय अग्नीला धारण करून ब्रह्मावर्त प्रवेशाहून प्रवृजित झाले. त्यांनी वेडा, अंध, मूक, बहिरा व पिशाचोन्मादयुक्त अवधूताप्रमाणे वेष धारण केला. लोकांनी बोलाविले असताही मौनवृत्ती धारण करून ते स्तब्ध राहत असत... त्यांचा केशसंभार सर्वत्र विखुरलेला, कुरळा, जटिल, कपिश (पिंगट) झाल्याने आणि अवधूत व मलिन देहामुळे ते भूतबाधा झालेल्या (पुरुषा-) प्रमाणे भासत होते.

ऋग्वेदातील के शीसंबंधी सूक्त व भागवत पुराणातील ऋषभदेवाचे चरित्र समोर ठेवून त्यांचा यथार्थ अभ्यास केला तर पुराणामध्ये ऋग्वेदीय सूक्तावरच विस्तृत भाष्य केले आहे असे वाटते. वातरशना किंवा गगन-परिधान वृत्ती, केशधारण, कपिशवर्ण, मलधारण, मौन आणि उन्माद-भाव यांचे वर्णन दोन्ही मध्ये समान आहे. :षभ भगवानांच्या मृदुल केशांची परंपरा जैन मूर्ति-कलेमध्ये प्राचीनतम

कालापासून आजपर्यंत अखंडपणे आढळते. व्यतुतः सर्व तीर्थकरांमध्ये केवळ ऋषभमूर्तीच्याच मस्तकावर कुरळे केश दाखविलेले असतात. आणि तेच त्यांचे प्राचीन वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षण मानले आहे. या संबंधात मला के सरीयानाथ यांची आठवण होते. ऋषभनाथांचे है दुसरे नाव होय. के सर, केश, आणि जटा हे सर्व शब्द एकार्थवाची आहेत. (सटा जटा के सरयोः) (सिंहालासुद्धा के शामुळेच के सरी म्हणतात. अशा रीतीने के शी, के सरी आणि के सरीयानाथ हे सर्व शब्द ऋषभनाथवाचकच आहेत. के सरीयानाथाला के शर चढविण्याची जी विशेष रूढी आहे ती नामसादृश्यामुळे प्रचलित झाली असावी. जैन पुराणामध्ये ही ऋषभांच्या जटांचा उल्लेख सदैव आढळतो. पञ्चपुराणामध्ये (३, २८८) (वातोद्वत्ता जास्तस्य रेजुराकुलमूर्तयः) (आणि हरिवंश पुराणामध्ये (९, २०४) (स प्रलम्बजटाभारभ्राजिष्णुः) (अशी वर्णने आढळतात. अशा रीतीने ऋग्वेदीय के शी आणि वातरशनामुनी, भागवत पुराणातील ऋषभ व वातरशना श्रमण ऋषी त्याचप्रमाणे के सरीयानाथ ऋषभ तीर्थकर आणि त्यांचा निर्ग्रथ संप्रदाय एकच सिद्ध होतात.

के शी आण त्रिष्णु दोन्ही शब्द एक व्यक्तिदर्शक आहेत असे वरीलप्रमाणे अनुमान केल्यावर ऋग्वेदातील अशी एक ऋचा माझ्या नजरेसमोर आल्याशिवाय राहत नाही की, ज्यामध्ये ऋषभ आणि के शी यांचा उल्लेख एकत्र आला आहे. ती ऋचा-

(ककर्दवे वृषभो युक्त आसीद्

अवावचीत् सारथिरस्य के शी

दुधर्युक्तस्य द्रवतः सहानस

ऋच्छन्ति मा निष्पदो मुद्गलानीम् ।।

(ऋग्वेद १०, १०२,६)

ज्या सुक्तामध्ये ही ऋचा आली आहे त्यावरच्या निरुक्तीच्या प्रस्तावनेमध्ये (मुद्गलस्य हृता गावः) (इत्यादि जो श्लोक उद्धृत केला आहे त्याला अनुसरु न मुद्गल ऋषीच्या गायी चोराने चोरु न नेल्या होत्या. त्यांना परत आणण्यासाठी ऋषीने के श वृषभाला आपला सारथी नेमला. त्याच्या के वळ आवाजाने त्या गायी पुढे न पळता मागे परत आल्या. सायणाचार्याने या ऋचेचे भाष्य करताना प्रथम वृषभ आणि के शी वेगवेगळा दाखविलेला आहे. परंतु पुनः दुसऱ्या प्रकाराने त्याने म्हटले आहे की, (अथवा, अस्य सारथिः सहायभूतः के शी प्रकृष्टके शो वृषभः अवावचीत् भशमशब्दयत्) (इत्यादि).

सायणाचार्याचा हा अर्थ आणि निरुक्तीमध्ये वर दिलेला कथाप्रसंग भारतीय दार्शनिक परंपरानुसार लक्षात घेतला तर प्रस्तूत गाथेचा अर्थ मला खालीलप्रमाणे प्रतीत होतो -

के शी वृषक्ष हा शत्रुंचा नाश करण्यासाठी नेमलेला मुद्गल ऋषीचा सारथी (विद्वान नेता) होता. त्याचा आवाज ऐकल्याबरोबर जुंपलेल्या दुर्धर रथासह (शरीराबरोबर) दौडत असणाऱ्या मुद्गल ऋषीच्या गायी (इंद्रिये) स्तब्ध झाल्या आणि त्या मौद्गलाकडे (मुद्गलाची स्वात्मवृत्ती) परत वळल्या.

तात्पर्य-योगधारी, झानी, नेता अशा के शी वृषभाचा धर्मपदेश ऐकून मुद्गल ऋषीची बहिर्मुख असलेली इंद्रिये अंतर्मुख झाली.

अशा रीतीने के शी आणि वृषभ वा ऋषभ एकार्थवाची आहेत. याचे समर्थन खास ऋग्वेदामुळेच पूर्णतः सिद्ध होते. विद्वानांनी या एकार्थतेवर विचार करावा. वेदांचा अर्थ लावण्यामध्ये विद्वान लोक अजूनही पूर्ण समर्थ होऊ शकले नाहीत हे मी प्रारंभीच सांगितले आहे. विशेषतः वेदांची भारतीय संस्कृतीमध्ये जी प्रतिष्ठा आहे त्या दृष्टीने तर अजून त्यांच्या अध्ययन अध्यापनामध्ये प्रगतीची खूपच आवश्यकता आहे. के शी, ऋषभ वा वृषभ आणि समस्त वातरशना मुर्नीच्या वेदातील उल्लेखांच्या सूक्ष्म अध्ययनाने या विषयाचे रहस्य पूर्णपणे प्रगट होऊ शकेल अशी मला आशा आहे. ऋग्वेदीय (४, ५८, ३) (त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवौति महादेवो मत्यानाविवेश (याचा अर्थ-त्रिधा (झान, दर्शन आणि चारित्रांनी) अनुबद्ध वृषभाने धर्मघोषणा केली (धर्म प्रवर्तन केले) आणि ते महान् देवरू पाने मत्यामध्ये प्रविष्ट इगाले-असा निघूच शकत नाही का (याच संदर्भात ऋग्वेदातील (शिशनदेवा) संबंधीच्या उल्लेखाकडे ही लक्ष देणे योग्य आहे. (ऋ.वे.७, २१, ५(१०, ९९, ३). अशाप्रकारे ऋग्वेदामध्ये उल्लेखिलेल्या वातरशना मुनी,

निर्ग्रंथ साधू आणि त्यांचे अधिनायक केशी मुनी व ऋषभदेव हे सर्व एकच ठरल्याने जैनधर्माच्या प्राचीन परंपरेवर फार मोठा महत्वपूर्ण प्रकाश पडतो. वेदांच्या रचनाकालासंबंधी विद्वानामध्ये पुष्कळच मतभेद आहेत. कित्येक विद्वानांनी त्यांची रचना इ. सनपूर्व पाच हजार वर्षे व त्यापेक्षाही अधिक प्राचनकाळी इ गाली असावी असे माले आहे. परंतु आधुनिक पाश्चात्य भारतीयविद्यातज्ञांच्या बहुमताने वेदांची रचना त्यांच्या वर्तमान स्वरूपावरूप न इ. सन पूर्व दीड हजाराच्या सुमारास झाली असावी. चारी वेदांमध्ये ऋग्वेद सर्वात अधिक प्राचीन मानला आहे. आणि ऋग्वेदीय ऋचामध्येच वातरशना मुनीचा व केशी ऋषभदेवाचा उल्लेख असल्याने जैनधर्म आपल्या प्राचीन स्वरूप पात इ. सनपूर्व दीड हजार वर्षांपूर्वी प्रचलित होता असे मानणे अनुचित होणार नाही. केशी हे नाव जैन परंपरेमध्ये असे मानणे अनुचित होणार नाही. केशी हे नाव जैन परंपरेमध्ये प्रचलित होते. महावीरकाळी देखील पाश्वर्संप्रदायाचा नेता केशीकुमार नावाचा साधू होता असा पुरावा उत्तराध्ययन २३ मध्येही सापडतो. वरील वातरशना मुनीसंबंधी मान्यता व त्यांची साधना वैदिक ऋचामध्ये उल्लेखिलेली आहे. त्यावरूप न आम्ही ही परंपरा वैदिकपरंपरेपेक्षा स्पष्टपणे वेगळी समजतो. कारण वातरशना मुनीप्रमाण 'वैदिक ऋषी त्यागी आणि तपस्वी नाहीत. ते ऋषी स्वतः गृहस्थी आहेत. यज्ञासंबंधी विधिविधानामध्ये त्यांची आस्था आढळते आणि पुत्र, धन, धान्य इत्यादी संपत्तीच्या प्राप्तीसाठी व अशा लौकिक इच्छापूर्तीसाठी ते इंद्र इत्यादि दवदेवतांना आवाहन करतात व करवितात. आणि त्या निमित्तताने यजमानाकडून धन-संपत्तिरुप दान स्वीकारतात. परंतु याउलट वातरशना मुनी अशा लौकिक क्रियेमध्ये रत होत नाहीत. घरदार, स्त्री-पुरुष धन-धान्य इत्यादि परिग्रह नव्हे तर देहवस्त्राचा देखील पूर्णपणे त्याग करूप न भिक्षावृतीने राहता. स्नानादिक शरीर-संस्काराचा त्याग करूप न मलपरिषेह सहन करतात. मौनाने राहतात. त्याचप्रमाणे अन्य देवदेवतांच्या आराधनारहित आत्मध्यानामध्येच आपल कल्याण समजतात. उघडपणे पुढे अनेक अवैदिक संप्रदायामध्ये प्रगट झालेल्या जैन आणि बोद्ध या सारख्या आज विद्यामान असणाऱ्या श्रमण परंपरेचेच हे प्राचीन स्वरूप आहे. प्रचीन भारतीय संपूर्ण वैदिक, बोद्ध व जैन साहित्य आणि शिलालेख इत्यादिमध्ये ब्रह्मण आणि श्रमण संप्रदायांचा उल्लेख सापडतो. जैन आणि बोद्ध साधूंना आजही श्रमण म्हणतात. ऋग्वेदामध्ये ज्यांचे वर्णन वारंवार आले आहे असे ऋषी वैदिक परंपरेतील धर्मगुरु समजले जात. परंतु श्रमणपरंपरेमधील साधूंना मुनी अशी संज्ञा होती. यांचा उल्लेख ऋग्वेदीय वातरशना मुनी व्यतिरिक्त अन्यत्र कोठेही मिळत नाही. ऋषी आणि मुनी या दोन संज्ञानुसार दोन निरनिराळे संप्रदाय ग्रहण करावे लागतात. नंतर या संप्रदायामध्ये परस्पर आदान-प्रदान खूपच झाले आहे. आणि दोन्ही शब्द परस्पर पर्यायवाची मानले जात आहेत.

वैदिक साहित्यामध्ये यति आणि ब्रात्य -

ऋग्वेदामध्ये मनीव्यतिरिक्त यर्तीचाही उल्लेख पुष्कळ आढळतो. हे यतीसुद्धा ब्राह्मण परंपरेतील नसून श्रमण परंपरेचेच साधू सिद्ध होतात. समस्त जैन साहित्यामध्ये त्यांना हीच संज्ञा वापरली असून ती आजपर्यंत प्रचलित आहे. जरी प्रारंभ काळी ऋषी, मुनी आणि यती यांच्यामध्ये काहीसा फरक आढळत होता तरी ते सर्व समानरीतीने पूज्य मानले जात असत. परंतु काही काळानंतर यर्तीच्या बाबतीत वैदिक परंपरेमध्ये महान रोष उत्पन्न झाल्याचे प्रमाण ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये आढळतात. त्यामध्ये इंद्रद्वारा यर्तीचा कोल्याकृत्याकडून छळ झाल्याचा उल्लेख मिळतो. (तैतीरीय संहिता-२,४,९,२(६,२,७,५(ताण्डव ब्राह्मण-१४,२,२८(१८,१,९). परंतु इंद्राचे हे करणे देवांनी उचित मानले नाही. आणि त्यांनी यासाठी इंद्रावर बहिष्कारही घातला (ऐतरेय ब्राह्मण - ७,२८) ताण्डव ब्राह्मणावरील टीकाकारांनी यर्तीचा अर्थ- (वेदविरुद्धनियमोपेत, कर्मविरोधिजन, ज्योतिष्ठोमादि अकृत्वा प्रकारान्तरेण वर्तमान) इत्यादि केला आहे. या विशेषावरूप न त्यांची श्रमणपरंपरा स्पष्ट प्रमाणित होते. भगवद्गीतेमध्ये ऋषी, मुनी, यती यांचे स्वरूप पही सांगुतले आहे. आणि त्यांना समानरूपाने योगसाधनेमध्ये प्रवृत्त मानले आहे. तेथे मुनीला इंद्रीय आणि मनाचा संयम करणारा, इच्छा, भय, क्रोध यांनी रहित, मोक्षपरायण व सदामुक्त असे मानले आहे. (भ.गी. ५,२८) आणि यर्तीना काम-क्रोधरहित, संयत-चित्त, व वीतराग म्हटले आहे. इ(भ.गी. ५,२६(८,११ इत्यादि) अर्थर्व वेदाच्या पंधराव्या अध्यायामध्ये ब्रात्यांचे वर्णन आले आहे. सामवेदाच्या ताण्डव ब्राह्मण, लाट्वायन, कात्यायन व आपस्तंबीय श्रौतसूत्र यांमध्ये ब्रात्सस्तोम-विधिपूर्वक ब्रात्यांना शुद्ध करवून वैदिक परंपरेमध्ये सामील करण्यासंबंधी वर्णन आहे. हे ब्रात्य वैदिक विधीने (अदीक्षित व संस्कारहीन) होते. ते अदुरुक्त वाक्य दुरुक्त पद्धतीने (वैदिक किंवा संस्कृत नव्हे. परंतु त्यावेळी प्राकृत भाषा) बोलत होते. ते (ज्याहृद((प्रत्यंचा रहित धनुंय) धारण करीत होते. मनुस्मृति (अध्याय १०) मध्ये लिच्छवी, नाथ, मल्ल इत्यादि जार्तीची गणना ब्रात्यामध्ये केली आहे. या सर्व उल्लेखांचा सूक्ष्म रीतीने विचार केला तर हे ब्रात्य देखील श्रमण परंपरेचे साधू व गृहस्थ होते

यामध्ये संदेह राहत नाही. ते वैदिकोंची असल्याने वैदिक अनुयायीच्या क्रोधास पात्र झाले आहेत. जैनधर्मातील अहिंसादि मुख्य पाच नियमांना व्रत म्हणतात. व्रत ग्रहण करणाऱ्या श्रावकांना देशविरत किंवा अणुव्रती आणि मुर्नीना महाव्रती म्हणतात. जे विधिपूर्वक व्रत ग्रहण करीत नाहीत तथापि धर्मश्रद्धा बाळगतात त्यांना अविरत सम्यगदृष्टि म्हणतात. अशा प्रकारच्या व्रतींना (व्रतधारींना) व्रात्य म्हटले असावे असे वाटते. कारण ते हिंसात्मक यज्ञविधीचे नियम पाळती नसत. यासाठी उपनिषदामध्ये त्यांची कोठे कोठे मोठी प्रसंशाही आढळते. प्रश्नोपनिषदामध्ये (**ब्रात्सस्त्वं प्राणैक ऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः**) (२,११) असा उल्लेख आढळतो. शांकरभाष्यामध्ये व्रात्य याचा अर्थ (**स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः**) असा केला आहे. अशा प्रकारे श्रमण-साधनांच्या परंपरेसंबंधी स्पृष्ट व अस्पष्ट असे नानाप्रकारचे उल्लेख आपणास ऋग्वेद इत्यादि समस्त वैदिक साहित्यामध्ये आढळतात.

तीर्थकर नेमिनाथ-

वैदकालीन प्रथम तीर्थकर ऋषभनाथांच्या नंतर होऊन गेलेल्या तेवीस तीर्थकरांची नावे व त्यांचा जो जीवनवृत्तांत जैन पुराणपरंपरेमध्ये मिळतो, त्यापैकी बहुतेकांमध्ये तुलनात्मक अभ्यासाच्या साधनांचा अभाव आहे. तरी पण शेवटच्या चार तीर्थकरांच्या ऐतिहासिक अस्तित्वासंबंधी थोडे फार प्रमाण उल्लेखनीय आहेत. एकवीसावे तीर्थकर नेमिनाथ होते. नमि मिथिलेचे राजे होते. हिंदुपुराणामध्येही त्यांना जनक राजाचे पूर्वज मानले आहे. नमिराज्याच्या प्रवर्ज्येचे एक सुंदर वर्णन उत्तराध्ययन सूत्राच्या नवव्या अध्यायामध्ये उपलब्ध आहे. आणि वैदिक व बोद्ध परंपरेच्या संस्कृत व पाली साहित्यामध्ये ज्यांना प्रतिघटनी आढळतो, अशीच वाक्ये या ठिकाणी खुद नमिराजाच्या तोंडी ग्रंथित केली आहेत. आणि भारतीय अध्यात्मासंबंधी निष्कामकर्म व अनासक्तिभावना स्पष्ट करण्यासाठी सर्वोत्कृष्ट वचन म्हणून याच शब्दावलीचा उल्लेख जेथे तेथे आढळतो. उदाहरणार्थ-

सुहं वसामो जीवामो जेसिं मो णतिथ किं चण ।

मिहिलाए डज्जामाणीए ण मे डज्जाइ किं चण ॥ (उत्तरा-९-१४)

सुसुखं बत जीवाम येसं नो नतिथ किं चनं ।

मिथिलाये दहमानाय न मे किंचि अदय्यथ ॥ (पाली महाजनक जातक)

मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दद्यते ॥ (म. भा. सांतिपर्व)

नमीची हीच अनासक्त वृत्ती मिथिला राजवंशामधील जनकराजापर्यंत आढळते. असे वाटते की, जनककुळातील या आध्यात्मिक परंपरेमुळे तो वंश व तो देश देखील विदेश (देह-निर्माह (जीवन्मुक्ता) नावाने प्रसिद्ध पावला. आणि त्यांच्या या अहिंसात्मक प्रवृत्तीमुळे त्यांचा धनुष्य प्रत्यंचारहित स्वरू पात आढळतो. रामाने वाक्यिलेला व मोङ्गून टाकलेला जीर्ण धनुष्य हाच असणे शक्य आहे. या प्रसंगी वर उल्लेखिलेल्या व्रात्यांच्या (ज्याहृद शास्त्राकडेरी लक्ष देणे उपयुक्त आहे.

तीर्थकर नेमिनाथ -

त्यानंतर महाभारत काळी बावीसावे तीर्थकर नेमिनाथ झाले. यांची वंश परंपरा पुढीलप्रमाणे आहे- शौरिपूरचा यादववंशी राजा अंधकवृष्णी याचा ज्येष्ठ पुत्र समुद्रविजय होय. त्यांच्यापासून नेमिनाथांचा जन्म झाला. आणि अंधकवृष्णीचा कनिष्ठ पुत्र वसुदेव होता. त्याचा मुलगा वासुदेव कृष्ण होय. म्हणजे नेमिनाथ आणि कृष्ण चुलत भाऊ होत. जरासंधाच्या छलामुळे त्रस्त झाल्याने यादव शौरिपूर सोङ्गून द्वारकेत जाऊन राहिले. नेमिनाथाचा विवाहसंबंध राजुलमतीशी निश्चित झाला होता. ती गिरिनगरच्या (जुनागढ, गिरनार) उग्रसेन राजाची मुलगी. नेमिनाथाची वरात वधूच्या घरी पोहोचली. नेमिनाथाने जेव्हा तेथे पाहुण्याच्या मेजवानीसाठी कोँडून ठेवलेल्या पशुंना पाहिले तेव्हा त्यांच्या हृदयात कारु ण्याची भरती आली आणि हिंसामय गृहस्थाश्रमापासून विरक्त होऊन त्यांनी विवाहाचा विचार रद्द केला. गिरनार पर्वतावर जाऊन ते तपश्चर्येमध्ये मग्न झाले. केवलज्ञानाची प्राप्ती झाल्यावर त्यांना त्याच श्रमण परंपरेचे प्रवर्तन केले. नेमिनाथाच्या या परंपरेला विशेष वरदान लाभले होते. अहिंसेला धार्मिक आचारामध्ये मूळस्थान देऊन त्याचे सैद्धान्तिक स्वरू प्रस्थापित केले. महाभारताचा काल इ. सनपूर्व सुमारे एक हजार वर्ष मानतात. यास्तव ऐतिहासिक दृष्टीने नेमिनाथ तीर्थकरांचा कालही हाच

मानणे उचित होय. या प्रसंगी अजून एका गोष्टीकडे ध्यान वेधणे योग्य आहे. महाभारताच्या शान्तिपर्वमध्ये भगवान् तीर्थवित् व त्यांनी दिलेला उपदेश यासंबंधी जो वृत्तांत दिला आहे तो जैन तीर्थकरांनी उपदेशिलेल्या धर्माच्या स्वरूप पाप्रमाणेच आहे.

तीर्थकर पार्श्वनाथ -

तेवीसावे तीर्थकर पार्श्वनाथ यांचा जन्म वाराणसीचा राजा अश्वसेन व त्याची राणी वर्मला (वामादेवी) यांच्यापासून झाला होता. वयाच्या तेवीसाव्या वर्षी ग्रहत्याग करीन त्यांनी सम्मेदशिखर पर्वतावर तपश्चर्या केली. हा पर्वत आजपर्यंत पारसनाथ पर्वत म्हणूनच प्रसिद्ध आहे. केवलज्ञान प्राप्त इगाल्यावर वयाच्या सत्तर वर्षापर्यंत त्यांनी श्रमण धर्माचा उपदेश व प्रचार केला. जैन पुराणाला अनुसरु न त्यांचा निर्वाणकाल भगवान महावीरनिर्वाण कालापूर्वी दोनशे पन्नास वर्षे आहे. त्याप्रमाणे हा काळ खिस्तपूर्व ५२७+२५०=७७७ठरतो. पार्श्वनाथाचा श्रमण परंपरेवर फारच प्रगाढ प्रभाव पडला होता. याचा परिणाम असा झाला की, आजही जैन समाज साधारणतः पार्श्वनाथांचा अनुयायी मानला जात आहे. ऋषभनाथांची सर्वस्व त्यागरूप अकिंचन मुनिवृत्ती, नमीची निरीच्छता व नेमिनाथाची अहिंसा यांना त्यांनी आपल्या चातुर्यामरूप सामायिक धर्मामध्ये समावून घेतले. चातुर्यामाचा उल्लेख निर्गथाच्या जैन आगमाप्रमाणेच पाली ग्रंथामध्येही मिळतो. परंतु यांतील चार याम कौणते यासंबंधी मतभेद आढळतो. जैन आगमाप्रमाणे १) सर्व प्राणातिक्रम विरमण, २) सर्व मृषावाद विरमण, ३) सर्व अदत्तादान विरभण, ४) सर्व बहिस्थादान बिरमण असे पार्श्वनाथ-प्रणीत चार याम होते. पार्श्वनाथांचा चातुर्यामरूप सामायिक धर्म महावीराच्याही पूर्वी प्रचलित होता. ही गोष्ट दिगंबर व श्वेतांवर परंपरेशिवाय बौद्ध पाली साहित्यातील उल्लेखावरु न स्पष्टपणे सिद्ध होते. महावीरपूर्व तीर्थकरांनी सामायिक संयमाचा आदेश दिला होता. आणि फक्त दोष धडल्यावरच प्रतिक्रमण करणे आवश्यक मानले होते. असे मूलाचार (७, ३६-३८) ग्रंथामध्ये स्पष्ट सांगितले आहे. परंतु महावीरांनी सामायिक धर्माएवजी छेदोपस्थापना संयमाची योजना केली आणि प्रतिक्रमण नियमितपणे करण्याचा उपदेश दिला. (मू. १२९ ते १३३) हीच गोष्ट भगवती (२०, ८, ६७५(२५, ७, ७८५), उत्तराध्ययन इत्यादि आगमामध्ये त्याचप्रमाणे तत्वार्थसूत्रावरील (९, १८) सिद्धसेनीय टीकेमध्ये आढळते. बौद्ध ग्रंथ अंगुत्तरनिकाय, चतुर्कनिपात (वग्ग ५) आणि त्यंतील अट्टकथामध्ये गौतमबुद्धाचा काका (**बप्पशाक्य**) निर्गथ श्रावक होता असा उल्लेख आहे. अशाप्रकारे पार्श्वानुयायी आणि निर्गथ श्रावक यांच्यासंबंधी आणखीही अनेक उल्लेख मिळतात. यावरु न निर्गथ धर्माचें अस्तित्व बुद्धपूर्व काळामध्येही होते असे निश्चितपणे ठरते.

एके काळी पार्श्वनाथांच्या पूर्वी होऊन गेलैल जैन तीर्थकर व जैनधर्म यांचे तत्कालीन अस्तित्व पाश्चात्य विद्वान् मानीत नव्हते. परंतु जेव्हा जर्मन विद्वान् हर्मन् याकोबीने जैन व बौद्ध प्राचीन साहित्याचे सूक्ष्म अभ्यास करू न निर्गथ धर्माचे अस्तित्व महावीरापूर्वीही असल्याचे सिद्ध केले तेव्हापासून इतर विद्वानही पार्श्वनाथाला ऐतिहासिक व्यक्ती मानू लागले. आणि त्यांचा निर्वाणकाळ महावीरनिर्वाणापूर्वी अडीचशे वर्षांचा आहे, या जैन परंपरेलाही मान्यता मिळाली. बौद्ध ग्रंथामध्ये निर्गथांच्या चातुर्यामाचा आणि निर्गथ नाथपुत्राने (महावीराने) त्याच धर्माचा उपदेश केला असा उल्लेख मिळतो. त्याचा संबंध निश्चितपणे पार्श्वनाथांच्या परंपरेशीच असला पाहिजे. कारण जैन संप्रदायामध्ये चातुर्यामाचे उल्लेख पार्श्वनाथांच्या संदर्भात सापडतात, महावीरांचया संदर्भात मुळीच नव्हे. महावीर पाच व्रतांचे संस्थापक मानले गेले आहेत. बौद्ध धर्मामध्ये उपोसथ (महावग्ग २, १, १) (वर्षावास (म. ३, १, १) इत्यादिरु प जी काही थोडीशी व्यवस्था निर्गथाकडून स्वीकारली गेली आहे तीही पार्श्वनाथ परंपरेतीलच असली पाहिजे. त्याचप्रमाणे पाली ग्रंथामध्येबुद्धाला ज्या श्रमण साधूंच्या समकालीन दाखविले आहे त्या श्रमणांनाही पार्श्व परंपरेतीलच मानणे शक्य आहे. **तीर्थकर वर्धमान महावीर** -

शेवटचे जैन तीर्थकर भगवान महावीर यांचे आईवडील तेवीसावे तीर्थकर पार्श्वनाथ यांच्या संप्रदायाचे अनुयायी होते असा जैन आगमामध्ये स्पृह उल्लेख आहे. (आचारांग ३, भावचूलिका ३, सूत्र ४०१) प्रवज्या घेतल्यावर महावीरांनी सामायिक धर्माचा अंगिकार केला होता व केवलज्ञान प्राप्त इगाल्यावर छेदोपस्थापना या संयमाची प्रस्थापना केली (आचारांग २, १५, १०१३) त्यांचे वडील सिद्धार्थ कुंडपूरचे राजे होते व आई त्रिशलादेवी लिंच्छवी वंशीय राजा चेटक यांची मुलगी किंवा दुसऱ्या परंपरेप्रमाणे बहीर होती. नाय-नाघ-नात (संकृत ज्ञातृ) हे त्याचे पैतृक गोत्र होते. यामुळे त्यांचा बौद्ध पाली ग्रंथामध्ये नातपुत्र या नावाने उल्लेख झाला आहे. भगवानांचे जन्मस्थान कुंडपूर सांगितले होते. पण या बाबत नंतरच्या जैन परंपरेमध्ये भ्रांति निर्माण झालेली दिसते. दिगंबर संप्रदायाने त्यांचे जन्मस्थान नालंदा जवळील कुंडलपूर मानले तर श्वेतांबर संप्रदायाने मोंघीर (गुंगेर) जिल्ह्यातील

लछुआड जवळील क्षत्रियकुंड या स्थानाला त्यांची जन्मभूमी म्हणून मान्यता दिली आहे. परंतु जैन आगम व पुराणांमध्ये त्यांच्या जन्मभूमीसंबंधी ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्या वरील दोन्ही स्थानांमध्ये आढळून येत नाहीत. त्यांचा वरील दोन्ही स्थानांबाबत मेळ बसल्याचे दिसत नाही. दोन्ही परंपरेप्रमाणे भगवानांची जन्मभूमी विदेह देशांतील कुंडपूर हीच मानली आहे. (ह. पु. २,४(उत्तरपुराण ७४,२५१) आणि यामुळेच भगवान महावीरांना विदेहपुत्र, विदेहसुकुमार इत्यादि उपनावे दिली आहेत. आणि त्यांचा तीस वर्षांचा कुमारकाळ विदेहामध्येच व्यतीत झाला असेही स्पष्ट सांगितले आहे. विदेहाची सीमा प्रचीनतम काळापासून प्राय: निश्चितच आढळते. उत्तरेकडे हिमालय, दक्षिणेस गंगा, पूर्वेला कौशिका आणि पश्चिमेस गंडकी. परंतु वरील ग्रंथामध्ये जन्मभूमी मानली गेलेली कुंडलपूर व क्षत्रियकुंड ही दोन्हीही स्थळे गंगा नदीच्या उत्तरेला नसून दक्षिणेकडे आहेत(विदेहामध्ये नसून मगधादेशाच्या सीमांतर्गत आहेत. महावीरांच्या जन्मभूमीजवळून गंडकी नदी वाहते असा उल्लेख आहे. गंडकी तर उत्तर बिहारमध्ये आहे. ती हिमालयातून निघून सोनपूरजवळ गंगेला मिळते. तेव्हा ती गंगेच्या दक्षिणेस असणे असंभवनीय आहे. आगमामध्ये अनेक ठिकाणी महावीराचा उल्लेख (वेसालिय(या उपाधिसहित केला आहे. (सू.कृ. १,२(उत्तरा-६). यावरु न ते वैशालीचे नागरीक होते हे स्पष्ट आहे. याचप्रमाणे कौशल देशीय असल्याने भगवान ऋषभदेवांना अनेक ठिकाणी (कोसलीय(म्हटले आहे. याच कारणाने डॉ. हार्नले, याकोबी इत्यादि पाश्चात्य विद्वानांच्या मनामध्ये उक्त परंपरामान्य दोन्ही स्थानांपैकी कोणतीही एक महावीराची खरी जन्मभूमी मानण्यामध्ये संदेह निर्माण झाला आहे. आणि त्यांची मते वैशाली हीच भगवानाची खरी जन्मभूमी मानण्याकडे झुकली आहेत. पुराणवस्तु-संशोधनावरु न हे सिद्ध झाले आहे की, प्राचीन वैशाली मुजफ्फरपूर जिल्ह्यातील तिरहुत मंडलमधील तालुका आधुनिक वसाड या गावाच्या आसपासच वसली होती. तेथे (विशाल राजाचा गढ(या नावाने ओळखले जाणारे स्थान आजही विद्यमान आहे. याच्या आसपासच्या क्षेत्रामध्ये ज्यांचा महावीराच्या जन्मभूमीच्या उल्लेखाशी संबंध येतो त्या सर्व गोष्टी यथोचित जमतात. येथून जवळच आजही गंडकी नदी वाहते. आणि ती प्राचीनकाळी वसाड गावाच्या अधिक जवळून वाहत असेल हेही संभवनीय वाटते. भगवानांनी दीक्षा घेतल्यावर पहिली रात्र कर्मार गावामध्ये घालविली होती. ते गाव आज (कम्मन्न-छपरा(नावाने प्रसिद्ध आहे. भगवानांनी पहिली पारणा (आहार) कोल्लाग संनिवेशमध्ये केली होती. तेच स्थान आजचे (कोल्हाआ(गांव असल्यास आश्चर्य नव्हे. ज्या वाणिज्यग्रामामध्ये भगवानांनी पहिला व पुढेही अनेक चातुर्मास व्यतीत केले त्यलाच आज बनियाग्राम म्हणतात. लिच्छवी गणराज्याचे अधिनायक राजा चेटक याने हीच वैशाली आपली राजधानी केल ोती. ही गोष्ट इतिहासमान्य झाली आहे. भगवानाचे पितृगोत्र काश्यप आणि मातृगोत्र वशिष्ठ होते. ही दोन्ही गोत्रे येथे राहणाऱ्या **जथरिया** नावाच्या जातीमध्य आजही रु ढ आहेत. यावरु न काही विद्वानांचे अनुमान आहे की याच जाती झातृवंशाच्या आधुनिक प्रतिनिधी होत. प्राचीन वैशालीच्याजवळ आज वासुकुंड नावाचे गाव आहे. येथील रहिवासी परंपरेने एका स्थानाला भगवानांची जन्मभूमी मानीत आले आहेत आणि ह्या पूज्य भावनेला अनुसरू न या स्थानावर कधीही नांग चालवीत नाहीत. जवळच एक विशाल कुंड आहे. तो आज भरु न गेल्याने तेथे नांगरणी, पेरणी होते. वैशालीच्या उत्खननामध्ये ज्यावर (वैशाली-नाम कुंडे(असा आलेख आहे अशी एक प्राचीन मुद्रा सापडली आहे. या सर्व प्रमाणांच्या आधाराने बहुसंख्य विद्वानांनी याच वासुकुंडाला प्राचीन कुंडपूर व महावीराची जन्मभूमी मानली आहे. आणि याच आधारावर वरील क्षेत्र आपल्या ताब्यांत घेऊन बिहार सरकारने तेथे . महावीराचे स्मारक निर्माण केले असून अर्धमार्गाधी पद्यामधील एक शिलालेखामध्ये अशी स्पष्ट घोषणा केली आहे की, जेथे भ. महावीराचा जन्म झाला होता ते स्थान हेच होय. या स्थानाजवळच बिहार सरकारने प्राकृत जैन विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निश्चयही केला आहे. भ. महावीराच्या काही जीवितघटनासंबंधी दिगंबर व श्वेतांबर परंपरेमध्ये थोडा मतभेद आहे. दिगंबर प्रणालीला अनुसरू न त्यांचा विवाह झाला होता. आणि त्यांना एक मुलगीही झाली होती. त्यांचा जावई जामाली देखील काही कालपर्यंत त्यांचा शिष्य होता. दीक्षेच्या वेळी दिगंबर परंपरेप्रमाणे महावीरांनी सर्व वस्त्रांचा त्याग केला व अचेल दिगंबर रु प धारण केले. परंतु श्वेतांबर परंपरेनुसार त्यांनी दीक्षेनंतर दीडवर्षापर्यंत वस्त्राचा सर्वतः त्याग केला नव्हता. दीडवर्षानंतरच ते अचेलक झाले. बारा वर्षांच्या तपश्चर्येनंतर ऋजुकूला नदीच्या किनारी त्यांना केवलझान प्राप्त झाले. नंतर तीस वर्षापर्यंत नाना प्रदेशामध्ये उपदेश देत देत विहार करू न आपल्या तीर्थांची प्रस्थापना केली. ही गोष्ट दोन्ही संप्रदायना मान्य आहे. परंतु त्यांचा प्रथम उपदेश दिगंबर मान्यतेप्रमाणे राजगृहजवळील विपुलाचल पर्वतावर झाला होता. पण श्वेतांबर मान्यतेप्रमाणे हे प्रथमोपदेशाचे ठिकाण पावा (नगरी) जवळ आहे. तेथे अलिकडेच एक विशाल मंदिर बांधविले आहे. दोन्ही परंपरेप्रमाणे भगवानांचा निर्वाण

बाहतराव्या वर्षा पावापुरीजवळ झाला. हे ठिकाण पाटणा जिल्ह्यांतील बिहारशरीफपासून सुमारे साठ मैल अंतरावर असल्याचे मानण्यात येते. तेथे सरोवराच्या मध्यभागी एक भव्य मंदिर आहे.

महावीराची संघव्यवस्था आणि उपदेश -

महावीर भगवानांनी आपल्या अनुयायांचे मुनी, आर्थिक, श्रावक आणि श्राविका असे चार विभाग केले होते. पहिले दोन वर्ग गृहत्याग करणाऱ्या परिव्राजकांचे आणि शेवटचे दोन गृहस्थांचे होते. हाच त्यांचा चतुर्विध संघ होय. त्यांनी मुनी व गृहस्थ धर्माची वेगवेगळी व्यवस्था केली. अहिंसेला धर्माचा मूलाधार मानले. आणि त्याचीच विस्ताररु पाने अहिंसा, अमृषा, अचौर्य, अमैथुन व अपरिग्रह अशा पाच व्रतामध्ये स्थापना केली. अशा व्रताच्यांचे पूर्णपणे पालन करणे मुनींना आवश्यक असून मुनींच्या व्रतांना महाव्रते म्हणतात. गृहस्थांसाठी स्थूलरु प अणुव्रतांची योजना केली आहे. गृहस्थांच्या देखील दर्शनधारीपासून कौपीनधारीपर्यंत अकरा प्रतिमा ठरविल्या. आचार-दोष व अपराध यांच्या निवारणार्थ त्यांनी नियमित प्रतिक्रमणावर जोर दिला.

भ. महावीरप्रणीत तत्त्वज्ञानाचा संक्षेप खालीलप्रमाणे करणे शक्य आहे. जीव आणि अजीव अर्थात् चेतन व जड ही दोन विश्वातील मूलतत्वे असून ती परस्पर संबद्ध आहेत. जीवाच्या मन-वचन-कायात्मक क्रियेमुळे जीव-अजीवाचा संबंध परंपरेने चालू राहतो. यालाच कर्मास्त्रव व कर्मबंध म्हणतात. यम-नियमादिक पालनामुळे कर्मास्त्रवाची परंपरा रोखणे शक्य होते. तसेच संयम व तपाने पूर्वीचा कर्मबंध नष्ट करणेही शक्य होते. अशा रीतीने जीवाला जडबंधापासून सर्वप्रकारे मुक्त करू न आपल्या अनंत झान-दर्शनात्मक आंतरिक स्वरू पाची प्राप्ती करू न घेणे हेच जीवनाचे अंतिम ध्येय असल पाहिजे. यामुळे जन्ममृत्यूची परंपरा न, ट होऊन मोक्ष किंवा निर्वाणाची प्राप्ती होईल.

त्यावेळी त्या प्रदेशात प्रचलित असलेली अर्धमागधी या लोकभाषेचाच महावीरांनी आपल्या उपदेशाचे माध्यम म्हणून स्वीकार केला. त्याच भाषेमध्ये त्यांच्या शिष्यांनी त्यांचा उपदेश आचारांग इत्यादि बारा अंगग्रंथामध्ये संकलित केला. त्याचीच प्रसिद्धी (द्वादशांग आगम) या नावाने झाली आहे.

महावीर निर्वाणकाल -

जैन परंपरेला अनुसरू न विक्रमकालाच्यापूर्वी चारसे सत्तर वर्षे किंवा शककालपूर्व सहाशे पाचवर्षे पाच महिने म्हणजे इ. सनपूर्व पाचसे सत्तावीस वर्षे हा महावीराचा निर्वाणकाल होय. हा महावीर निर्वाणसंवत् आजही प्रचलित आहे. आणि त्याचा ग्रंथ व शिलालेखामध्ये उपयोग करण्याची परंपरा पाचव्या-सहाव्या शतकापर्यंत अविच्छिन्न आढळते. यामध्ये संदेह निर्माण करणारा एक उल्लेख हेमचंद्राच्या परिशिष्ट पर्वामध्ये आहे. त्याला अनुसरू न महावीर निर्वाणानंतर एकशे पंचावन्न वर्षांनी चंद्रगुप्त (मौर्य) राजा झाला. आणि ज्याअर्थी विक्रमादित्याचा काळ सर्वत्र चंद्रगुप्तानंतर दोनशे पंचावन्न वर्षे मानला जातो त्याअर्थी वीर निर्वाणकाल विक्रमपूर्व (२५५+१५५) चारशे दहा म्हणजे इ. सनपूर्व चारशे सदुसष्ठ असा ठरतो. डॉ. याकोबी, चार्पे टियर इत्यादि पाश्चात्य विद्वानांचे मत असेच आहे. या उलट डॉ. जयस्वालचे मत असे आहे की, वीर निर्वाणानंतर चारशे सत्तर वर्षांनी विक्रमाचा जन्म झाला आणि अठरा वर्षांनी राज्याभिषेक झाल्यावर त्याचा संवत सुरु झाल्याने विक्रम संवताच्या ४७० + १८ चारशे अट्टचारेंशी वर्षापूर्वी महावीराचा निर्वाण मानला पाहिजे. पण वास्तविक ही दोन्ही मते चूक आहेत. अधिकांश जैन उल्लेखावरु न सिद्ध होते की, विक्रम हा अठराव्या वर्षी गादीवर आला आणि त्याने साठ वर्षापर्यंत राज्यकेले. आणि विक्रम संवत तर त्याच्या मृत्युपासून रु ढ झाला. यावरु न विक्रम संवताच्या पूर्वी चारशे सत्तर वर्षे हाच वीर निर्वाणाचा काल आहे.

वीर निर्वाणानंतर सहाशे पाच वर्षे पाच महिन्यानी शक संवताचा प्रारंभ सांगितलेला आहे. याचे कारण महावीराचा निर्वाण आश्विन आमावस्येला झाला म्हणूनच प्रचलित वीर निर्वाण संवत काठिक शुल्क प्रतिपदेला बदलतो. यानंतर बरोबर पाच महिन्यानी चैत्र शुक्ल प्रतिपदेला शक संवत सुरु होतो. शक संवत ७०५ मध्ये रचलेल्या जिनसेनकृत संकृत हरिवंशपुराणामध्ये महावीर निर्वाण झाल्यावर त्यांची निर्वाणभूमि पावानगरी येथे दीपोत्सव झाला आणि त्या वेळेपासून भारतामध्ये त्या तिथीला दरवर्षा असा उत्सव करण्याची प्रथा सुरु झाली असे वर्णन आहे. आजही जैन लोक निर्वाणोत्सव दीपमालिकानी साजरा करतात. आणि त्यावेळी महावीराची विशिष्ट प्रकारे पूजा करतात. उपलब्ध माहितीप्रमाणे जो भारतवर्षाचा एक सर्वच्यापी महोत्सव बनला आहे त्या दीपमालिकोत्सवासंबंधी यापेक्षा प्राचीन असलेला अन्य कोणताही साहित्यिक उल्लेख सापडत नाही.

गौतम-के शी-संवाद-

महावीर निर्वाणानंतर जैन संघाच्या नायकत्वाचा भार गौतम, सुधर्म व जंबू या त्यांच्या तीन क्रमवर्ती शिष्यांनी सांभाळला. त्यांचा काल क्रमशः १२+१२+३८ असा ६२ वर्षाचा सांगितला आहे. येथपर्यंत आचार्यपरंपरेमध्ये कोणताच भेद आढळत नाही. यामुळेही या तीन गणधरांची केवली ही संज्ञा सासार्थक ठरते. नंतरच्या काळी मात्र आचार्यपरंपरा दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदायामध्ये वेगवेगळी सापडते. यावरु न सांप्रदायिक भेदावे बीज यावेलीच घेरले गेले असावे असे वाटते. या सांप्रदायिक भेदांच्या कारणांची एक झलक उत्तराध्ययन सूत्रामधील (के शी-गोयम-संवाद) या तेवीसाव्या अध्यायामध्ये दिसते. यावरु न असे वाटते की, ज्यावेळी भ. महावीरांनी आपला अचेलक वा निर्गथ संप्रदाय प्रस्थापित केला त्यावेळी भ. पार्श्वनाथांचा एक प्राचीन संप्रदाय प्रचलित होता. वर सांगितलेच आहे की, महावीराचे आईवडील त्याच पार्श्वसंप्रदायाचे अनुयायी होते. आणि त्याचा प्रभाव स्वतः महावीरावरही पडला होता. उत्तराध्ययनामधील या प्रकरणानुसार जेव्हा गौतम महावीर-संप्रदायाचे प्रमुख होते त्याच वेळी कुमार श्रमण के शी पार्श्वसंप्रदायाचे नायक होते. या दोन संघ प्रमुखांची भेट श्रावस्तिपुरात झाली व या दोगांच्या संघामध्ये असा विचार उत्पन्न झाला की, आपण दोघांचा धर्म एकच असताना पार्श्वसंघाचा आचार (चाउज्जाम) तर वर्धमान संघाचा आचार (पंचसिक्खिय) मानतात, याला कारण कोणते आहे (त्याचप्रमाणे पार्श्वतीर्थ (संतरोत्तर) आहे तर वीरतीर्थ (अचेलक) आहे. दोघेही एकाच धर्मात प्रवृत्त इगालेले असताना त्यांच्या तीर्थाचारांमध्ये फरक पडण्याचे कारण काय (के शी कुमाराने यासंबंधी प्रश्न विचारल्यावर गौतम गणधराने सांगितले की, पूर्वीचे लोक सरळमनाचे व मंदबुद्धीचे होते. नंतरचे वक्र व जडबुद्धी आणि मध्यकाली मात्र सरळ व समजदार (ऋजुप्राङ्ग) होते. म्हणून पुरातन काळ्या लोकांना धर्माचा बोध कठिण होता तर अर्वाचीन लोकांना त्याचे पालन कठिण आहे. मध्यमकाळी मात्र लोकांना धर्मशोध व धर्मपालन दोन्ही गोष्टी सरळ वाटल्या. याच कारणाने आदिम व अंतिम तीर्थकरांनी प्रचब्रतरु प तर मधल्या तीर्थकरांनी चातुर्यामरु प आचारधर्माची व्यवस्था रु ढ केली. त्याचप्रमाणे त्यांनी सांगितले की, अचेलक किंवा संस्तारयुक्त (सवस्त्र) वेष केवळ ओळख पडण्यासाठी लोकामध्ये प्रचलित असतात. परमार्थाने ज्ञानदर्शन-चारित्रच मोक्षाला कारणीभूत आहे. गौतम आणि के शीमध्ये इगालेल्या संवादाचा परिणाम मात्र के शीने आपला चाउज्जामरु प आचार सोडून महावीराचा पंचमहाव्रतारु प आचार स्वीकारला असा दाखविला आहे. परंतु त्यांच्यामध्ये वेषासंबंधी कोणता निर्णय झाला ते मात्र स्पृट केलेले नाही. या संबंधात अचेलकत्वाचा व अल्पवस्त्रत्वाचा विकल्प (इच्छानुसार ग्रहण) मान्य झाला असावा असे अनुमान आहे. त्यामुळेच आपणांस स्थविरकल्प व जिनकल्पासंबंधी उल्लेख मिळतात. अल्पवस्त्रधारणरु प स्थविरकल्प हा पार्श्वपरंपरेचा मानला आहे. तर अचेलरु प जिनकल्प हा महावीरपरंपरेचा, परंतु स्वाभाविकपणे एकाच संप्रदायामध्ये आसा विकल्प दीर्घकाळ चालू राहण्याची शक्यता नव्हती. जर वस्त्र धारण करु नही महाव्रती होऊ शकतो आणि त्याला मोक्षप्राप्तीही शक्य असेल तर अचेलकत्वाची कोणती आवश्यकता उरेल (म्हणून हा वाद फार काळपर्यंत पुनः निर्माण न होण्याची शक्यता नव्हतीच. या संघर्षाचा परिणाम म्हणून महावीर निर्वाणानंतर बासास्त वर्षांनी जंबूसवमी मोक्षाला गेल्याबरोबर संघामध्ये भेद निर्माण झाले असावेत असे वाटते. दिगंबर परंपरेमध्ये महावीर निर्वाणानंतर वर सांगितलेले तीन केवली (विष्णु इत्यादि पाच श्रूतकेवली) विशाखाचार्य इत्यादि अकरा दशपूर्वी (नक्षत्र इ. पाच एकदशांगधारी व सुभद्र इ. लेहापर्यपर्यंत चार एकांगधारी आचार्यांची वंशावळी मिळते. या सर्व अड्डावीस आचार्यांचा काळ $62+100+183+220+118=683$ वर्षाचा सांगितला आहे.

श्वेताम्बर संप्रदायाचे गणभेद -

जैन संघासंबंधी श्वेतांबर परंपरेचा सर्वात जुना उल्लेख कल्पसूत्रातील स्थविरावलिमध्ये आला आहे. त्याप्रमाणे श्रमण भगवान महावीराचे अकरा गणधर होते. इंद्रभूति गौतम इ. अकरा गणधारांनी शिकविलेल्या श्रमणांची संख्याहीदिली आहे. हे अकरा गणधर १२ अंग व १४ पूर्व अशा समस्त गणिपिटकाचे धारक होते. त्यांच्या एकूण श्रमण शिष्यांची संख्या बेचाळीसशे दिली आहे. या अकरांपैकी नऊ गणधर भ. महावीर विहरमान असतानाच निर्वाण पावले. फक्त इंद्रभूति गौतम व आर्य सुधर्म दोघेच महावीरानंतर जिवंत होते. आणि असेही म्हटले आहे की, (आज जे श्रमण निर्गथ विहार करीत आहेत ते सर्व आर्य सुधर्म मुनीच्याच वंशातील होत. बाकीच्या गणधरांची परंपरा चालली नाही.) (पुढे स्थविरावलिमध्ये आर्य सुधर्मपासून आर्य शांडिल्यापर्यंत तेहतीस आचार्यांची गुरु-शिष्य परंपरा दिली आहे. सहावे आचार्य आर्य यशोभद्र यांच्या संभूतविजय आणि भद्रबाहू या दोन शियापासून दोन भिन्न

भिन्न शिष्य-परंपरा चालू झाल्या. आर्य संभूत विजयाच्या शाखेमधील नववे स्थविर आर्य वज्रसेन यांच्या चार शिष्यापासून भिन्न भिन्न चार उपशाखा स्थापित झाल्या. त्यांची नावे त्यांच्या संस्थापकांच्या नावाप्रमाणे नाईल, पोमिल, जयंत व तावस अशी रु ढ झाली. त्याचप्रमाणे आर्य भद्रबाहुंच्या चार शिष्यापासून ताम्रलिपिका, कोटिवर्षिका, पौण्ड्रवर्धनिका आणि दासीखबडिका अशा चार शाखा प्रस्थापित झाल्या. आणि सातवे स्थविर आर्य स्थूलभद्राचे शिष्य रोहगुप्तापासून (तेरासिय) शाखा व उत्तरबलिस्सहापासून (उत्तर बलिस्सह) नावाचा गण सुरु झाला आणि पुनः कौशांविक, सौवर्तिका, कौंडवाणी, व चंद्रनागरी अशा चार शाखा फुटल्या. स्थूलभद्राचे दुसरे शिष्य आर्य सुहस्ति यांच्या रोहण नावाच्या शिष्याने उद्देह गणाची स्थापना केली. त्यांतून उदुंबरिज्जका इत्यादि चार उपशाका व नागभूत इत्यादि सहा कुल निर्माण झाले. आर्य सुहस्तिशिष्य श्रीगुप्तापासून चारण गण आणि त्याच्या हार्यमालाकारी इत्यादि चार शाखा व वर्थलीय इ. सात कुल उत्पन्न झाले. आर्य सुहास्तिशिष्य यशोभद्रापासून उदुवाडिय गणाची स्थापना झाली व त्यांतून चंपिज्जिया इ. चार शाका व भद्रयशीय इ. तीन कुल निघाले. त्याच प्रमाणे आर्य सुहस्तिशिष्य कामर्द्धिपासून वेसवाडिया गण स्थापन होऊन त्यामधून आवस्तिका इ. चार शाका व गणिक इ. चार कुल निर्माण झाले. त्यांचेच दुसरे शिष्य ऋगुप्त याने मानवगण स्थापिला. यातून कासवार्थिका, गौतमार्थिका, वाशिष्ठिका व सौराष्ट्रिका अशा चार शाका व ऋषिगुप्ति इ. चार कुल निर्माण झाले.

शाखांच्या नावाकडे लक्ष दिल्यावर कोठे कोठे स्थलभेदाशिवाय गोत्र भेदाप्रमाणे देखील संघामध्ये भेदोपभेद निर्माण झाल्याचे अनुमान करता येते. स्थविर सुस्थिताने कोटिकगण स्थापला. त्यातून उच्चानागरी, विद्याधरी, वज्री व माध्यमिका या चार शाखा व ब्रह्मलीय, वत्थालीय, वाणिज्य व पण्हवाहणक हे चार कुल निर्माण झाले याप्रमाणे आर्य सुहस्तीच्या शिष्यगणांकडून अधिकात अधिक शाखांची व कुलांची निर्मिती झाली. आर्य सुस्थितशिष्य अर्हदत्ताने मध्यमा शाखा आणि विद्याधर गोपालाने विद्याधरी शाखा निर्मिती. आर्य शांतिसेन यांचे श्रेणिक, तापस, कुबेर व ऋषिपालिका असे चार शिष्य होते. त्यांनी क्रमाने आर्यसेनिका, तापसी, कुबेर व ऋषिपालिका या चार शाखा स्थापल्या. आर्य सिंहगिरीचे शिष्य आर्य शमित याने ब्रह्मदीपिका आर्य वज्र याने ब्रजी शाखा स्थापिली. आर्य वज्र यांच्या वज्रसेन, पद्म व रथ या तीन शिष्यापासून क्रमाने आर्य-नाईली, पद्मा व जयंती अशा तीन शाखा निघाल्या. या विविध शाखांमध्ये व कुलामध्ये स्थान व गोत्रभेदाशिवाय खास वैशिष्ट्ये कोणती होती याचा पूर्ण सुगावा लागणे संभवनीय आहे. यामध्ये काही काही शाखांची व कुळाची नांवे मथरेच्या (कंकाली टीला) येथे सापडलेल्या मूर्ती इत्यादिकांवरील आलेखांमध्ये सापडतात. त्यामुळे त्यांचे ऐतिहासिकत्व सिद्ध होते.

प्राचीन ऐतिहासिक कालगणना -

कल्पसूत्र स्थविरावलीमध्ये वरील आचार्यपरंपरेसंबंधी कालगणनेचा उल्लेख नाही. परंतु धर्मधोषसूरिकृत दुषमाकाल-अमणसंघ-स्तव नावाच्या प्राकृत पट्टावलीच्या अवचूरीमध्ये कालासंबंधी काही महत्त्वपूर्ण निर्देश आढळतात. या अवचूरीला अनुसरून या रात्री भ. महावीराचा निर्वाण झाला त्याच रात्री उज्जयनीमध्ये चण्डप्रद्योत राजाचा मृत्यु व पालक राजाचा राज्याभिषेक झाला. या पालक राजाने, उदायी राजा निपुत्रिक मरण पावल्यामुळे, पाटलीपुत्र येथील कुणिकाच्या राज्यावर आपला अधिकार स्थापिक केला आणि त्याने साठ वर्षांपर्यंत राज्य केले. याच कालखंडामध्ये गौतम १२, सुधर्म ८ अणि जंबू ४४ वर्षे युगप्रधानरू पाने संघनायक होते. पालकाच्या राज्यकारभाराला साठ वर्षे होऊन गेल्यावर पाटलीपुत्रमध्ये नजे नंदराजांनी एकशे पंचावन्न वर्षे राज्य केले. आणि याच कालामध्ये प्रभव अकरा, स्वयंभू तेवीस, यशोभद्र पन्नास, संभूतविजय आ, भद्रबाहु चवदा आणि स्थूलभद्र पंचेचाळीस वर्षे पर्यंत संघनायक होते. अशा रीतीने येथर्पर्यंत वीर निर्वाणाला २१५ वर्षे होतात. यानंतर मर्यवंशाचे राज्य १०८ वर्षे टिकले. या कालखंडात महागिरी ३०, सुहस्ति ४६, गुणसुंदर ३२ वर्षे संघनायक होते. मौर्य वंशानंतर राजा पुण्यमित्राने ३० वर्षे व बलमित्र, भानुमित्र यांनी ६० वर्षे राज्य केले. या कालामध्ये गुणसुंदरची अंतिम बारा वर्षे कालिक ४० व संकेतिल ३८ वर्षे जैनसंघाचे प्रमुख होते. येथर्पर्यंत महावीर निर्वाणाला ४१३ वर्षे हतात. भानुमित्रानंतर राजा नरवाहन याने ४०, गर्दभिल्लाने १३ व शकाने ४ वर्षे राज्य केले. या काळामध्ये रेवतिमित्र ३६, आर्य मंगु २० वर्षे संघनायक होते. अशा रीतीने महावीर निर्वाणानंतर ४७० वर्षे पूर्ण झाली. गर्दभिल्ल राजाचा शेवट कालकाचार्याने केला. आणि त्याचा मुलगा विक्रमादित्य गादीवर येऊन त्याने साठ वर्षे राज्य केले, मद्यंतरी जैन संघामध्ये बहुल, श्रीवत, स्वाति, हारि, श्यामार्य व शांडिल्य इ. जैनाचार्य झाले प्रत्येक बुद्ध व स्वयंबुद्धपरंपरेचा नाश झाला. बुद्धबोधित

दुर्भिल झाले. आणि भद्रगुप्त श्रीगुप्त व वज्रस्वामी हे आचार्य होऊन गेले. विक्रमादित्यानंतर धर्मादित्याने ४० व माइल्लाने ११ वर्षे राज्य केले. अशाप्रकारे वीर निर्वाणाला ५८१ वर्षे झाली नंतर दुर्वलिक पुष्टमित्राची २० वर्षे व राजा नाहड याची ४ वर्षे () झाल्यावर वीरनिर्वाणानंतर ६०५ वर्षांनी शक संवत सुरु झाला. वीरनिर्वाणाची ९९३ वर्षे झाल्यावर कालकसूरीने पर्युषण चतुर्थीची स्थापा केली. व वीरनिर्वाणानंतर ९८० वर्षांनी आर्य महागिरिवंशीय श्री दवद्विंगणी क्षमाश्रमम याने कल्पसूत्राची रचना केली. याच वर्षी आनंदपुरामध्ये धुवसेन राजा पुत्रमरणाने दुःखित झाल्यामुळे त्याच्या सांतवनासाठी कल्पसूत्रसभेतर्फे कल्पसूत्राचे वचन झाले. ही माहिती बहुश्रुतांच्या परंपरेतून मिळते. एवढी नोंद झाल्यावर वीरनिर्वाणानंतर १३०० वर्षांनी विद्वद्विशिरोमणि श्री. बप्पभट्टि आचार्य (सूरि) झाले. असे सांगून ही (दुषमकाल-श्रमणसंघ-स्तब(पट्टावली ची अवचूरी संपते.

सात निन्हव आणि दिगंबर-श्वेतांबर संप्रदाय -

वर ज्या गण, कुल व शाखांचा उल्लेख आला आहे. त्यामध्ये कोणतोही महत्वाचे सिद्धान्तभेद नाहीत. सौद्वान्तिक भेदावरु न निर्माण झालेल्या सात निन्हयांचा मात्र उल्लेख सापडतो. पहिला निन्हव महावीर विहरमान असतानाच, त्यांना केवलज्ञान प्राप्त होऊन १४ वर्षे झाल्यावर त्यांचे शिष्य जमाली याने श्रोवस्तिमध्ये निर्माण केला. या नन्हवाला बहुरत म्हटले आहे. कारण यामध्य असे मूलतत्त्व होते की, कोणतीही वस्तु एकसमयवर्ती क्रियेने निर्माण होत नसून अनेक समयांमध्ये होते दुसरा निन्हव त्यानंतर दोन वर्षांनी तिष्यगुप्ताकडून ऋषभपुरामध्ये निर्माण झाला असे म्हटले आहे. याच्या अनुयायीना **जीवप्रदेशक** म्हणतात. कारण ते जीवाच्या अंतिम प्रदेशालाच जीव अशी संज्ञा देताते. **अव्यक्त** नावाचा तिसरा निन्हव निर्वाणानंतर २१४ वर्षांनी **श्वेतविका** नगरीमध्ये आचार्य आषाढ याने स्थापित केला. या मताप्रमाणे वस्तुचे स्वरूप अव्यक्त अर्थात अस्पष्ट व अज्ञेय मानले आहे. चवथा **समुच्छेव** नावाचा निन्हव निर्वाणानंतर २२० वर्षांनी अश्वमित्र आचार्याने मिथिला नगरीमध्ये निर्माण केला. याला अनुसरु न प्रत्येक कार्य निष्ण होताच नंतरच्या समयामध्ये समस्तरू पाने नष्ट होते. म्हणजेच प्रत्येक उत्पादित वस्तु क्षणवर्तीच असते. हे मत बौद्ध दर्शनांतील क्षणिक वादाप्रमाणेच वाटते. पाचवा निन्हव निर्वाणानंतर २२८ वर्षांनी गंग-आचार्याने उल्लुकातीरावर प्रस्तापित केला. याचे नाव **द्विक्रिया** या मताचा सार असा असावा की, एका समयामध्ये एकच नव्हे तर दोन क्रियांचा अनुभव संभवनीय आहे. सहावा **त्रैरासिक** नावाचा निन्हव छल्लुक मुनीने पुरमंतरंजिका नगरात उत्पन्न केला. या मताचे अनुयायी वस्तुविभागणी तीन वर्गामध्ये करतात. उदाहरणार्थ जीव, अजीव आणि जीवाजीव. सातव्या निन्हवाला **अबद्ध** म्हणतात. या मताची उत्पत्ति वीरनिर्वाणानंतर ५८४ वर्षांनी गोष्टा माहिल याने दशापुरात केली. या मताचे मर्म असे की, कर्माचा जिवाला केवळ स्पर्श होतो. बंध होत नाही. या सात निन्हवानंतर वीरनिर्वाणाच्या ६०९ वर्षांनंतर **बोटिक** निन्हव अर्थात दिगंबर संघाची उत्पत्ति झाली असे सांगितले आहे. (स्था. ७(वि. आवश्यक व तपा-पट्टा-). दिगंबर परंपरेमध्ये वरील सात निन्हवांचा कोणताही उल्लेख आढळत नाही. परंतु वि.सं. १३६ वर्षांनंतर **श्वेतांबर** संघाची निर्मी झाल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. (दर्शनसर गा. ११). अशा रीतीने **श्वेतांबर** परंपरेप्रमाणे दिगंबर संप्रदायाच्या निर्मितीच्या कालामध्ये व दिगंबराप्रमाणे **श्वेतांबर** संघोत्पत्ती कालनिर्देशामध्ये केवल तीन वर्षांचे अंतर आहे. या सर्व उल्लेखांवरु न महावीराच्या संघामध्ये दिगंबर-श्वेतांबर असा स्पष्टपणे संप्रदायिक भेद निर्वाणानंतर ६०० वर्षे होऊन गेल्यावर निर्माण झाला असे अनुचित होणार नाही.

दिगंबर आम्नायामध्ये गणभेद -

दिगंबर मान्यतेप्रमाणे महावीर निर्वाणानंतरच्या ६८३ वर्षांच्या आचार्य परंपरेचा उल्लेख वर दिला आहे. त्यानंतर केव्हातरी **अर्हद्विलि** आचार्य झाले असा उल्लेख आला आहे. त्यांनी पंचवार्षिक युगप्रतिक्रमणाच्यावेळी एका विशाल मुनिसंसेलनाची योजना केली. त्यामध्ये शंभर योजन परिसरांतील मुनी एकत्र जमले होते. त्यांच्या भावना जाणून आता पक्षपाताचे युग आले आहे हे त्यांनी ओळखले आणि मुनिसंघामध्ये अधिक निकटपणा यावा, परस्पर आपुलकीची भावना वाढावी तसेच संघद्वारे धर्मवात्सल्यपूर्वक धर्मप्रभावना व्हावी अशा विविध हेतूनेत्यांनी नंदी, वीर, अपराजित, देव पंचस्तूप, सेन, भद्र, गुप्त, सिंह, चंद्र इत्यादि नावाचे निरनिराळे मुनिसंघ स्थापिले. विक्रमसंवत ५२६ मध्ये दक्षिण मथुरा अर्थात मदुरा येथे पूज्यपादशिष्य वज्रनंदी याने द्राविड संघाची निर्मिती केली, असे उल्लेख दर्शनसार ग्रंथात आहे. या संघाच्या मते बीजामध्ये जीव नसतो(आणि प्राशुक-अप्राशुक असा भेद मानला जात नाही. मंदिरामध्ये राहणे, व्यापोर करणे, थंड पाण्याने अंघोळ करणे या क्रियांमध्ये मुनीला काही पाप लागत नाही. विक्रमसंवत २०५ नंतर कल्याण नगरात श्वेतांबर मुनि श्रीकलश याने यापनीय

संघ स्थापल्याचे सांगतात. विक्रमसंवत ५-६ व्या शतकातील ताम्रपटादि आलेखांमध्येही यापनीय संघाच्या आचार्यांचा उल्लेख मिळतो. काष्ठासंघाची उत्पत्ती विक्रमसंवत ७५३ नंतर नदीतट गावामध्ये कुमारसेन मुनीने केली. या संघमध्ये स्त्रियांना दीक्षा देणे व पिंछी ऐवजी मुनीने चवरी बाळगणे याला मान्यता आढळते. माथुर संघाची स्थापना काष्ठासंघस्थापनेनंतर दोनशे वर्षांनी म्हणजे वि.सं. २५३ नंतर मथुरामध्ये रामसेन मुनीने कली. या संघाचे वैशिष्ट्य असे की, मुनींनी पिंछी बाळगणे सोडून दिले. काष्ठासंघनिर्मितीनंतर अठरा वर्षांनी वि.सं. १७१ मध्ये दक्षिण देशातील विंध्य पर्वताच्या पुष्कळ नावाच्या ठिकाणी वीरचंद्र मुनीने भिल्लक संघ स्थापिला. त्यांनी आपला स्वतंत्र गच्छ बनविला(प्रतिक्रमण व मुनिचर्येची 'वेगळी' व्यवस्था केली व वर्णाचाराला स्थान दिले नाही. दर्शनसाराशिवाय दुसरीकडे कोठेही या संघाचा उल्लेख मिळत नाही. परंतु या एका उल्लेखावरु नही सिद्ध होते की, ९-१० शतकामध्ये एका जैन मुनीने विंध्यपर्वतावरील भिल्लजनामध्येही धर्माचा प्रचार केला होता. आणि त्यांची पात्रता व विचार याला अनुसरु न धर्मपालनासंबंधी काही निराळी व्यवस्था तयार केली.

श्रवणबेळगोळ येथे मिळालेल्या ५०० पेक्षा अधिक शिलालेखांमध्ये आपणास अनेक शतकांमधील निरनिराळ्या आम्नायांची व आचार्यपरंपरची माहिती मिळते. सिद्धरबस्तीच्या एका शिलालेखामध्ये अर्हद्बलीने पुष्पदंत व भूतबलि या आपल्या दोन शिष्यांकडून मोठी प्रतिष्ठा मिळविली आणि त्याने मूलसंघाची सेन, नंदी, देव व सिंह अशा चार शाखांमध्ये विभागणी केली असा उल्लेख आहे. अनेक लेखांमध्ये संघ, गण, गच्छ इत्यादीसंबंधी उल्लेख मिळतात. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे- मूलसंघ, नंदिसंघ, नभिलूरसंघ, मयूरसंघ, किट्टूरसंघ, कोल्लतूरसंघ, नंदिगण, देशीगण, ब्रभिल-(तभिल) गण, काणूरगण, पुस्तक-किंवा सरस्वतीगच्छ, वक्रगच्छ, तगरिलगच्छ, मंडितटगच्छ, इंगुलेश्वरबलि, पनसोगेबलि इत्यादि.

पूर्व व उत्तर भारतातील धर्मप्रसाराचा इतिहास -

महावीरांनी स्वतः विहार करून विशेषतः मगध, विदेह, अंग इत्यादि पूर्व देशांमध्ये व पश्चिमेकडील कोशल व काशी प्रदेशांमध्ये आपल्या उपदशाचा प्रचार केलो. आणि तत्कालीन मगधराजा श्रेणिक बिंबिसार व युवराज कूणिक अजातशत्रू यांना आपले अनुयायी बनविले. नंदराजे देखील जैनधर्मानुयायी होते. यालाही प्रमाण मिळते. इ. सन पूर्व साधारणतः दीडशे वर्षांच्या खारवेलाच्या एका शिलालेखामध्ये स्पष्ट उल्लेख आहे की, नंद राजने कलिंगहून जी जिनमूर्ती हरण करून मगधाला नेली होती ती 'खारवेलाने पुनः आपल्या देशात परत आणली. या शिलालेखाच्या आरंभी अर्हतांना व सिद्धांना नमस्कार केला आहे. नंतर पुढे कुमारकालीन शिक्षण संपल्यावर राज्याभिषेकानंतर खारवेलाने मिळविलेल्या नाना प्रदेशांवरील दिग्विजयाचा आणि त्याने स्वदेशामध्ये केलेल्या विविध लोकोपकारी कार्याचा उल्लेख आहे. कलिंगामध्ये जैनधर्म बिहारमधूनच गेला यात मात्र मुळीच शंका नाही. आणि बिहारचा जैनधर्मशी संबंध इतिहासपूर्वकालापासूनच आहे. भौगोलिक परिस्थितीप्रमाणे बिहारहून ओरिसाकडे जाण्याचा मार्ग मानभूम व सिंहभूम या जिल्ह्यांमधून जातो. आपल्याला (पश्चिम ब्राह्मण) म्हणविणारा ब्राह्मणामधील एक वर्ग आजही मानभूमध्ये विद्यमान आहे. आणि ते स्वतःला वर्धमान महावीराचे वंशज मानतात. ज्यांनी अतिप्राचीनकाळी या भूमीवर पाय ठेवला त्या प्राचीनतम आर्यशाखेतील आपण असल्याचेही ते सांगतात. परंतु हे आर्य, वैदिक आर्य पूर्व भारताकडे पोहचण्यापूर्वी ही मगध-विदेहामध्ये राहत होते यामध्ये आता कोणतीही शंका राहिली नाही असे वाटते. या दृष्टीने वरील (पच्छम) ब्राह्मणांची कथा मोठी ऐतिहासिक महत्वाची वाटते. तसे तर संपूर्ण मगधप्रदेशामध्ये जैन पुरातत्त्वाची प्रतीके सर्वत्रच विखुरली आहेत. त्यापैकी पाटणा जिल्ह्यातील राजगीर व पावा आणि हजारीबाग जिल्ह्यातील पार्श्वनाथ पर्वत सुप्रसिद्ध आहेत. परंतु स्थ्या वरील प्रदेशांमध्ये जास्त प्रमाणात ज्या मूर्ती सापडतात त्यापेक्षा मानभूम व सिंहभूम जिल्ह्यांतील नाना ठिकाणी विखुरलेली जैनमंदिरे व मूर्ती अधिक प्राचीन आहेत. परंतु स्थ्या यातील अनेक मूर्तीना पूजा भैरवनाथाच्या नावाने होते तर अन्यठिकाणी त्या पांडवांच्या मूर्ती मानल्या जात आहेत. इतस्ततः पसरलेल्या काही जैन मूर्ती एकत्र करून पाटणा येथील संग्रहालयामध्ये सुरक्षित ठेवलेल्या आहेत. त्या अकराव्या शतकाच्याही पूर्वकालीन आहेत असे सिद्ध झाले आहे- (राय चौधरीकृत जैनिझम इन बिहार पहा) चिनी प्रवासी ह्यूएनत्संग (७ वे शतक) याने आपल्या वैशालीवर्णनामध्ये तेथे निर्ग्रथांची संख्या मोठी असल्याचा उल्लेख केला आहे. दिगंबर व श्वेतांबर संप्रदायाचे जैन मुनी पश्चिमेकडे तक्षशिला व गृधकूटपर्यंत पसरले होते. त्याचप्रमाणे पूर्वेला दिगंबर निर्ग्रथ पुण्ड्रवर्धन व समतटापर्यंत मोठ्या

संख्येने आढळत होते, असाही उल्लेख त्याने केला आहे. चिनी प्रवाशाच्या या उल्लेखावरु न सातव्या शतकामध्ये संपूर्ण उत्तरभारतात जैन धर्माचा चांगलाच प्रभाव पडला होता असे सिद्ध होते.

मथुरा जवळील कंकाली टीला येथील उत्खननामध्ये एक अतिप्राचीन स्तूप आणि एक-दोन जैन मंदिरांचे अवशेष मिळाले आहेत. इ. सनपूर्व काही शतकांपासून जवळजवळ दहाव्या शतकापर्यंत मथुरा जैनधर्माच एक महान् केंद्र होते असे तेथे मिळालेल्या पुरातत्व सामग्रीवरु न समजते. मूर्तीची सिंहासने, आयागपट्ट इत्यादिकांवर जे लेख मिळाले आहेत त्यापैकी काही लेखांमध्ये कनिष्ठ, हणिष्ठ, वसुदेव इत्यादि कुशनवंशी राज्यांची नावे आणि त्यांचा राज्यकाल यासंबंधी स्पष्ट उल्लेख मिळाला आहे. त्यावरु न ते सर्व राजे इ. सनाच्या आरंभकालीन सिद्ध होतात. या स्तूपाचा उल्लेख प्राचीन जैन ग्रंथामध्ये आला असून तो स्तूप सुपार्श्वनाथ तीर्थकरांच्या स्मरणार्थ निर्माण करण्यात आला होता व पार्श्वनाथकाळी त्या स्तूपाचा जीर्णोद्धार झाला होता असेही सांगितले आहे. त्याला देवनिर्मित असे म्हटले आहे. यावरु न त्या प्राचीन स्तूपाचे अस्तित्व महावीरपूर्वकाळीही असल्यास त्यात आशर्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. हरिषेणीय कथाकषामधील **वैरकुमारकथानकामध्ये** (श्लोक १३२) 'मथुरा येथील पंचस्तूपांचा उल्लेख आला आहे. जैन मुनीमधील (पंचस्तूपान्वय) शाखेचा प्रारंभ येथूनच झाला असावा. या अन्वयासंबंधी एक उल्लेख **षहाडपूर** (बंगाल) येथे सापडलेल्या गुप्तसंवत १५९ (इ.स. ४७८) मधील एका ताम्रपटामध्ये आला आहे. त्याला अनुसरू न त्यावेळी (**वट गोहाली**) येथे एक जैन विहार होता. तेथील अरहंतांची पूजा करण्यासाठी निर्गथ आचार्यास दान दिल्याचा त्यात उल्लेख आहे. सदर आचार्य बनारसच्या पंचस्तूपीय निकायाचे आचार्य गुहनंदि यांचे शिष्ये होते. धवलाकार वीरसेन व जिनसेन (८-९ वे शतक) देखील या शाखेतील आचार्य होते. याच अन्वयाचा उल्लेख जिनसेनशिष्य गुणभद्र आचार्यांनी उत्तर-पुराणामध्ये (सेवान्वय) या नावाने केला आहे. तेव्हापासून या अन्वयाची प्रसिद्धी त्याच्या अनेक शाखा व उपशाखांमध्येही (सेनगण) याच नावाने आजपर्यंत अतूट आढळते. मथुरा-स्तूपांची परंपरा मोगल सम्राट अकबराच्या कालापर्यंत सापडते. कारण तत्कालीन जैन पंडित **राजमल्ल** याने आपल्या (जंबू-स्वामी-चरित) या ग्रंथामध्ये लिहिले आहे की, मथुरा येथे ५१५ जीर्ण स्तूप होते व त्यांचा जीर्णोद्धार अपरिमित द्रव्य वेचून **टोडर** सेठने केला. इ. सनपूर्व पहिल्या शतकामध्ये उज्जयनीमधील जैन मुनिसंघाच्या अस्तित्वासंबंधी प्रमाण कालकाचार्य कथानकामध्ये आहे. या कथानकाला अनुसरू न उज्जयनचा राजा गर्दभिल्ल याने आपल्या कामुक वृत्तीमुळे एका जैन आर्जिके वर अत्याचार केला होता. त्याच्या प्रतिशोधासाठी कालक सूरीने बलिष्ठ राजे लोकांशी संबंध स्थापित केला. त्याने गर्दभिल्लाचा युद्धामध्ये पराभव करू न उज्जयनीमध्ये शक राज्याची स्थापना केली. याच वंशाचा नाश नंतर विक्रमादित्याने केला. यामुळे ह्या घटना वि. संवताच्या थोड्याशा अगोदरच्या सिद्ध होतात. यावरु न ही गोष्ट समजते की, प्रसंगवश अति शांतस्वभावी आणि सहनशील जैन मुर्नीचा सुद्धा कधी कधी राज्यशक्तीबरोबर संघर्ष निर्माण होत होता.

मथुरा येथे मिळालेल्या एका लेखामध्ये उल्लेख आहे की, गुप्तसंवत ११३ (इ.स. ४३२) मध्ये श्री. **कुमारगुप्त** राज्य करीत असताना विद्याधरी शाखेतील **दंतिलाचार्याच्या** आज्ञेने **श्यामाढ्य** याने एका मूर्तीची स्थापना केली. कुमारगुप्त कालीन (इ.स. ४२६) आणखी एक लेख **उदयगिरी** (विदिशा-माळवा) येथे मिळाला आहे. त्यामध्ये तेथे पार्श्वनाथाची प्रतिष्ठा झाल्याचा उल्लेख आहे. गुप्तसंवत १४१ (इ.स. ४६०) मधील स्कंधगुप्त राजाचा उल्लेख जाच्यामध्ये आहे असा एक शिलालेख **कहायूं** (सं. ककुभः) येथे मिळाला आहे. त्यामध्ये उल्लेख आहे की, **मंद्र** नावाच्या धर्मपुरुषाने पंचअरहंतांची स्थापना केली होती, आणि शैलस्तंभ उभारला होता.

दक्षिण भारत व लंकेमध्ये जैनधर्म आणि त्याचा राजवंशाशी संबंध -

एका जैन परंपरेला अनुसरू न मौर्यकालामध्ये जैन मुनी भद्रबाहुने सम्राट चंद्रगुप्ताला प्रभावित केले होते. आणि त्याने राज्यत्याग करू न भद्रबाहुसमवेत दक्षिणेकडे प्रयाण केले. म्हैसूरप्रांतीय **श्रवणबेळगोळ** येथे आजही एक डोंगर त्याच्या नावाने (**चंद्रगिरी**) म्हणून प्रसिद्ध आहे. आणि त्या डोंगरावर ज्यामध्ये भद्रबाहुने तपश्चर्या केली होती आणि जेथे चंद्रगुप्त शेवटपर्यंत त्यांच्या बरोबर राहिले होते ती गुंफा आजही विद्यामान असलेली दाखविण्यात येते. अशा रीतीने मौर्य सम्राट चंद्रगुप्ताच्या काळीच दक्षिण भारतामध्ये जैन धर्माचा प्रवेश झाला असे मानतात. परंतु बौद्धांच्या पाली साहित्यातील (**महावंश**) ग्रंथामध्ये लंकेतील राजवंशाचे जे विवरण सापडते 'त्याप्रमाणे बुद्धनिर्वाणानंतर १०६ वर्षांनी **पांडुकाभय** राजा गादीवर आला आणि त्याने प्रारंभकाळीच अनुराधपुराची स्थापना केली. तेथे त्यांनी निर्ग्रथ श्रमणासाठी अनेक निवासस्थाने बांधविली. या उल्लेखावरु न असे स्पष्ट सिद्ध होते

की, बुद्धनिर्वाणसंवताच्या १०६ व्या वर्षामध्ये देखील लंके मध्ये निर्गथांचे अस्तित्व होते. लंके मध्ये बौद्ध धर्माचा प्रवेश अशोकपुत्र महेन्द्रद्वारे बुद्धनिर्वाणानंतर २३६ वर्षांनी झाला असे सांगितले जाते. पण वरील उल्लेखावरु न लंके मध्ये जैन धर्माचा प्रचार बौद्धधर्मपेक्षाही कमीत कमी १३० वर्षे अगोदर झाला होता असे सिद्ध होते. लंके मध्ये जैनधर्म दक्षिणभारतमार्गेच पोहोचला असणे संभवनीय आहे. जेव्हा उत्तर भारतातील १२ वर्षांच्या दुष्काळाच्या निमित्ताने आचार्य भद्रबाहूने सम्राट चंद्रगुप्त आणि विशाख यांचा मुनिसंघ बरोबर घेऊन दक्षिणेकडे विहार केला तेव्हा तिकडील लोकांमध्ये जैनधर्म प्रचलित असावा. आणि याच कारणाने भद्रबाहूना आपल्या विशाल मुनिसंघाच्या निर्वाहाची खात्री वाली असावी असेही विद्वानांचे अनुमान आहे. एका जैन परंपरेप्रमाणे सम्राट चंद्रगुप्ताचा प्रपौत्र राजा संप्रति हा आचार्य सुहस्ति यांचा शिष्य होता. आणि ज्याप्रमाणे अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रचार केला होता त्याचप्रमाणे त्यानेही स्तूप निर्माण करणे, मंदिर बांधविणे इत्यादि प्रकारांनी जैनधर्माचा देशभर प्रचार केला. **रामनदव टिन्नावली** येथील गुंफांमध्ये सांपडलेले ब्राह्मीलिपीमधील शिलालेख जरी असपष्ट आहेत तरी देखील त्या शिलालेखांवरु न व प्रचीनतम तामिळ ग्रंथावरु न त्या प्रदेशात अतिप्राचीनकाळी जैनधर्म प्रचलित होता एवढे निश्चित सिद्ध होते. **कुरलकाव्य** व ठोलकप्पियम या तामिळ काव्यग्रंथावरील जैनधर्माचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो.

(मणिमेकलङ्घ) हा जरी बौद्ध काव्यग्रंथ आहे तरी त्यामध्ये दिगंबरमुनी व त्यांचा उपदेश यासंबंधी अनेक उल्लेख आहेत. **जीवक-चिंतामणि**, **सिलप्पडिकारं**, **नीलकेशी**, **यशोधरकाव्य** इत्यादि उघडच जैन ग्रंथ आहेत. सुप्रसिद्ध जैनाचार्य संमतभद्र यांचा (कांची) शी संबंध असल्याचा उल्लेख मिळतो. कुंदकुंदाचे एक टीकाकार त्या आचार्याचा संबंध महाराजा शिवकुमार यांच्याबरोबर दाखवितात. (लोकविभाग) या प्राकृत ग्रंथाचे कर्ते सर्वनंदि (सन ४५८) व कांची नरेश सिंहवर्मा हे समकालीन सांगितले आहेत. दर्शनसारानुसार द्रविड संघाची स्थापना पूज्यपादशिष्य वज्रनंदि याने मदुरेमध्ये इ.स. ४७० मध्ये केली होती. अशारीतीच्या अनेक उल्लेखांवरु न व इतर नाना घटनांवरु न स्पष्ट पणे सिद्ध होते की, इसवीसनाच्या प्रारंभकाळी तामिळ प्रदेशामध्ये जैनधर्माचा खूप प्रचार झाला होता.

कदंब राजवंश -

कदंबवंशीय अविनीत महाराजाच्या दानपत्रामध्ये त्यांनी देशीगणांतर्गत कुंदकुंदान्वयातील चंद्रनंदि भद्रारकांना जैन मंदिरासाठी एका गावाचे दान केले असा उल्लेख आहे. हे दानपत्र शकसंवत ३८८ (इस. ४६६) मधील असून मर्करा येथे मिळाले आहे. याच वंशातील युवराज काकुत्स्थ याने भ. अर्हताच्या निमित्ताने श्रुतकीर्ति सेनापतीला भूमिदान दिल्याचा उल्लेख आहे. याच राजवंशातील दुसरी काही दानपत्रे देखील मोठी महत्त्वपूर्व आहेत. त्यापैकी एकामध्ये श्रीविजय शिवमृगेश वमा याने आपल्या राज्यकालातील चवथ्या वर्षी एका गावाचे तीन भाग करू न दान दिल्याचा उल्लेख आहे. पैकी एक भाग भगवत् अर्हत् महाजिनेन्द्र देवतेला, दुसरा श्वेतपट महाश्रमण संघाच्या उपभोगाकरिता आणि तिसरा निर्ग्रंथ महाश्रमणसंघाच्या उपयोगाकरिता दिला होता. दुसऱ्या लेखामध्ये शांतिवर्मा याचा मुलगा श्रीमृगेश याने स्वतःच्या राज्याभिषेकानंतर आठव्या वर्षा यापणीय, निर्ग्रंथ आणि कूर्चक मुनींच्यासाठी भूमिदान दिल्याचा उल्लेख आहे. आणखी एका लेखामध्ये शांतिवर्मा याने यापणीय तपस्चींच्यासाठी एक गाव दान दिल्याचा उल्लेख आहे. अजून एका लेखामध्ये हरिवर्मा याने सिंहसेनापतीचा मुलगा मृगेश यांनी बांधविलेल्या जैन मंदिराच्या अष्टान्हिकपूजेसाठी, त्याचप्रमाणे सर्व संघाच्या भोजनासाठी एका गाव कूर्चकांचे आचार्य वारिषेण यांच्या संघाकडे सोपविल्याचा उल्लेख आहे. याशिवाय ज्यामध्ये जिनमंदिरांच्या रक्षणार्थ आणि विविध जैन संघासाठी ग्रामदान आणि भूमिदान केल्याचा उल्लेख आहे असे अनेक लेख या राजवंशीयांनी लिहिलेले सापडतात. यावरु न स्पष्टपणे सिद्ध होते की, पाचव्यासहाव्या शतकामध्ये जैन संघाचे निर्ग्रंथ (दिगंबर), श्वेतपट, यापणीय व कूर्चक अशा शाखा सुप्रतिष्ठित, सुविख्यात, लोकप्रिय व राज्यमान्य झाल्या होत्या. यापैकी पहिल्या तीन मुनिसंप्रदायांचा उल्लेख पट्टावळीमध्ये व जैनसाहित्यामध्ये विपुल प्रमाणात सापडतो. परंतु कूर्चक संप्रदायाचा कोठेही दुसरीकडे विशेष परिचय मिळत नाही.

गंग राजवंश -

गंगराज्य स्थापन करण्यामध्ये जौनाचार्य सिंहनंदि याने फार मोठी कामगिरी केली होती असे उल्लेख श्रवणबेळगोळ येथील अनेक शिलालेखामध्ये आणि अभयचंद्रकृत गोम्मटसारवृत्तीच्या उत्थानिके मध्ये आढळतात. जैनाचार्य विजयकीर्ति हे याच गंगवंशातील अविनीत राजाचे प्रतिपालक

समजले जात असत. सुप्रसिद्ध तत्त्वार्थसूत्राच्या सर्वार्थसिद्धि टीकेचे कर्ते आचार्य पूज्यपाद देवनंदि हे याच वंशातील सातवा राजा दुर्विनीत यांचे राजगुरु होते असे उल्लेख मिळतात. यांच्या प्रमाणेच शिवमार व श्रीपुरुष या राजांच्या अनेके लेखांमध्ये जैन मंदिरांची निर्मिती व जैन मुनींना दान यासंबंधी उल्लेख मिळतात. गंग नरेश मारसिंहबद्दल सांगतात की, अनेक मोठ्या युद्धामध्ये विजय मिळवून, अनेक दुर्ग व किल्ले जिंकून आणि त्याचप्रमाणे अनेक जैन मंदिरे व स्तंभ निर्माण करू न शेवटी बंकापूरे येथे अजितसेन भट्टारकाजवळ त्यांनी सल्लेखना साधली. मारसिंहाचा काळ शकसंवत् ८९६ (इ.स. १७४) होय. मारसिंहाचे उत्तराधिकारी चवथे राचमल्ल होते. त्यांचे मंत्री चामुण्डराय याने श्रवणबेळगोळ येथील विंध्यगिरीवर चामुण्डराय बस्ती बांधविली, आणि गोमटेश्वराच्या अशा एका विशाल मूर्तीची स्थापना केली की, जी प्राचीन भारतीय मूर्तिकलेचे एक वैभवशाली प्रतीक म्हणून आजही विश्वविख्यात आहे. चामुण्डरायकृत एक पुराणसुद्धा कन्नड भाषेत उपलब्ध आहे. त्याने त्या ग्रंथाची समाप्ती श.सं. ९०० मध्ये केली होती. त्या पुराणात देखील त्याने आपले कुल ब्रह्मक्षत्र व गुरु अजितसेन यांचा परिचय दिला आहे. अनेक शिलालेखांमध्ये गंगवंशीय अनेक राजे, सामंत मंत्री सेनापती इत्यादिकांची नावे, त्यांची दानादिक धर्मकार्ये व सल्लेखनापूर्वक त्यांनी साधलेला अंत इत्यादि घटनांसंबंधी उल्लेख सापडतात. कन्नड कवी पोन्न याने इ.स. ९३३मध्ये लिहिलेल्या शांतिपुराणाच्या एक हजार प्रती लिहवून आतिमब्बा नावाच्या एका धार्मिक महिनेले इ.स. ९७३ च्या सुमारास त्या दानरू पाने वाटल्या होत्या.

राष्ट्रकूट राजवंश -

सातव्या शतकापासून दक्षिण भारतामध्ये ज्या राजवंशाचे सामर्थ व आधिपत्य विस्ताराने वाढले त्या राष्ट्रकूट नरेश पहिला अमोघवर्ष याने स्वतः (प्रश्नोत्तर-रत्न-मालिका) या ग्रंथाची रचना केली होती. ग्रंथसमाप्तीनंतर लवकरच तिबेटी भाषेमध्ये त्याचा अनुवाद झाला होता. त्याच ग्रंथावरू न हेही सिद्ध होते की, राजा अमोघवर्ष याने राज्यत्याग करू न स्वतः जैन मुनीची दीक्षा घेतली होती. त्यांच्या विषयी असेही सांगितल्याचे आढळते की, ते आदिपुराणकर्ते जिनसेनाचार्याची चरण पूजा करीत होते. शाकटायन व्याकरणावरील अमोघवृत्ति नांवाची टीका त्यांच्या नांवाशी संबंधित आढळते. आणि त्यांच्याच काळी महावीर आचार्यांनी गणितसार नावाचा ग्रंथ लिहिला होता. कन्नड अलंकार शास्त्र (कविराजमार्ग) या ग्रंथाचे कर्तेही तेच मानले जातात. त्यांचा उत्तराधिकारी राजा तृतीय कृष्ण यांच्या राज्यकाळीच गुणभद्र आचार्यांनी उत्तर पुराणाची परिपूर्ती केली, इंद्रनंदीने (ज्वालामालिनीकल्पा) ची रचना केली, सोमदेवाने (यशस्तिलकचंपू) हा महान् ग्रंथ लिहिला, आणि पुष्टंतांनी आपले विशाल, श्रेष्ठ असे अपभ्रंश भाषेतील ग्रंथ प्रस्तुत केले. त्यांनीच कन्नड भाषेतील सुप्रसिद्ध कवी पोन्न यांना (उभयभाषाचक्रवर्ती) अशी पदवी दिली. त्यानंर राष्ट्रकूट नरेश चवथे इंद्रराज यानेही आपले पूर्वज अमोघवर्षप्रमाणेच राज्यत्याग करू न जैन मुनीची दीक्षा घेतली होती आणि श्रवणबेळगोळ येथील चंद्रगिरीपर्वतावर समाधिमरण साधले असा शिलालेख आहे. श्रवणबेळगोळ येथील अनेक शिलालेखांमध्ये जैन धर्मांसंबंधी राष्ट्रकूट राजांची आस्था, त्यांनी केलेला सन्मान, प्रचार आणि दानशीलता इत्यादिकांसंबंधी उल्लेख आहेत. राष्ट्रकूट राजांची सुसंरक्षित राजधानी प्रसिद्ध मान्यखेटनगर हे जैनांचे एक चांगले केंद्रस्थान बनले होते. याच कारणास्तव विक्रमसंवत् १०२९ च्या आसपास जेव्हा धारा येथील परमारवंशीय राजा हर्षदेव याने मान्यखेटनगर लुटले व जाळले तेव्हा महाकवी पुष्पदंताच्या मुखातून सहजपणे उद्गार निघाला की, - (मान्यखेट नगर दीन व अनाथांचे आश्रयस्थान होते, ती राजधानी दैव गजबजलेली व सपुष्प उद्यानउपवनांनी सुशोभित असल्याने तिच्या सौंदर्यापुढे इंद्रपुरीची शोभा देखील फिकी पडत होती, पण जेव्हा ती धाराधिपतीच्या क्रोधाग्नीमध्ये जळून गेली तेव्हा पुष्पदंत कवीने आपले निवासस्थान कोठे शोधावे) (अपभ्रंश महापुराण संधि ५०)

चालुक्य आणि होयसळ राजवंश -

चालुक्य नरेश दुसऱ्या पुलकेशीच्या वेळी जैनकवी रविकीर्ति याने ऐहोळ येथे मेघुती मंदिर बांधविले आणि इतिहास व संस्कृत काव्यकला या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्म असा शिलालेख लिहिला. त्यामध्ये म्हटले आहे की, रविकीर्तीची काव्यकीर्ति कालिदास आणि भारवि यांच्यासारखकी होती. लेखामध्ये शकसंवत् ५५६ (इ.सन ६३४) चा उल्लेख आहे. आणि याच आधारावर वरील दोन संस्कृत महाकवीच्या कालासंबंधी हीच उत्तरावधी मानली जाते. लक्ष्मेश्वर येथे मिळालेल्या अनेक दानपत्रामध्ये चालुक्या राजे विनयादित्य, विजयादित्य व विक्रमादित्य यांनी जैन आचार्यांना दान दिल्याचे उल्लेख आहेत. बदामी आणि ऐहोळ येथील जैन गुंफा आणि त्यामधील तीर्थकराच्या प्रतिमा देखील याच काळातील आहेत.

अकराव्या शतकाच्या आरंभापासून दक्षिणेमध्ये पुनः चालुक्या राजवंशाचे सामर्थ्य वाढले. हा राजवंश जैनधर्माचा मोठा संरक्षक होता. त्यांच्या सहाय्याने दक्षिणेमध्ये जैनधर्माचा खूपच प्रचार झाला आणि त्या धर्माची प्रतिष्ठा वाढली. पश्चिमी चालुक्यवंशाचा संस्थापक तैलप याने जैन कन्नडकवी रन्न यास आश्रय दिला. तैलपाचे उत्तराधिकारी सत्याश्रय याने जैनमुनी विमर्चंद्र पंडित देव यांना आपले गुरु मानले. या वंशातील दुसरा जयसिंह, पहिला व दुसरा सोमेश्वर आणि सहावा विक्रमादित्य इत्यादि दुसऱ्या राजांनीही कित्येक जैन कर्वीना प्रोत्साहन देऊन साहित्यनिर्मिती करविली. त्याचप्रमाणे जैन मंदिरे व जैन संस्था यांना भूमी आदिक दान देऊन संपन्न केले. होयसळ राजवंशाची तर स्थापना देखील एका जैन मुनीच्या निमित्ताने झाली. विनयादित्य राज्यकरीत असतांना जैनमुनी वर्धमानदेव यांचा शासकीय व्यवस्थेमध्ये ही हात होता. या वंशातील दुसऱ्या दोन राजांचे गुरु ही जैन मुनी होते. या वंशातील बहुतेक सर्व राजांनी जैन मंदिरांना व आश्रमांना दान दिले होते. या वंशातील सर्वात अधिक पराक्रमी राजा विष्णुवर्धन यांच्या बाबतीत असे सांगण्यात येते की, त्याने रामानुजाचार्याच्या प्रभावामुळे वैष्णव धर्माचा स्वीकार केला. परंतु तो आपल्या शासनाच्या अंतापर्यंत जैन धर्मबाबत उपकारी व दानशील राहिला. यासंबंधी अनेक प्रमाण मिळतात. इ. सन ११२५ मध्ये ही त्याने जैनमुनी श्रीपाल त्रैविद्यदेव यांची आराधना केली, शल्य नावाच्या स्थानावर जैन विहाराची स्थापना केली. आणि जैनमंदिरे व मुनीच्या आहारासाठी दान दिले. इ. सन ११२९ मधील दुसऱ्या एका लेकाप्रमाणे त्याने मलिलनाथ जिनालयासाठी दान दिले. इ. सन ११३३ मध्ये त्यानी आपली राजधानी द्वारसमुद्र येथील पाश्वर्वनाथ जिनालयासाठीही एका गावाचे दान केले. त्याचप्रमाणे तत्कालीन आपल्या विजयाच्या स्मरणार्थ तेथील मूलनायक पाश्वनाथ यांची (विजय-पाश्वर्वनाथ) अशा नावाने प्रसिद्ध केली, आणि आपल्या मुलांचे नाव विजयसिंह ठेवले. अशा रीतीने त्याने आपला पारंपरिक धर्म व नवीन स्वीकारलेला धर्म यामध्ये समतोलपणा राखला त्यंची राणी शांतलदेवी आमरण जैनधर्म-उपासक राहून जैनमंदिरांना अनेकप्रकारे दान देत राहिली. प्रभाक्रम देव व हेच तिचे गुरु होते. तिने सन ११२१ मध्ये जैन विधीप्रमाणे सल्लेखनापूर्वक देहत्यग केला विष्णुवर्धन राजाचे अनेक प्रभावशाली मंत्री व सनापती देखील जैनधर्मी होते. त्यांच्या गंगराज या सेनापतीने अनेक जैन मंदिरे बांधविली अनेकांचा जीर्णोद्धार केला आणि अनेक जैन संस्थांना विपुल दान दिले. त्यांची पत्नी लक्ष्मीमतीने देखील जैनविधीपूर्वक सल्लेखना साधली. तिच्या स्मरणार्थ तिच्या पतीने श्रवणबेळगोळ येथील पर्वतावर एक शिलालेख लिहिला. बोप्प, पुनिस, मारियाने व भरतेश्वर इत्यादि त्यांचे अन्य सेनापतीही जैन मुनीचे उपासक असून मोठे दानशील होते. याबदल अनेक पुरावे श्रवणबेळगोळ येथील निरनिराळ्या ठिकाणच्या शिलालेखांत भिळतात. विष्णुवर्धनाचा उत्तराधिकारी पहिला नरसिंह याने श्रवणबेळगोळाची तीर्थवंदना केली व आपल्या सेनापती हुल्ल याने बांधविलेल्या चतुर्विंशति जिनालयाला एका गावाचे दान केले. होयसळ राजा दुसरा बीरबल्लाळ व तिसरा नरसिंह यांचे गुरु जैन मुनी होते. या राजांनी व या वंशातील इतर अनेक राजांनी जैन मंदिरे बांधविली(आणि मोठमोठ्या देणगीने ती संपन्न केली. अशाप्रकारे होयसळ वंशीय बहुतेक सर्व राजे जैनधर्मानुयायी होते आणि त्यांच्या सहाय्याने व संरक्षणामुळे जैनमंदिरे व अन्य धार्मिक संस्था संपन्न होऊन दक्षिणेमध्ये त्यांचा खूप प्रसार झाला अस सर्वतः सिद्ध होते.

अन्य राजवंश -

उपरोक्त राजवंशाखेरीज दक्षिणेकडच्या अनेक राजघराण्यांनी जैनधर्माला संपन्न व समर्थ केले आहे. उदाहरणार्थ कर्नाटकातील तीर्थहळ्ळी तालुका व त्या आसपासच्या प्रदेशावर राज्य करणाऱ्या (सांतर) वंशीय राजांनी सुरवातीपासूनच जैन धर्माला मोठ्या प्रमाणात आपलासा मानला होता. भुजबळ सांतर याने आपली राजधानी पोम्बुर्चा येथे एक जैनमंदिर बांधविले व आपले गुरु कनकनंदिदेव या त्या मंदिराच्या संरक्षणासाठी एका गावाचे दान केले. इ.सन १०८१ मधील एका शिलालेखामध्ये वीर सांतर यांचा मंत्री नगुलरस याला (जैनधर्माचा गढ़ (परम संरक्षक) म्हटले आहे तर दुसऱ्या एका आलेखामध्ये खुद वीर सांतर यांना जिन भगवानांच्या चरणावरील भूंग असे संबोधले आहे. तेराव्या शतकामध्ये सांतर राजांनी वीरशौव धर्माचा स्वीकार केल्यावर त्यांच्या राज्यात जैनधर्माची प्रगती व प्रभाव अवश्य कमी झाला. तथापि सांतर राजे शैवधर्मावलंबी बनूनही जैनधर्मबाबत श्रद्धाळू व दानशीलच राहिले.

त्याचप्रमाणे म्हैसूरमधील कूर्ग व त्या आसपास राज्य करणारे कांगल्व राजे यांनी ११-१२ व्या शतकामध्ये अनेक जैनमंदिरे बांधविली व त्यांना दान दिले. चांगल्व राजे शैववर्मीय असूनही जैन

धर्माचे उपकारीच राहिले असे त्यांच्या काही शिलालेखांवरु न सिद्ध होते. कारण त्यांमध्ये त्यांनी जैन मंदिरे बांधविल्याचे व त्यांना दान दिल्याचे उल्लेख मिळतात या राजेलोकांव्यतिरिक्त ज्यांनी व्यक्तिशः अनेक ठिकाणी जैन मंदिरे स्थापिली, जिनमूर्तीची प्रतिष्ठा केली, पूजा-अर्चा केली, आणि धर्माच्या विविध प्रकारच्या प्रभावनेसाठी नानाप्रकारे दान दिले, अशा अनेक साभंत, मंत्री, सेनापती व सेठसावकार इत्यादिकांची नावे शिलालेखांमध्ये मिळतात. एवढेच नव्हे तर त्यांनी आपल्या जीवनाच्या शेवटी वैराग्य धारण करू न जैनविधीप्रमाणे समाधिमरण साधले. दक्षिण प्रदेशात आजही जी अनेक जैनमंदिरे, मूर्ती किंवा त्याचे अवशेष सर्वत्र विखुरलेले दिसतात त्यावरु न निश्चितपणे सिद्ध होते की, हा धर्म तेथे चांगले प्रतिष्ठित व लोकप्रिय होऊन राजकुलापासून थेट सामान्यजनांपर्यंत सर्वावर त्याचा प्रभाव पडला होता व त्यामुळे त्यांचे जीवन अत्यंत नीतिमय, दानशील व परोपकारोन्मुख बनले होते.

गुजरात-काठेवाडमध्ये जैनधर्म-

इ. सन पहिल्या शतकाच्या आसपास काठेवाडही जैनधर्माचे एक सुप्रतिष्ठित केंद्र बनला होता. टीकाकार वीरसेनाचार्यांनी षट्खंडागम-सूत्रांच्या रचनेचा जो इतिहास दिला आहे त्याप्रमाणे वीरनिर्वाणापासून ६८३ वर्षाच्या श्रुतज्ञानी आचार्यांच्या अखंड परंपरेनंतर काही कालाने धरसेन आचार्य होऊन गेले. ते गिरनार (गिरनार) येथील चंद्रगुंफे मध्ये राहत होते. तेथेच पुष्पदंत व भूतबलि नावाच्या आचार्यांना बोलावून त्यांनी त्यांना श्रुतज्ञानाचे दान केले. त्या आधारे त्यांनी पुढे द्रविड देशात गेल्यानंतर षट्खंडागमाची सूत्ररुप प रचना केली. जुनागढ जवळ अत्यंत प्राचीन अशा काही गुंफा सापडल्या आहेत. त्यांना सध्या बाबाप्याराचा मठ म्हणतात. त्या जवळील एका गुंफे मध्ये दोन खंडित शिलालेखांची मिळाले आहेत. त्यांत निर्देश केलेल्या क्षत्रप वंशीय राजांच्या नावावरु न व त्या लेखाच्या लिपीवरु न ते लेख इ. सनाच्या आरंभकालीन ठरतात. मी माझ्या एका लेखामध्ये सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, बहुतेक हीच गुंफा धरसेन आचार्यांची निवासभूमी असावी व तेथेच त्यांचे समाधिमरण इगाले असावे. आणि त्यांच्या स्मरणार्तच तो शिलालेख लिहिला गेला असल्यास आशचर्य नव्हे. तो लेख जयदामन् याचा रुद्रसिंह (प्रथम) याचा असावा असे वाटते. लेख खंडित असल्याने त्याचा पूर्ण अर्थ लावणे अशक्य आहे. परंतु त्यामध्ये केवलज्ञान, जरामरणमुक्तिं इत्यादिक जे शब्द स्पृह वाचता येतात त्यावरु न कोणातरी महान् जैनाचार्यांची तपश्चर्या व समाधिमरण यांच्याशी त्यांचा निकट संबंध मात्र स्पष्ट प्रतीत होतो. त्या गुंफे मध्ये कोरलेली स्वस्तिक, भद्रासन, मीनयुगल इत्यादि चिन्हे देखील त्या गुंफेचे जैनस्वरुप सिद्ध करतात. ढंक या स्थानावरील गुंफा व त्यातील ऋषक्ष, पार्श्व, महावीर व अन्य तीर्थकरांच्या प्रतिमा देखील त्याच काळच्या वाटतात. गिरनार येथे धरसेन आचार्यांचा उपदेश ग्रहण करू न पुष्पदंत व भूतबलि आचार्यांचे द्रविडदेशाकडे प्रयाण आणि तिकडेच आगमाची सूत्ररुप प रचना करण्याचा वृत्तांत यावरु न हेही सिद्ध होते की, त्यावेळी काठेवाड-गुजरातपासून दूरवर्ती तामिळ प्रदेशापर्यंत जैनमुर्नीचा अनिर्बंध प्रवास होत असे.

पुढील शतकामध्ये गुजरातेत जैन धर्माचा प्रभाव उत्तरोत्तर वाढत गेल्याचा आढळतो. वीरनिर्वाणानंतर १८० वर्षांनी वलभीनगरांत क्षमाश्रमण देवर्द्धिगणीच्या अध्यक्षतेखाली जैन मुर्नीचे एक विसाल संमेलन भरले होते. त्यामध्ये जैन आगमातील अंग, उपांग इत्यादि श्वेतांबर परंपरेमध्ये सर्व तन्हेने प्रमाणभूत मानलेले ४५-५० धर्म ग्रंथ संकलित करण्यात आले. अर्धमागधी प्राकृतमधील अद्वितीय असे हेच ते उपलब्ध आगम ग्रंथ होत. सातव्या शतकातील प्रथम जयभट व द्वितीय दड्ड या गुजरात राजांच्या दानपत्रामध्ये वीतराग व प्रशांतराग अशी जी विशेषणे आढळतात त्यावरु न ते राजे जैन धर्माय असल्याचे किंवा त्यांच्या मनांत जैनधर्मसंबंधी अनुराग असल्याचे निश्चितपणे सिद्ध होते. या प्रदेशातील चावडा (चापोत्कट) राजवंशाचे संस्थापक वनराज यांचा जैनधर्मसी संबंध व त्यांनी दिलेले विशेष प्रोत्साहन यासंबंधी पुरावे मिळतात. या वंशातील प्रतापी राजा मूलराज याने आपली राजधानी अणहिलवाड येथे (मूल वसतिका) नावाचे जैन मंदिर बांधविले. ते आजही विद्यमान आहे. श्रीचंद्र कवीने आपल्या कथाकोश नावाच्या अपभ्रंश भाषेतील ग्रंथाच्या प्रशस्तीमध्ये म्हटले आहे की, मूलराजांनी नेमलेला धर्मखात्याचा अधिकारी सज्जन हा प्रग्वाटवंशातील एक प्रसिद्ध विद्वान होता. आणि कृष्ण नावाच्या त्याच्या मुलाच्या कुटुंबाला धर्मपदेश करण्याच्या निमित्ताने कुंदकुंदान्वयातील सहस्रकीर्तिशिर्य मुर्नी श्रीचंद्र याने हा कथाकोश ग्रंथ लिहिला. गांगेय, भोजदेव इत्यादि राजे त्यांच्या चरणांची वंदना करीत होते असा शब्दात सहस्रकीर्ति मुर्नीचा गौरव केला आहे. हा गांगेय राजा बहुतेक चेदिनरेश कलचूरि असावा व भोजदेव हा परमारवंशीय मालवा देशाचा राजा असावा. उद्योतनसूरिकृत कुवलयमालामध्ये उल्लेखिल्याप्रमाणे गुप्तवंशीय आचार्य हरिगुप्त हे यवनराज तोरमाण

(हूमवंशीय) याचे गुरु होते. आणि ते चंद्रभागानदीजवळ असलेल्या पवय्या (पंजाब) राजधानीमध्ये राहत होते. हरिगुप्तशिंशु देवगुप्ताचीही प्रतिष्ठा फार मोठी होती. देवगुप्तशिंशु शिवचंद्र पवय्याहून बिहार करीत करीत भिन्नमाल (डीमाल:गुजरातची प्राचीन राजधानी) येथे आले. त्यांचे शिष्य जडांदत्ताने व अन्य अनेक गुणवान् शिष्यांनी गुजरातमध्ये जैनधर्माचा खूप प्रचार केला. आणि विपुल जैन मंदिराच्या निर्मितीने तो देश सालंकृत केला. त्यांच्या वटेश्वर नावाच्या शिष्याने आकाशवप्रनगरामध्ये विशाल मंदिर बनविले. वटेश्वरसिष्य तत्त्वाचार्य हे कुवलयमालाकार क्षत्रियवंशीय उद्योतनसूरि यांचे गुरु होते. उद्योतनसूरीने वीरभद्राचार्यांजवळ सिद्धान्ताचा व हरिभद्राजवळ न्यायाचा अभ्यास करू न शक संवत् ७०० मध्ये जावालीपुरात (जालोर:-राज-पुताना) वीरभद्राने बांधविलेल्या ऋषभदेव मंदिरामध्ये (कुवलयमाला) ग्रंथ रचनेची समाप्ती केली. हूणांवर आक्रमण करणाऱ्या मिहिरकुलाचा उत्तराधिकारी तोरमाण याची कूरता इतिहासात प्रसिद्ध आहे. त्याच्यावर इतक्या लवकर जैनमुनींचा असा प्रभाव पडला ही घटना जैनधर्माच्या तत्कालीन सजीवतेचे व उदात्त प्रचारपद्धीतीचे एक उत्कृष्ट प्रमाण होय.

चालुक्य राजा पहिला भीम याच्या काळी जैनधर्माचा प्रचार विशेषप्रकारे झाला. त्यांचे मंत्री प्राग्वाटवंशीय विमलशाह याने अबुपर्वतावर आदिनाथाचे मंदिर बांधविले. त्या मंदिरामध्ये भारतीय स्थापत्यशास्त्राचे व शिल्पकलेचे अत्युत्कट स्वरूप प्रगट झाले आहे. तेथील रेखीव चित्रकला, बांधकामातील चातुर्य व एकंदर सौंदर्याचा आविष्कार विश्वविख्यात आहे. हे मंदिर सन १०३१ मध्ये म्हणजे महमद गजनीने सोमनाथ मंदिराचा नाश केल्यावर ७ वर्षांच्या आत बांधवून तयार झाले होते. मंत्री विमल याने तेरा सुलतानांच्या छत्रांचे अपहरण केले होते. चंद्रावती नगरी वसविली. आणि अबुपर्वतावर ऋषभदेवाचे मंदिर बांधविले असे उल्लेख खरतरगच्छ पट्टावलमध्ये आढळतात.

“**ÖÖ»ÖäŒµÖ³%ÖÓ„ÖßµÖ** सिद्धराज व त्यांचे उत्तराधिकारी कुमारपाल यांच्या वेळी जैनधर्माचे सामर्थ्य यापेक्षाही जास्त वाढले होते. प्रसिद्ध जैनाचार्य हेमचंद्रांच्या उपदेसामुळे कुमारपाल राजाने स्वतः हून जैन धर्माचा स्वीकार केला. आणि गुजरातमधील जैन संस्थांना खूप समृद्ध केले. यामुळे च गुजरात प्रदेश नेहमीच जैनधर्मियांची संस्था व जैन संस्थांची संपन्नता या दृष्टीने एक सुदृढ केन्द्र बनला आहे. हे महान् कार्य केवळ अन्य धर्मांसंबंधी सद्भवाना व समंजसपणा यामुळे च संपन्न झाले, कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिककडूरते मुळे मुळीच नव्हे. हीच प्रणाली जैनधर्माचा आत्मा होय. हेमचंद्र आचार्यांनी आपला उपदेश व आपले कार्य यांच्या सिद्धीच्या दृष्टीने याच प्रणालीवर जास्त जोर दिला होता. धर्मांची अखंड परंपरा व त्या धर्मांच्या अनुयायींची समृद्धी यांचा असा परिणाम झाला की, इ.स. १२३० मध्ये सोम सिंहदेव राज्य करीत असताना पोरवाडवंशीय सेठ तेजपाल याने अबुपर्वतावरील आदिनाथ मंदिराजवळच नेमिनाथ मंदिर बांधविले. शिल्पकलेच्या दृष्टीने त्याची तुलना केवळ त्या आदिनाथ मंदिराशीच होऊ शकेल, इतक्या उच्च दर्जाची कारागिरी आहे. १२-१३ शतकामध्ये अबुपर्वतावर आणखी अनेक जैन मंदिरांची निर्मिती झाली. त्यामुळे त्या स्थानाचे नाव (देलवाडी) (देवलवाडा) म्हणजे (देवांची नगरी) असे पडले. अबुशिवाय काढेवाडातील शत्रुंजय व गिरनार या तीर्थक्षेत्राकडे ही अनेक राजांचे व श्रेष्ठींचे लक्ष वेघले आणि तेथील पर्वतशिखरे सुंदर व विशाल अशा अनेक जिनमंदिरांनी मढविली गेली. खंबायत येथील चिंतामणी पाश्वर्नाथ मंदिर इ.स. ११०८ मध्ये बांधले गेले व १२५५ मध्ये त्याचा जीर्णोद्धार झाला. तेथील लेखावरू न समजते की, वेळोवेळी मालवा, सपादलक्ष व चित्रकूट येथील अनेक धार्मिक लोकांनी त्या क्षेत्राची समृद्धि आपल्या विपुल दानाने वृद्धिंगत केली.

जैनसंघामधील उत्तरकालीन पंथभेद -

जौनसंघामध्ये वेळोवेळी उत्पन्न झालेल्या संप्रदाय, गण, गच्छादिरु प भेदोपभेदांचे काही वर्णन वर आलेच आहे. परंतु त्यामुळे जैन तत्त्वप्रणाली व मुनीच्या आचारामध्ये काही विशेष फरक पडला आहे असे प्रत्ययास येत नाही. मात्र विक्रम संवत दुसऱ्या शतकाच्या आसपास जे दिगंबर, श्वेतांबर असे सांप्रदायिक भेद निर्माण झाले त्यांचा मुनि-आचारावर कालांतराने गंभीर प्रभाव पडला. यामुळे श्वेतांबर संप्रदायातील मुनीमध्येच वस्त्रग्रहणाची मर्यादा वाढली. एवढे नव्हे तर हळूहळू तीर्थकरांच्या मूर्तीमध्येही कौपीनचिन्ह दाखविण्यास सुरवात झाली. त्याचप्रमाणे मूर्तीचे डोळे आणि अंगी, मुकुट इत्यादिकाने सर्व प्रतिमा सालांकृत करण्याची पद्धत रु ढ झाली. या कारणामुळे पहिल्यापासून एकच असलेली दिगंबर व श्वेतांबर मंदिरे व मूर्ती आता वेगळ्या स्वरू पात दिसू लागल्या. ही प्रवृत्ती ७-८ व्या शतकापूर्वी आढळत नव्हती. या मुनसंघामध्ये सांप्रदायिक भेद दुसऱ्या एका कारणानेही उत्पन्न झाला. जैनमुनी पहिल्यापासून चातुर्मासाशिवाय दुसऱ्या ऋतुमध्ये ठराविक दिवसाशिवाय जास्त काळ एकाच ठिकाणी

राहत नव्हते. ते सदा विहार करीत असत. केवळ आहार व धर्मोपदेशाच्या निमित्तानेच नगरामध्ये येत असत. आणि उरला वेळ वन-उपवनामध्ये च कंठित सत. परंतु पाचव्या-सहाव्या शतकानंतर हळूहळू काही साधू स्थायीरू पाने चैत्यालयामध्ये राहू लागले. यामुळे श्वेतांबरांमध्ये वनवासी व चैत्यवासी असे दोन मुनि-संप्रदाय उत्पन्न झाले. बहुतेक त्याच काळापासन दिगंबरांमध्येही काही साधू चैत्यालयामध्ये राहू लागले. ही पद्धत प्रथमत: सिद्धांताच्या अभ्यासासाठी व साहित्यनिर्मितीच्या सोयीसाठी सुरु झाली असावी असे वाटते. परंतु पुढे ती पद्धती एकप्रकारे साधुवर्गाची स्थायी जीवनप्रणाली बनली. यामुळे पुष्कळ मंदिरांमध्ये भट्टारकांच्या पीठांची व मठांची स्थापना झाली. अशा रीतीने भट्टारकांच्या आचारामध्ये काहीसे शैथिल्य निर्माण होऊन परिग्रह अनिवार्यपणे समाविष्ट झाला. परंतु दुसऱ्या बाजूने यामुळे एक असा मोठा फायदा झाला की, या भट्टारकांच्या पीठांमध्ये व मठांमध्ये विशाल शास्त्र-भांडाराची निर्मिती व जोपासना झाली व तेथे विद्याभ्यासाची समर्थ केन्द्रे निर्माण झाली. ९-१० शतकानंतर जीकाही जैन साहित्याची निर्मिती झाली ती बहुतेक अशा प्रकारच्या विद्याकेंद्रामध्ये आढळते. अशा या उपयोगितेमुळे भट्टारक-पीठांचा हळूहळू बहुतेक सर्व नगरामध्ये प्रसार झाला आणि मंदिरांमध्ये चांगलासा शास्त्रभांडारही उपलब्ध होऊ लागला. याच प्राचीन शास्त्रांची प्रतिकृती व प्रतिलिपी तयार होऊन त्याची निरनिराङ्घा केन्द्रामध्ये देवाण-घेवाण होऊ लागली. ही प्रणाली मुद्रणयुगाला आरंभ होईपर्यंत अविछिन्नपणे चालत राहिली. जयपूर, जैसलमेर, ईडर, कारंजा, मूडबिंद्री, कोल्हापूर इत्यादि ठिकाणी अशा शास्त्र भांडारांची परंपरा आजही सुस्थिर आहे.

पंधरा-सोळाव्या शतकात जैनसंप्रदायामध्ये आणखी एक महान् क्रांती झाली. श्वेतांबर संप्रदायामध्ये लोकाशहाने मूर्तिपूजाविरोधी उपदेश आरंभिला. परिणामी स्थानकवासी संप्रदायाची स्थापना झाली. हा संप्रदाय दुंदीया या नावाने ओळखला जातो. या संप्रदायामध्ये मूर्तिपूजेचा निषेध केला आहे. ते मंदिरामध्ये राहत नसून स्थानकामध्ये राहतात. आणि तेथे मूर्तीच्या ऐवजी आगमांची प्रतिष्ठा करतात. श्वेतांबर संप्रदायातील ४५ आगमांपैकी सुमारे १२-१४ आगम ते स्वीकारीत नाहीत. कारण त्यामध्ये मूर्तिपूजेचे विधान आढळते. याच संप्रदायामधील आचार्य भिक्षु याने अठराव्या शतकात (तेरापंथ) स्थापिला. वर्तमानकाळी या संप्रदयाचे नायक तुलसीगणी आहेत. त्याने अणुव्रत-आंदोलन प्रवर्तित केले आहे. दिगंबर संप्रदायामध्येही तारणस्वामीने सोळाव्या शतकात मूर्तिपूजानिषेधक पंथ स्थापिला, त्याला तारणपंथ म्हणतात. या पंथाचे अनुयायी विशेषत: मध्यप्रदेशात आढळतात. या दिगंबर-श्वेतांबर अशा सांप्रदायिक भेदांचा परिणाम जैन गृहस्थसमाजावरही झाला. त्यामुळे जैनधर्माचे अनुयायी आज अशा पंथामध्ये विभागले आहेत. सध्या भारतवर्षामध्ये गेल्या जनगणनेला अनुसरु न जैन धर्मियांची संख्या सुमारे वीस लाख असल्याचे दिसून आले आहे.

जैन साहित्य

साहित्याचे द्रव्यस्वरू प भावस्वरू प -

भारताचे प्राचीन साहित्य प्रामुख्याने धार्मिक भावनांनी प्रेरित आणि प्रभावित आढळते. येथील ऋग्वेदादिक प्राचीनतम साहित्य संहिता-स्वरू प आहे. त्यामध्ये अग्नी, वायू, वरुण (पाणी), मित्र (सूर्य), द्यावापृथ्वी (आकाश व भूमी) उषः (प्रातःकाल) इत्यादि प्राकृतिक शक्तींना देवता मानून त्यांची वंदना व प्रार्थना ऋचांमध्ये व सूक्तांमध्ये केली आहे. वेदानंतर रचलेल्या ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये त्याच वैदिक देवतांना मंत्ररू पाने आवाहन करून होमसहित पूजा-अर्चासंबंधि विधीचे विवरण आहे. आणि त्या विधीचे स्वरू प उदाहरणांनी स्पृष्ट करण्यासाठी यज्ञ करविणारे प्राचीन राजे इ. महापुरुष व यज्ञ करणारे विद्वान् ब्राह्मण यांची अनेक आख्याने प्रस्तुत केली आहेत. सूत्रग्रंथांची एक शाखा श्रौतसूत्र होय. त्यामध्ये सूत्ररू पाने यज्ञविधींचे नियम सांगितले आहेत. दुसरी शाखा गृह्यसूत्र आहे. त्यामध्ये गृहस्थांच्या घरी गर्भाधान, जन्म, उपनयन, विवाह इ. प्रसंगी करण्यात येणाऱ्या धार्मिक विधी व संस्कार यांविषयी निरूपण आहे. याप्रमाणे संपूर्ण वैदिक साहित्य सर्वस्वी धार्मिक आहे.

याच वैदिक साहित्याचा दुसरा एक भाग आहे. त्यातील ग्रंथ आरण्यके व उपनिषदे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. भारताचे प्राचीनतम दार्शनिक व शास्त्री यांनी केलेले तत्त्वचिंतन या ग्रंथांमध्येच आहे. तसे तर-

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्।

कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ॥ (ऋ. १०, १२९, ६).

कुणाला नीट माहिती आहे व कोण सांगू शकतो की, ही सृष्टी कोठून प्रादुर्भूत झाली. अशा प्रकारचे तत्त्वचिंतनात्मक विचार वेदांमध्येही दिसतात. परंतु येथे अशा विचारांचा अखंड प्रवाहही दिसत नाही व अशा प्रश्नांचे स्पष्टीकरण देण्याचा व्यवस्थित प्रयत्नही झालेला नाही. मात्र अशा प्रकारचे चिंतन आरण्यकांमध्ये व उपनिषदांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आहे. या ग्रंथांच्या रचनेचा आरंभ ब्राह्मणकाळीच म्हणजे इ. स. पूर्व ८ व्या शतकाच्या आसपास झाला होता व त्यानंतर हजारो वर्षांपर्यंत तो प्रवाह अखंड चालू होता. म्हणूनच संस्कृत साहित्यामध्ये उपनिषद ग्रंथ शोकड्यांनी आढळतात. यातील विषय व भावना एवढ्याच दृष्टीने नव्हे तर ऐतिहासिक व भौगोलिक परंपरेच्या दृष्टीनेही समस्त वैदिक साहित्यामध्ये या ग्रंथांना वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान व महत्त्व लाभले आहे. वेदांमध्ये देवी-देवतांचे आवाहन, त्यांची पूजा-अर्चा व सांसारिक सुख आणि अभ्युदयासंबंधी वरदानात्मक प्रार्थना इत्यादि विषय प्रमुख आहेत. पण उपनिषदांमध्ये सांसारिक बाबींची कठोर उपेक्षा असून उलट तात्त्विक, आध्यात्मिक चिंतनाचीच प्रधानता आढळते. या चिंतनाचे प्रमुख भौगोलिक केंद्र वेद-प्रसिद्ध पंचनद प्रदेश व गंगा यमुना नद्यांनी पवित्र झालेला मध्यदेश या दोन्हीपैकी एकही नसून वैदिक साहित्यामध्ये धार्मिक दृष्टीने पवित्र न मानलेला असा पूर्व प्रदेश होय. आध्यात्माचे आदि चिंतक वैदिक ऋषी किंवा ब्राह्मण पुरोहितही नव्हेत. ते होते जनकासारखे क्षत्रिय राजर्षी आणि जनकाच्याच राजसभेमध्ये हा आध्यात्मिक चिंतनाचा प्रवाह परिपुष्ट झाला आहे.

जैन धर्म मूलतःच आध्यात्मिक आहे. आणि प्रथमपासूनच त्याचा संबंध कौशल, काशी, विदेह इ. पूर्वेकडील प्रदेश व क्षात्रवंशी राजे यांच्याशी घनिष्ठ आहे. याच पूर्वी प्रदेशामध्ये जैनांच्या बहुसंख्या तीर्थकरांनी जन्म घेतला आहे, तपश्चर्या केली आहे, आणि केवलझानाची प्राप्ती झाल्यावर आपल्या उपदेशाने अशी अखंड झानगंगा निर्माण केली की, ती जैनधर्मरू पाने आजतागायत सुप्रवाहित राहिली आहे. हे सर्व तीर्थकर क्षत्रिय असून प्रत्यक्षात राजे किंवा युवराजेच होते. जनकराजाचे एक पूर्वज नमिराज जैनधर्मिय २१ वे तीर्थकर होऊन गेले या घटनेकडे ही विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. जैन धर्माचे मौलिक अंग आध्यात्मचिंतन आहे. मग या आध्यात्म चिंतनाचा प्रवाह जनककुलामध्ये आढळल्यास काहीच आश्चर्य नव्हे. उपनिषदकार कंठशोष करून सांगतात की-

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशेत ।

दृश्यते त्वयग्या बुद्ध्या सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ (कठो. १,३,१२)

X X X X X X X X

हन्त ते(दम् प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन : ।

स्थाणुमन्य(नुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ (कठो. २,२,६-१७)

सर्व प्राणिमात्रांमध्ये एक अनादी अनंत सजीव तत्त्व आहे. ते भौतिक नसल्याने दिसत नाही. तोच आत्मा होय. आपल्या सर्वोत्कृष्ट चारित्राने व ज्ञानाने निर्वाणपदाची प्राप्ती होत नाही तोपर्यंत मेल्यानंतर हा आत्मा आपल्या कर्माला व ज्ञानावस्थेला अनुसरून वनस्पती इत्यादिक नाना जीवयोनीमध्ये भटकत राहतो. आणि विशेषतः असा हा उपदेश उपनिषदामध्ये गौतमाच्या नावाने सांगितला आहे. तेव्हा जैनधर्मीय अंतिम तीर्थकर महावीर यांनी आपला प्रधान गणधर इंद्रभूति गौतम याला फक्त गौतम नावानेच संबोधून जो उपदेश सांगितला होता त्या उपदेशाची या ठिकाणी आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. आणि तो उपदेश त्याच गौतमाने १२ अंग-ग्रंथामध्ये ग्रथित केला. आणि या युगातील तेच प्राचीनतम जैन साहित्य होय. त्याचीच प्रसिद्धी द्वादशांग आगम किंवा जैन श्रुतांग या नावाने प्रचलित झाली आहे.

महावीर पूर्वकालीन साहित्य -

असा प्रश्न निर्माण होऊल की महावीर पूर्वकालीन काही जैन साहित्य आहे काय(याचे उत्तर होय(व (नाही(असे द्विविध देणे शक्य आहे. साहित्यामध्ये दोन तत्त्वमूल्यांचा अंतर्भाव होतो. एक त्याचे शाब्दिक व रचनात्मक स्वरूप आणि दुसरे अर्थात्मक व विचारात्मक स्वरूप. याच दोन मूल्यांना जैन परंपरेप्रमाणे द्रव्यश्रुत व भावश्रुत म्हणतात. द्रव्यश्रुत किंवा शब्दात्मक रचना यादृष्टीने महावीर पूर्वकालीन जैन साहित्य उपलब्ध नाही. पण भावश्रुताच्या अपेक्षेने जैन श्रुतांगातील काही रचना महावीर पूर्वकालीन श्रमण-परंपरेमध्ये प्रचलित होती असे मानले आहे. यामुळेच त्या विभागाला (पूर्वश्रुत(म्हणतात. द्वादशांग आगमातील बारावा अंगग्रंथ (**दृष्टिवाद**) होय. या दृष्टिवादामध्ये अशा चौदा पूर्वांचा अंतर्भाव आहे की, ज्यामध्ये महावीर पूर्वकालीन अनेक विचार-प्रवाह, मतमतांतरे व ज्ञान-विज्ञान इत्यादीचे संकलन महावीरशिष्य गौतमाने केले होते. १) उत्पादपूर्व, २) अग्रायणीय, ३) वीर्यानुवाद, ४) अस्ति-नास्तिप्रवाद, ५) ज्ञानप्रवाद, ६) सत्यप्रवाद, ७) आत्मप्रवाद, ८) कर्मप्रवाद, ९) प्रत्याख्यान, १०) विद्यानुवाद, ११) कल्याणवाद (श्वेतांबरीय नाव (अबंध्य(), १२) प्राणावाय, १३) क्रियाविशाल, आणि १४) लोकबिंदुसार ही १४ पूर्वांची नावे होते. या त्यांच्या नावावरून सुद्धा त्यांतील विषयांचा अंदाज करणेही शक्य आहे. प्रथम पूर्वग्रंथ (**उत्पाद** मध्ये जीव, काल, पुदगल इ. द्रव्यांची उत्पत्ती, विनाश व ध्रुवता यासंबंधी विचार केला आहे. दुसऱ्या **अग्रायणीय** पूर्वामध्ये वरील सर्व द्रव्ये व त्यांच्या नाना अवस्थांची संख्या, परिमाण इ. विचार आहे. तिसऱ्या **वीर्यानुवाद** पूर्वामध्ये क्षेत्र, काल इत्यादीच्या अपेक्षेने द्रव्यांचे वीर्य अर्थात् सामर्थ्य हा विषय प्रतिपादला आहे. चवथ्या **अस्ति-नास्ति-प्रवादामध्ये** लौकिक वस्तुंच्या अस्तित्व-नास्तित्वाचे विवरण नाना अपेक्षेने केले आहे. पाचव्या **ज्ञानप्रवादामध्ये** मति-श्रुत इ. ज्ञाने व त्यांचे भेद-प्रभेद यासंबंधी प्रतिपादन होते. सहाव्या **सत्यप्रवादामध्ये** वचनाच्या अपेक्षेने सत्यासत्याचे विवरण व वक्त्यांच्या मानसिक परिस्थितीचे आणि त्याप्रमाणे असत्याच्या स्वरूपांचे विवेचन होते. सातव्या **आत्मप्रवाद** पूर्वामध्ये आत्माचे स्वरूप, त्याची व्यापकता, ज्ञातृभाव आणि भोक्तृत्वासंबंधी विवरण केले होते. आठव्या **कर्मप्रवादामध्ये** नाना प्रकारच्या कर्मांची प्रक-ति, स्थिति, शक्ति व परिणाम इत्यादीचे प्ररूप पण होते. नवव्या **प्रत्याख्यान** पूर्वामध्ये परिग्रह-त्याग, उपवासादि विधी, मन-वचन-कायसंबंधी विशुद्धी इत्यादि आचार नियमांचा निर्णय होता. **विद्यानुवाद** या दहाव्या पूर्वग्रंथामध्ये नाना प्रकारच्या विद्या व उपविद्या यासंबंधी प्ररूप पण होते. यामध्येच अंगुष्ठ, प्रसेन इ. ७०० अल्पविद्या(रोहिणी इ. ५०० महाविद्या व अंतरिक्ष, भौम, अंग, स्वर, स्वप्न लक्षण, वंजन अणि छिन्न अशा आठ महानिमित्ताने भविष्य जाणण्याच्या विधीचे वर्णन होते. अकराव्या **कल्याणवादामध्ये** सूर्य, चंद्र, नक्षत्र व तारागण यांच्या नाना प्रकारच्या गतींच्या निरीक्षणावरून न शक्तुनाचा विचार करणे(त्याचप्रमाणे बलदेव, वासुदेव, चक्रवर्ती इ. महापुरुषांच्या गर्भावतरण इत्यादि प्रसंगी उत्पन्न होणारी लक्षणे व

कल्याणासंबंधीचे कथन होते. या शकुन व शुभाशुभ लक्षणांच्या निमित्ताने भविष्यकाळी घडणाऱ्या घटनांचे कथन (अबंध्य/ अर्थात् अवश्यंभावी मानले होते. यावरून या पूर्वाच्या (अबंध्य/ या दुसऱ्या नावाची सार्थकता पटते बाराव्या प्राणावायमध्ये आयुर्वेद अर्था काय-चिकित्सा-शास्त्राचे प्रतिपादन व शरीर धारणेच्या दृष्टीने प्राण, अपान इत्यादि वायुंच्या कार्याचे प्रतिपादन होते. **क्रियाविशाल** या तेराव्या पूर्वामध्ये लेखन, गणित, इत्यादि बाहतर कला(स्त्रियांचे चौसष्ठ गुण व शिल्प(ग्रंथ रचनेसंबंधी गुणदोष व छंद इत्यादींचे विवरण होते. चौदाव्या लोक बिंदुसारमध्ये जीवनातील श्रेष्ठ क्रिया व व्यवहार आणि त्या निमित्ताने मोक्ष प्राप्ती या संबंधी विचार केला होता. यावरून स्पष्ट होते की, या पूर्वनामक ग्रंथामध्ये केवळ धार्मिक, दार्शनिक, नैतिक विचारांचेच संकलन नसून तत्कालीन कला, ज्योतिष, आयुर्वेद इत्याद विज्ञाने व फल-ज्योतिष, शकुनशास्त्र, मंत्रतंत्र इत्यादि विषयांचाही अंतर्भूव करण्यात आला होता. यास्तव या ग्रंथ-संग्रहांना प्राचीन भारतीय ज्ञान-कोश म्हटल्यास अयुक्त होणार नाही.

परंतु दुर्भाग्याने हे पूर्व-साहित्य सुरक्षित राहू शकले नाही. तरी पण नंतरच्या साहित्यामध्ये ठिकठिकाणी यांचा उल्लेख मिळतो आणि त्यांतील विषयांचे वर सांगितल्याप्रमाणे कोठे कोठे विवरण आढळते. अशा रीतीने महावीर निर्वाणानंतर १६२ वर्षांनी हे पूर्वग्रंथ हळूहळू नष्टप्राय झाले असे सांगितले आहे. वरील

सर्व पूर्वाचे ज्ञान असणारे अंतिम श्रुतकेवली भद्रबाहू होते. त्यानंतर १८१ वर्षांच्या कालावधीमध्ये इगालेल्या विशाकाचार्यापासून धर्मसेनपर्यंतच्या आचार्यांना १४ पैकी पहिल्या १० पूर्वाचे ज्ञान होते. त्यांच्यानंतर पूर्वज्ञाते असे कोणीही आचार्य झाले नाहीत. षट्खंडागमातील (**वेदना**(या चवथ्या कंडाच्या आरंभी जी नमस्कारात्मक सूत्रे आहेत त्यांमध्ये दशपूर्वज्ञात्यांना व चौदा पूर्वज्ञात्या मुनींना स्वतंत्र नमस्कार केला आहे. (**णमो दसपुष्टिविद्याणं, णमो चउदसपुष्टिविद्याणं ।**) या सूत्रावर टीका फिहित असतांना वीरसेनाचार्यांनी सांगितले आहे की, पहिल्या दहा पूर्वाचे ज्ञान झाल्यावर काही मुनींना नाना प्रकारच्या महाविद्यांची प्राप्ती झाल्यामुळे सांसारिक मोह व लोभ उत्पन्न होतो. त्यामुळे ते पुढे वीतराग अवस्थेपर्यंत चढू शकत नाहीत. ज्या मुनींने त्या लोभ-मोहाला जिंकले आहे तोच पूर्ण श्रुतज्ञानी होऊ शकतो. ज्या सेवट्या पूर्वामध्ये कला, विद्या, मंत्र-तंत्र व इंद्रजाल यांचे प्ररूप पण होते, त्यांना अगोदरच मुनिसंयमाच्या रक्षणाच्या दृष्टीने निषिद्ध मानले होते. शेष पूर्व नृट होण्याचे कारण असे असावे की, त्यांमध्ये जितका विषय जैन मुनींना आवश्यक व उपयुक्त होता तितका भाग द्वादशांगाच्या अन्य भागामध्ये समाविष्ट करून घेण्यात आला होता. यामुळे या ग्रंथांच्या अभ्यासासाठी वेळ व शक्ती खर्चणे उचित नव्हते. या विधानाचे समर्थन दिगंबर साहित्य परंपरेमध्ये आढळते. वीर-निर्वाणानंतर सुमारे ७०० वर्षांनी झालेल्या आचार्य धरसेन यांना दुसऱ्या पूर्वातील काही अधिकारांचे विशेष ज्ञान होते. ते गिरिनगर येथील चंद्रगुंफे मध्ये राहत असत. त्यांनी तेच ज्ञान पुष्पदंत आणि भूतबलि या आचार्यांना प्रदान केले. आणि त्या शिष्यद्वयांनी त्या ज्ञानाच्या आधारावर सत्कर्मप्राभृत अर्था, देखंडागमाची सूत्रसुख रचना केली.

अंगप्रविष्ट व अंगबाह्य साहित्य -

दिगंबर परंपरेप्रमाणे महावीरांनी उपदेशिलेल्या साहित्याची ग्रंथरचना त्यांच्या परम शिष्यांनी दोन भागांमध्ये केली होती. एक अंगप्रविष्ट व दुसरा अंगबाह्य. अंगप्रविष्टामध्ये आचारांग इत्यादि बारा ग्रंथांचा समावेश होता. मात्र त्या मौलिक अंगग्रंथांचा हळूहळू लोप झाला असे मानण्यात येते. परंतु त्यापैकी ११ अंगांचे श्वेतांबर-परंपरेप्रमाणे बीर-निर्वाणाच्या १० व्या शतकामध्ये करण्यात आलेले संकलन आज उपलब्ध आहे. यांचा विशेष परिचय पुढे देण्यात येईल. अंगबाह्य श्रुताचे १४ भेद मानले आहेत - १) सामायिक, २) चतुर्विंशति-स्तव, ३) वंदना, ४) प्रतिक्रिया, ५) वैनियिक, ६) कृतिकर्म, ७) दशवैकालिक, ८) उत्तराध्ययन, ९) कल्प-व्यवहार, १०) कल्पाकल्प, ११) महाकल्प, १२) पुंडरीक, १३) महापुंडरीक, आणि १४) निषिद्धिका. जरी दिगंबर-परंपरेप्रमाण हे अंगबाह्य साहित्यसुद्धा त्याच्या मौलिक स्वरूपात अप्राप्य असले तरी श्वेतांबर प्रणालीमध्ये त्याचा आजही सद्भाव आहे. सामायिक इत्यादि पहिल्या सहांचा समावेश आवश्यक सूत्रामध्ये झाला आहे व कल्पव्यवहार आणि निशीथसूत्रांमध्ये कल्पव्यवहार इत्यादि शेवटच्या सहांचा अंतर्भूव झाला आहे. दशवैकालिक व उत्तराध्ययन या दोन ग्रंथाकडे विशेष लक्ष देणे योग्य आहे. श्वेतांबर आगम साहित्यामध्ये यांना फार महत्त्व आहे. दिगंबर शास्त्रामध्ये या ग्रंथांच्या रचनेचे जे कारण सांगितले आहे अगदी तसलेच कारण उपलब्ध दशवैकालिक रचनेच्या संबंधाने सांगितले आहे. आचार्य पूज्यपाद याने आपल्या सर्वार्थसिद्धि टीकेमध्ये (१,२०) लिहिले आहे की- काल दोषामुळे ज्यांचे आयुष्य, बुद्धी आणि बल कमी झालेले आहे अशा सिष्यावर अनुग्रह

करण्यासाठी आरातीय आचार्यांनी दशवैकालिकादि ग्रंथांची रचना केली. गणधरांनी व श्रुतके वर्लींनी रचलेल्या सूत्रामध्ये जितके प्रामाण्य असते तितके च या ग्रंथांमध्येही आहे. अर्थाच्या दृष्टीने ते सूत्रच आहेत. कारण क्षीरसागरातून भरू न आणलेल्या कळशामधील पाणी तयाच समुद्रातील पाण्याहून भिन्न नसते. दशवैकालिक-निर्युक्त व हेमचंद्रकृत परिशिष्टपर्व यांमध्ये सांगितले आहे की, स्वयंभव आचार्यांनी आपला मुलगा मनक हा अल्पायू आहे हे ओळखून त्यच्यावर अनुग्रह करण्यासाठी आगमसार-स्वरूपी दशवैकालिक सूत्राची रचना केली. अशारीतीने या ग्रंथाच्या रचनेबाबत दोन्ही संप्रदायामध्ये मतैक्य आहे. श्वेतांबर परंपरेप्रमाणे महावीर निर्वाणानंतर १६० वर्षांनी पाटलीपुत्र येथे स्थूलभद्राचार्याने जैन श्रमण-संघाच संमेलन भरविले. आणि ११ अंगग्रंथांचे संकलन करण्यात आले. उपरिथ मुनींपैकी कोणालाही दृष्टिवाद या बाराव्या अंगाचे ज्ञान नव्हत म्हणून त्याचे संकलन होऊ शकले नाही. यानंतरच्या शतकामध्ये वरील श्रुत-संकलन पुनः छिन्न-भिन्न झाले. तेव्हा वीर निर्वाणानंतर सुमारे ८४० वर्षांनी आर्य स्कंदिल याने मथुरा येथे एक संघ-संमेलन भरविले. तेथे आगम-साहित्य व्यवस्थित करण्याचा पुनः एकदा प्रयत्न झाला. याच सुमारास वलभी येथे नागार्जुनसूरीनेही एक मुनिसंमेलन भरवून आगमाच्या रक्षणाचा प्रयत्न केला. परंतु पाटलीपुत्रीय, माथुरी व प्रथमवलभी या तीन वाचनाचे मूळपाठ आज उपलब्ध नाहीत. साहित्यामध्ये यत्रतत्र या संबंधी केवळ उल्लेख मात्र आढळतात. शेवटी महावीर-निर्वाणानंतर सुमारे ९८० वर्षांनी वलभीमध्ये देवर्धिगणी क्षमाश्रमण यांनी जे मुनिसंमेलन भरविले त्यामध्ये ४५-४६ ग्रंथांचे संकलन झाले आणि हेच ग्रंथ आजपर्यंत सुप्रचलित आहेत. हे उपलब्ध आगम साहित्य कालीलप्रमाणे आहे.

अर्धमागधी जैन आगम-

(११ श्रुतांग ग्रंथ)

१ आचारांग (आयारंग)- नावाप्रमाणेच या ग्रंथामध्ये मुनींच्या आचारासंबंधी विवरण आहे. यात दोन श्रुतस्कंध आहेत. पहिल्या श्रुतस्कंधामध्ये अध्ययने व उद्देशके से उपविभाग असून दुसऱ्याची विभागणी चूलिका व अध्ययनामध्ये केली आहे. याप्रमाणे पहिल्या श्रुतस्कंधात ९ अध्याय व ४४ उद्देशके आहेत. आणि दुसऱ्या श्रुतस्कंधामध्ये तीन चूलिका असून त्यामध्ये १६ अध्ययने आहेत. म्हणजे द्वितीय श्रुतस्कंध उघडच अधिक प्राचीन आहे. यातील बहुतेक रचना गद्यात्मक आहे. पद्य मधून मधून काही ठिकाणी आढळते. अर्धमागधी प्राकृत भांचे स्वरूप समजण्यासाठी हा ग्रंथ फारच महत्वाचा आहे. सातव्या अध्ययनाचे नाव महापरिज्ञा आहे. परंतु त्याचा पाठ दुर्भिळ आहे. उपधान नावाच्या नवव्या अध्ययनामध्ये महावीराच्या तपश्चर्येचे वर्णन अगदी मार्मिक आहे. लाड, वज्रभूमी व शुभ्रभूमीमधील त्यांचा विहार आणि नानाप्रकारचे घोर उपसर्ग सहन करण्यासंबंधी उल्लेख आहेत. दुसऱ्या श्रुतस्कंधामध्ये श्रमणांचा भिक्षाविधि, आहारपाणशुद्धि, शय्या-संस्तर-ग्रहण, विहार, चातुर्मास, भाषा, वस्त्र, पात्रादिक उपकरण, मल-मूत्र-विसर्जन, व्रते व व्रत-भावना इत्यादीचे स्वरूप समजण्यासाठी वर्णन केले आहे.

२ : सूत्रकृतांग (सूयगड) - याचीही विभागणी दोन श्रुतस्कंधांमध्ये झाली आहे. पहिल्यामध्ये १६ व दुसऱ्यामध्ये ७ अध्ययने आहेत. पहिला श्रुतस्कंध बहुतेक पद्यमय आहे. फक्त एका अध्ययनामध्ये गद्य आहे. दुसऱ्या श्रुतस्कंधामध्ये गद्य व पद्य दोहीचा प्रयोग केला आहे. यामध्ये गाथा छंदाशिवाय इंद्रवज्रा, वैतालिक, अनुष्टुप इत्यादि दुसऱ्या छंदाचाही उपयोग केला आहे. यामध्ये जैनदर्शनाशिवाय क्रियावाद, अक्रियावाद नियतिवाद, अज्ञानवाद, जगत्कर्तृत्ववाद इत्यादि अन्य मतांचे व वादांचे प्ररूपण आले आहे. मुनींच्या भिक्षाचारातील तर्क शुद्धता, परिषेहजय, नरकातील दुःख, उत्तम साधूचे लक्षण, ब्राह्मण, श्रमण, भिक्षुक व निर्गंथ इत्यादि शब्दांची व्युत्पत्ती उत्तम उदाहरणांनी व रूपकांनी स्पष्ट केली आहे. दुसऱ्या श्रुतस्कंधामध्ये जीव-शरीराची एकरूपता ईश्वरकर्तृत्व व नियतिवाद इत्यादि मतांचे खंडण केले आहे. आहार व भिक्षा-दोषांचे निरूपण केले आहे. काही प्रसंगी भूमि-उत्पातादिक महानिमित्तांचा उल्लेख आला आहे. प्रत्याख्यान क्रिया सांगितली आहे. पाप-पुण्यासंबंधी विवेचन आहे. गोसालक, शाक्यभिक्षु इत्यादि तपस्वींच्या बरोबर झालेला वादविवाद ग्रंथित केला आहे. शेवटच्या अध्ययनाचे नाव नालंदीय आहे. कारण त्यामध्ये गौतम गणधर व पार्श्वनाथशिष्य उदकपेठालपुत्र यांच्यात नालंदा येथे झालेला संवाद व शेवटी पेठालपुत्राने चातुर्यामाचा त्याग करू न पंचमहाव्रते स्वीकारल्याचा वृत्तान्त आला आहे. प्राचीनमते, वाद व दृष्टि (दर्शन) यांच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने आहे. श्रुतांग फारच महत्वाचा आहे. भाषेच्या दृष्टीनेही हा ग्रंथ पुष्कळच प्राचीन ठरतो.

३ : स्थानांग (ठाणंग) - यामध्ये दहा अभ्यास असून त्यातील सूत्रांची संख्या एक हजारपेक्षा जास्त आहे. वरील दोन श्रुतग्रंथापेक्षा याची रचना निराळी आहे. येथे प्रत्येक अध्ययनामध्ये जैन सिद्धान्ताप्रमाणे वस्तुंची संख्या दिली आहे. उदाहरणार्थ पहिल्या अध्ययनामध्ये एक दर्शन, एक चारित्र, एक समय, एक प्रदेश, एक परमाणु, एक सिद्ध इत्यादि वर्णन आहे. त्याच प्रमाणे दुसऱ्या अध्ययनामध्ये क्रिया दोन आहेत(जीवक्रिया व अजीवक्रिया. जीवक्रिया ही दोन प्रकारची आहे(सम्यक्त्वक्रिया व मिथ्यात्वक्रिया. त्याचप्रमाणे अजीवक्रियाही दोन प्रकारची आहे(ईर्यापथिक व सांपरायिक इत्यादि. याप्रमाणे दहाव्या अध्ययनामध्ये याच क्रमाने वस्तुभेद दहाप्रकारचे दिले आहेत. या अपेक्षेने हा श्रुतांग पाली बौद्धग्रंथ अंगुत्तरनिकाय यांच्याशी तुलनीय आहे. यातील नाना प्रकारच्या वस्तुंचा निर्देश त्या त्या वस्तुंच्या दृष्टीने फार महत्वाचा आहे. योग्य ठिकाणी ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांचा उल्लेख आला आहे. धर्म अर्थ व काम असे कथांचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. पत्रोपयेत, पुष्पोपयेत व फलोपयेत असे वृक्षांचेही तीन प्रकार आहेत. निरनिराळ्या अपेक्षेने पुरुषसुद्धा तीन ती प्रकारचे आहे(नामपुरुष द्रव्यपुरुष व भावपुरुष(अथवा ज्ञानपुरुष, दर्शनपुरुष व चरित्रपुरुष(किंवा उत्तमपुरुष, मध्यमपुरुष व जधन्यपुरुष उत्तमपुरुषही ती प्रकारचे आहे- धर्मपुरुष भोगपुरुष व कर्मपुरुष. अरहंत धर्मपुरुष होत, चक्रवर्ती भोगपुरुष तर वासुदेवे कर्मपुरुष होत. धर्मदेखील तीन प्रकारचा सांगितला आहे- श्रुतधर्म, चारित्रधर्म व अस्तिकायधर्म. अंतक्रिया चार प्रकारच्या आहेत. आणि त्यांचे दृष्टांत म्हणून भरत चक्रवर्ती, गजसुकुमार, सनत्कुमार व मरुदेवी यांची नाव दिली आहेत. पहिल्या व शेवटच्या तीर्थकरांना सोडून मधल्या बाबीस (२२) तीर्थकरांना चातुर्याम धर्माचे प्रज्ञापक म्हटले आहे. आजीविकांचे तप चार प्रकारचे सांगितले आहे- उग्रेतप, घोरपत, रसनिर्यूणता व जिहवेंद्रिय-प्रतिसंलीनता. क्षमाशूर, तपशूर, दानशूर व युद्धशूर असे शूर-वीरांचे चार प्रकार सांगितले आहेत. वृक्षाप्रमाणे आचार्य चार प्रकारचे सांगून चार गाथेमध्ये तांची लक्षणे प्रगट केली आहेत. काह आचार्य व त्यांचा शिष्यपरिवार उभयतः शालवृक्षाप्रमाणे विशाल व सुंदर असतात(काही आर्य शालवृक्षासम असतात पण त्यांचा शिष्समुदाय एरंडासारखा असतो(काही आचार्याचा शिष्यवर्ग तर शाल वृक्षासारखा महान असतो परंतु स्तः आचार्य एरंडाप्रमाणे पोकळ तर कोठे आचार्य व त्यां शिष्यवर्ग उभयतः एरंडाप्रमाणे पोकळ असतात. सप्तस्वरांच्या प्रसंगाने बहुतेक संगीतशास्त्रांचे पुर्ण निरु पण आले आहे. यामध्य भणिती (बोलीभा, १) दोन प्रकारची सांगितली आहे- संस्कृत व प्राकृत. महावीरतीर्थामध्ये इगालेले बहुरत इत्यादि सात निहनव व जामाली इतयदि त्यांचे संस्थापक आचार्य व श्रावस्ती इत्यादि उत्पतिस्थानरूप शहरे यांचाही उल्लेख आला आहे. महावीर तीर्थमध्य ज्यांना तीर्थकर गोत्राचा बंध इगाला त्या नऊ वर्तींची नावे- श्रेणि, सुपार्श्व, उदायी, प्रोष्ठिल, दृढायु, शंख, समय (शतक किंवा सजग), सुलसा व रेवती अशी होत. अशा रीतीने या श्रुतांगामध्ये नाना प्रकारच्या विषयांचे वर्णन मिळते व ते अनेकदृष्टीने महत्वाचे आहे.

४. समवायांग - या श्रुतांगामध्ये २७५ सूत्रे आहेत. स्कंध, अध्ययन वा उद्देशक इत्यादिरूप कोणतीही विभागणी नाही. स्थानांगप्रमाणे याही ग्रंथात संख्यासह वस्तुंचा निर्देश करून काही काही ठिकाणी त्यांचे स्वरूप व भेद प्रभेदांचे वर्णन केले आहे. आत्मा एक आहे(लोक एक आहे(धर्म व अधर्म एक-एक आहेत. अशा क्रमाने २,३,४ अशी वस्तुंची गणना करता करता १७८ व्या सूत्रामध्ये ही संख्या १०० पर्यंत पोहोचली आहे. तेथे सांगितले आहे की, शतविषा नक्षत्रामध्ये १०० तारे आहेत, पार्श्व अरहंत व सुधर्माचार्यांचे पू४मायुष्य शंभर वर्षाचे होते(इत्यादि. यानंतर २००, ३०० इत्यादि क्रमाने वस्तुनिर्देश प्रस्तुत केला आहे. येथे श्रमण भगवान् महावीराचे ३०० शिष्य चतुर्दर्शनपूर्वविद होते तर वाढी ४०० होते अशा शतक्रमाने १९१ व्या सूत्रात ही संख्या १०,००० पर्यंत वाढली आहे. त्यानंतर संख्यावाढ शतसहस्र (लक्ष) पद्धतीने वाढविली आहे. अरहंत पार्श्वनाथ यांच्या श्राविका संघाची जास्तीत जास्त संख्या तीन लक्ष सत्तावीस हजार होती. पुढे २०८ व्या सूत्रात ही संख्या दशशतसहस्र (दश लक्ष) पर्यंत पोहोचल्यावर त्यापुढे कोटीक्रमाने कथन करीत करीत २१० व्या सूत्रामध्ये भगवान् ऋषभदेवापासून अंतिम तीर्थकर महावीर वर्धमानपर्यंतचा आंतरकाल एक सागरोपम कोटाकोटी सांगितला आहे. तदनंतर २११ पासून २२७ सूत्रापर्यंत आचारांग इ. बारा अंगग्रंथांचे विभाग व विषय यासंबंधी संक्षिप्त परिचय दिला आहे. येथे या ग्रंथांचा उल्लेख (द्वादशांग गणिपिटक) असा केला आहे. पुढे जीवराशीचे विवरण करीत असताना स्वर्ग व नरकभूमींचे वर्णन आले आहे. २४६ पासून शेवटच्या २७५ व्या सूत्रापर्यंत कुलकर, तीर्थकर, चक्रवर्ती, बलदेव, वासुदेव व प्रतिवासुदेव (प्रतिशत्रु) संबंधी त्यांचे पिता, माता, जन्म-नगरी, दीक्षास्थान इ. नामावलीक्रमाने विवरण केले आहे. या भागाला आपण संक्षिप्त जैन पुराण म्हणून शकतो. १३२ व्या सूत्रामध्ये उत्तम (शलाका) पुरुषांची संख्या ६३ ऐवजी ५४ च सांगितली आहे ही गोष्ट विशेष ध्यान देण्यासारखी आहे. कारण त्यात ९ प्रतिवासुदेवांना शलाकापुरुष

मानलेले नाही. ४६ या संख्येला अनुसरूप न निवेदनाचा प्रसंग उद्भवला असता दृष्टिवाद अंगातील मातृकापदांची संख्या व ब्राह्मी लिपीतील मातृका अक्षरांची संख्या ४६ सांगितली आहे. सुत्रक्रम १२४ पासून १३० पर्यंत मोहनीय कर्माची क्रोध, कोप, दोष द्वेष, अक्षम, संज्वलन, कलह इ. ५२ पर्यायवाची नावे दिल आहेत. सूत्रक्रमांक १४१, १६२, अशा अनेक ठिकाणी ऋषभ अरहंतांना कोसलीय विशेषण लावले आहे. हे विशेषण ते कोशल देशीय असल्याचे सूचक आहे. यावरूप न अन्यत्र महावीरांना जे वेसोलीय विशेषण लावले आहे, त्यामुळे महावीर वैशालीचे नागरीक होते या विधानाला चांगलीच पुष्टी मिळते. १५० व्या सूत्रामध्ये लेख, गणित, रूप, नाट्य, गीत, वादित्र इ. ७२ कलांची नावे आहेत. यामुळे जैन सिद्धान्त व इतिहास परंपरा यांच्या अभ्यासासाठी हा श्रुतांग महत्त्वपूर्ण आहे. बहुतेक रचना गद्यस्वरूप आहे. परंतु मध्ये मध्ये नावांची यादी व अन्य विवरण गाथैमधूनही प्रस्तुत केले आहे.

५: भेगवती व्याख्याप्रज्ञप्ति (वियाहपण्णति) - या श्रुतांगाचा उल्लेख संक्षेपाने केवळ भगवती एवढाच करतात. यामध्ये ४१ शतक असून प्रत्येक शतकात अनेक उद्देशके आहेत. १ ते ८, १२ ते १४, व १८ ते २० अशा १४ शतकांमध्ये प्रत्येकी १० उद्देशके आहेत. बाकीच्या शतकांमध्ये उद्देशकांची संख्या कमीजास्त आढळते. १५ व्या शतकात उद्देशकरूप विभागणी नाही. यामध्ये असलले मंखलिगोशालाचे चरित्र म्हणजे एक स्वतंत्र ग्रंथ वाटतो. काही ठिकाणी उद्देशकांची संख्या विशेषप्रकारच्या विभागानुसार गुणाकार पद्धतीने दिली आहे. जसे ४१ व्या शतकामध्ये २८ प्रकाराची प्ररूपण के वळ गुणाकार पद्धतीने सांगितल्याने उद्देशकांची संख्या १९६ झाली आहे. ३३ व्या शतकात पुनः १२ अवांतर शतके आहेत. पैकी पहिल्या आठमध्ये ११ च्या गुणितक्रमाने ८८ उद्देशके आणि शेवटच्या चारमध्ये ९ च्या गुणितक्रमाने ३६ उद्देशके असून त्यांची एकूण बेरीज १२४ झाली आहे. या संपूर्ण ग्रंथाचे सूत्रक्रमानेसुद्ध विभजन केले असून एकूण सूत्र संख्या ८६७ आहे. म्हणून अन्य श्रुतांगापेक्षा हा ग्रंथ फार विशाल आहे. याची वर्णनशैली प्रश्नोत्तररूप प आहे. गौतम गणधर जडासेने प्रश्न करतात व स्वतः तीर्थकर महावीर उत्तर देतात. टीकाकार अभयदेव याने या प्रश्नोत्तरांची संख्या ३६,००० दिली आहे. प्रश्नोत्तरे काही ठकाणी फारच लघुस्वरूपी आहेत. जसे भगवन्, ज्ञानाचे फळ काय(- विज्ञान(विज्ञानाचे फळ कोणते(-प्रत्याख्यान(प्रत्याख्यानाचे फळ काय(- संयम(इत्यादि आणि काही ठिकाणी प्रश्नाचे उत्तर इतके दीर्घ आहे की एकाच प्रश्नाच्या उत्तरासाठी संपूर्ण मंखलिगोशालाचे चरित्र देऊन संपूर्ण पंधरावे शतक खर्ची घातले आहे. या प्रश्नोत्तरांमध्ये जैन सिद्धान्त व इतिहास त्याच प्रमाणे त्या काळच्या अन्य घटना व व्यक्ती याचे इतके विशाल संकलन झाले आहे की या रचनेला प्राचीन जैन-कोष म्हटल्यास अयुक्त होणार नाही. पणणवणा, जीवाभिगम, उववाइय, रायपसेणिज्ज, नंदी, इ. अन्य ग्रंथांचा संदर्भ देऊन ठिकठिकाणी विवरण संक्षिप्त केले आहे. एवढेच नव्हे तर संपूर्ण उद्देशकांची देखील समाप्ती केली आहे. असे उल्लेखित ग्रंथ निश्चितपणे अकरा श्रुतांगापेक्षा पाश्चात्कालीन आहेत. नंदीसूत्र तर वलभी-परिषद-प्रमुख देवर्धिगी क्षमाश्रमण यांचीच रचना मानली जाते. त्याचाही उल्लेख या ग्रंथात असल्याने व येथील विषयविवरण नंदीसूत्र पाहून पूर्ण करून घेण्याची सूचना असल्याने सर्व निश्चित होते की या श्रुतांगाचे सध्याचे स्वरूप नंदीसूत्रापेक्षा वीर निर्वाणानंतर सुमारे एक हजार वर्षे उत्तरकालीन असावे. हीच गोष्ट दुसऱ्या श्रुतांग ग्रंथांसंबंधानेही खरी ठरते. तरी परंतु विषयवर्णनाच्या प्राचीनतेबद्दल व आचार्य परंपरेबद्दल मात्र शंका उरत नाही. यामध्ये आपणांस महावीराच्या जीवनाशिवाय त्यांचे अनेक श्रमणशिष्य, गृहस्थ-अनुयायी व अन्यतीर्थिक यांचाही परिचय मिळतो. तो ऐतिहासिक दृष्टीने फार महत्वाचा आहे. आजीवक संप्रदायाचे संस्थापक मंखली गोशाल यांच्या जीवनाचा जितका सविस्तर परिचय येथे मिळतो तितका दुसरीकडे कोठेही मिळत नाही. ठिकठिकाणी पाश्वर्वपत्य-पाश्वर्वानुयायी व त्यांना मान्य असलेला चातुर्याम धर्म यासंबंधी उल्लेख मिळतात. यावरूप न महावीरकाळी हा निर्गंथ संप्रदाय स्वतंत्रपणे प्रचलित होता असे स्पष्ट दिसते. भ. महावीरांनी प्रतिपादलेल्या पंचमहावृत्तरूपी धर्माशी याचा धनिष्ठ संबंध होता, व हळूहळू याचा महावीर संप्रदायामध्ये समावेश होण्यास सुरवात इ गाली होती. सातव्या शतकामध्ये उल्लेखिलेल्या वैशाली येथील महाशिलाकंटक संग्राम व रथमुसल संग्राम या दोन महायुद्धांचे वर्णन ऐतिहासिक व राजकीय दृष्टीने अपूर्व होय. या युद्धामध्ये एका बाजूला वज्जी व विदेहपुत्र होते तर दुसऱ्या बाजूला ९ मल्लकी, ९ लिंच्छवी, आणि काशी, कौशल इ. १८ गणराजे होते. या युद्धामध्ये वज्जी विदेहपुत्र कुणिक (अजातशत्रु) यांचा विजय झाला. पहिल्या युद्धामध्ये (महाशिलाकंटक) ८४ लाख व दुसऱ्या (रथमुसल) युद्धामध्ये ९६ लाख लोक मारले 'गेले. २१,२२,२३ ही शतके वनस्पती शास्त्राच्या अध्यायनाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत. येथे वनस्पतीचे वर्गीकर नानाप्रकारांनी कली आहे. त्याचप्रमाणे वनस्पतीच्या कंद, मूळ, संकेत, त्वचा, शाखा, प्रवाळ, पत्र, पुष्प, फल व बीज यांचा सजीवत्त्व, निर्जीवत्त्व यादृष्टीने विचार केला आहे.

६ : ज्ञातृधर्मकथा (नायावम्मकहाओ) - ह्या आगम ग्रंथाचे दोन श्रुतस्कंध आहेत. पहिल्यामध्ये १९ अध्याय आहेत. या ग्रंथाच्या नावाची सार्थकता दोन प्रकारे सांगितली जाते. एक तर ज्ञातृधर्मकथा अशा संस्कृत रुपांतरावरूप न या श्रुतांगामध्ये ज्ञातृ अर्थात् ज्ञातृपुत्र महावीर यांनी उपदेशिलेल्या धर्मकथांचे प्ररूप पण आहे. पण दुसऱ्या प्रकारे (न्यायधर्मकथा) असेही संस्कृत रुपांतर संभवनीय आहे. यावरूप न यामध्ये न्याय अर्थात् ज्ञान व नीतिसंबंधी सामान्य नियम सांगून ते समजावण्यासाठी दृष्टांतरूप पाने सांगितलेल्या कथांचा समावेश आहे. या ग्रंथरचनेचे स्वरूप पाहता दुसरे संस्कृत रुपांतरही उचित वाटते. पण प्रचलित ना ज्ञातृधर्मकथा असे वाढळते. पहिल्या अध्यायामध्ये राजगृह नगरीचा राजा श्रेणिक व राणी धारिणी यांच्या पोटी जन्मलेल्या राजपुत्र मेघकुमारचे कथानक आहे. वैभवानुसार बालपण ओलांडून समस्त विद्या व काल आत्मसात करीत करीत मेघकुमाराने युवावर्षेमध्ये पदार्पण केल्यावर त्याचा अनेके राजकन्यांशी विवाह झाला. एकदा महावीरांचा उपदेश ऐकल्यावर मेघकुमाराला मुनिदीक्षा घेण्याची इच्छा झाली. आईने पुष्कळ सांगून पाहिले परंतु राजकुमाराने न ऐकता प्रव्रज्या घेतली. मुनिधर्म पाळीत असताना एकदा त्याच्या मनामध्ये क्षोभ उत्पन्न झाला व त्याला वाटते की, राज्य सोडून मुनिदीक्षा घेण्यात चूक झाली. परंतु महावीराने त्याला त्याच्या पूर्व जन्माचा वृत्तांत सांगून बोध दिला. त्यामुळे त्याचे चित्त मुनिधर्मामध्ये पुनश्च स्थिरावले. अशाच प्रकारे निरनिराळ्या अध्ययनामध्ये वेगवेगळी कथानके व तदनुरूप तप, त्याग व संयम यासंबंधी नीति-न्यायाची स्थापना केली आहे. आठव्या अध्ययनामधील विदेह राजकन्या मल्ली व सोळाव्यामधील द्रोपदी यांची पूर्वभवावली विशेषरीतीने लक्ष वेधून घेते. व्रतकथांमधील प्रसिद्ध सुगंधदशमीकथेचा मूलाधार द्रोपदी-पूर्वभवातील नागश्री व सुकुमारिका यांचे चरित्र असावे असे वाटते.

दुसऱ्या श्रुतस्कंधामध्ये दहा वर्ग असून प्रतिवर्गामध्ये अनेक अध्ययने आहेत. या वर्गामध्ये चमरेन्द्र, अनुरेन्द्र, वाणव्यंतरेन्द्र, चंद्र, सूर्य, शक्र इत्यादि बहुतेक स्वर्गीय इंद्र व ईशान त्यांच्या प्रमुख राणी म्हणून उत्पन्न होणाऱ्या पुण्यशाली स्त्रियांच्या कथा दिल्या आहेत. तिसऱ्या वर्गातील देवकीपुत्र गजसुकुमार कथानक विशेष उल्लेखनीय आहे. कारण नंतरच्या जैन साहित्यामध्ये ही कथा विशालस्वरूप पधारण करते. हेच कथानक पाली महावग्गामध्ये (यस पब्बज्जा) स्वरूप पात आढळते.

७: उपासकाध्ययन (उवासगदसाओ) - नावानुरूप प या श्रुतांगामध्ये दहा अध्ययने आहेत. त्यामध्ये क्रमशः आनंद, कामदेव, चुलनीप्रिय, सुरादेव, चुल्लशतक, कुंडकतोलीय, सद्वालपुत्र, महाशत, नंदिनीप्रिय व सालीहीप्रिय या दहा उपासकांच्या कथा आहेत. या कथारूपाने जैन गृहस्थांचे धार्मिक नियम प्रस्तुत केले असून उपासकांना धर्मपालनामध्ये कोणकोणत्या संकटांना व प्रलोभनांना तोंड द्यावे लागते याचे दिग्दर्शन केले आहे. पहिल्या आनंद अध्ययनामध्ये पंचाणुव्रते, तीन गुणव्रते व चार शिक्षाव्रते अशी बारा व्रते व त्यांच्या अतिचारांचे स्वरूप प विस्ताराने सांगितले आहे. वाणिज्यग्रामवासी जैन गृहस्थ आनंद याने या व्रतांचे विधिपूर्वक पालन केले होते. आनंद मोठा धनिक होता. त्याची धनधान्य संपत्ती कोट्यावधि सुवर्णमुद्रांची होती. आनंदाने खुद भगवान् महावीरांजवळ श्रावकव्रते घेऊन आपला समस्त परिग्रह व भोगोपभोगांच परिणाम मर्यादित केले होते. क्रमाक्रमाने आपली धर्मसाधना वाढवून वीस वर्षामध्ये अवधिज्ञानानाची मर्यादा एवढी वाढविली की त्याबद्दल गौतम गणधराला शंका वाटली. तेव्हा स्वतः भगवान महावीरांनीत्या शंकेचे निराकरण केले होते. या कथानकाप्रमाणे वाणिज्यग्राम व कोल्लागसंनिवेश जवळजवळ वसले होते. कोल्लागसंनिवेश येथे ज्ञातृकुलाची प्रोषधशाला होती. व तेथील कोलाहल वाणिज्यग्रामपर्यंत ऐकूं जात होता. वैशालीजवळ सध्या वणिया व कोल्हुवा नावाची जी गावे आहेत तीच गावे प्राचीन वाणिज्यग्राम व कोल्लागसंनिवेश होत असे सिद्ध होते. पुढील चार अध्ययनामध्ये धर्म परिपालनात बाह्य संकटे कसकशी येतात याची उदाहरणे सादर केली आहेत. दुसऱ्या अध्ययनात एक मिथ्यादृष्टी देव पिशाच इत्यादि नानारूपे धारण करून कामदेव या जैन उपासकाला, त्याने धर्मसाधना सोडण्यासाठी, कशी कशी भीति दाखविली व धमकी दिली यासंबंधी सुंदर चित्र रंगविले आहे. अशाचप्रकारची चित्रणे तीन चार व पाचव्या अध्ययनामध्येही आहेत. सहाव्या अध्ययनामध्ये उपसकासमोर दिलेलल्या एका व्याख्यानामध्ये गोशाल मंखलिपुत्रप्रणीत सिद्धान्त प्रस्तुत करून एका देवाने उपासकाची धर्मशळा डळमळीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु उपासक आपल्या श्रद्धेमध्ये स्थिर राहतो व आपल्या प्रत्युत्तराने प्रतिपक्षाचा पराभव करतो. हा वृत्तांत जाणून भगवान महावीरांनी त्याची प्रशंसा केली. याप्रसंगी गोशालमंखलीपुत्राच्या नियमितवादाचे प्ररूप पण केले आहे. सातव्या अध्ययनात भ. महावीर प्रारंभी आजीवक संप्रदयाचा उपासक असलेल्या सद्वालपुत्राला उपदेश करून आपला अनुयायी बनवितात. (येथे महावीरांना त्यांच्या विविध महाप्रवृत्तीवरूप न महाब्राह्मण, महागोप, महासार्थवाहक, महाधर्मकथिक व महानिर्यापक अशा उपाधी दिल्या आहेत.) नंतर सद्वालपुत्राला

वरीलप्रमाणे दैवी उपसर्ग होतो. पण तो आपल्या श्रद्धेत निश्चलच राहतो. व शेवटपर्यंत धर्मपालन करू न स्वर्गाला जातो आठव्या अध्ययनात उपासकावर अधार्मिक मांसलोलुप असा त्याच्याच पत्नीकडून संकटे उद्भवतात. अंतिम कथानक शांतिपूर्वक धर्मपालनाचे उदाहरण म्हणून अगदी थोडक्यात प्रस्तुत केले आहे. ग्रंथातील शेवटच्या बारा गाथांमध्ये वरील दहा कथानकांचा नगरादिरु प उल्लेखाने सारांश दिला आहे. यावरु न हा श्रुतांग आचारांग ग्रंथाचा पूरक आहे. कारण आचारांग ग्रंथात मुनिधर्माचे तर येथे गृहस्थधर्माचे विवरण केल आहे. आनंद इत्यादि महासंपत्तिवान गृहस्थांचे जीवन कसे होते याचा परिचय या ग्रंथात चांगला दिला आहे.

८ : †ÓÝÖÜéú§;ÖÖ (†ÓÝÖÝÖ;%ÖÄÖÖ†Öे) - μÖÖ ÁÖäÝÖÖÓÝÖ'Ö~μÖे 8 %ÖÝÖÖ †ÃÖæ®Ö ŸμÖÖÝÖ ÜÙ'ÖÖ@Öे 10, 8,13, 10, 10, 16, 13, 10 †;Öß †~μÖµÖ@Öे †ÖÆéÝÖ. •μÖÖ 'ÖÆÖ~Öä¹ý,ÖÖ@Öß 'ÖÖे, ŸÖ~Öç“ÖµÖÖÔ ÜÙ'pb@Ö †ÓÝÖß ×@Ö%ÖÖÖpÖÖ“Öß ~ÖiÖ~ÝÖß ÜÙ'pb@Ö ‘ÖeÝÖ»Öß †;ÖÖ ~Ö×%ÖjÖ ~Öä¹ý,ÖÖ“Öß ÜÙ'ÖÖ@ÖÜéú μÖéfÖe ÅÖÖ¤, Üéú»Öß †ÖÆéÝÖ. μÖÖÅÝÖ%Ö ŸμÖÖÓ@ÖÖ μÖéfÖe †ÓÝÖÜéúÝÖE †ÃÖe ÅÖÖ²ÖÖ~Ö»Öe †ÖÆé. 'ÖÖjÖ ÜÙ'ÖéPÖÝÖéÆß ÜÙ'ÖÖ@ÖÜÙ ~ÖæPÖÖY%ÖÖ@Öe ×%ÖgÖ Üéú»Öe »@ÖÄÖæ®Ö ~ÖäÅÜùöÅÖÖ 'ÖÖÝÖ ðäÅ,ßÙùß»Ö %ÖPÖÖ@ÖÖ@ÖäÅÖÖ, ~ÖæPÖÖ ÜÙ'pb@Ö ‘ÖéPÖÖ“Öß ÅÖæ“Ö@ÖÖ 'ÖÖjÖ Üéú»Öß †ÖÆé. ŸμÖÖ“Öe ÜÙ'ÖÖ@Ö «Ö,%ÖÝÖB“ÖÖ ,ÖÖÖ †Ó~ÖÜù%ÖéÅpÖB“Öß ,ÖpÖß ~ÖÖ×,FÖß ðë%ÖB“μÖÖ ÅÖä~ÝÖÖ%ÖÅfÖe~ÖµÖÖÝÖ“Ö ÅÖÖ~Ö%Öæ®Ö ÅÖæ“Ö@ÖÖ ×»Öß †ÖÆé ÜÙß μÖéfÖæ®Ö ~Öäæê Å%Ö~ÖÖ@Ö, ŸμÖÖ“Öe ~ÖÖ»Ö~ÖpÖ, ×çÖdÖpÖ, μÖÖi%Ö@Ö, ~ÖÖ×PÖÝÖlAEpÖ, ×%Ö%ÖÖæ, ~ÖiÖÅÖÖ¤, %Ö ÅÖäÜÖÖe~ÖÖeÝÖ †ÝμÖÖ×pÅÖÖ%Ö~Öß %ÖPÖÖ@Ö ðäÅ,ßÙùé (%ÖYÖ%ÖÝÖB“Ö~μÖe) 'ÖAEÖ²Ö»Ö μÖÖ“μÖÖ ÜÙ'Öe~Ö~μÖe •ÖÄÖe Üéú»Öe †ÖÆé ŸÖÅÖe“Ö μÖéfÖeÆß ÅÖ~Ö~ÖÖ%Öe. ~Öäæê ŸÖ, Üéú%Öö ÜÙ'ÖÖ@ÖÜÖÜÙ %Ö @ÖÖ×μÖÜnÖ μÖÖÖ“ÖÖ @ÖÖ~Ö~ÖÖjÖ ~»ÖeÜÖ ÜÙ'pb @ÖÖ@ÖÜÙß ÅÖ%Öö %ÖPÖÖ@Ö †;ÖjÖ †;Ö»ÖeμÖÖ ŸμÖÖ †ÖÜμÖÖ@ÖÖ«Ö, è ~ÖæPÖÖ ÜÙ'pb@Ö ‘ÖéPÖÖ“Öß ÅÖæ“Ö@ÖÖ ÜÙ'pb@Ö ÅÖÖ~ÖæPÖÖ †~μÖÜ@ÖÖ“Öß ÅÖ~ÖÖ~ÝÖß Üéú»Öß †ÖÆé. μÖÖ ÅÖäÝÖÖÖYÖÖ“μÖÖ @ÖÖ%ÖÖ%Ö%pb@Ö †;ÖÖ %ÖÖTMÝÖe ÜÙß μÖÖ~Ö~μÖe (%ÖÖÅÖYÖ~ÅÖÖ~Öe(~Öi~ÖÖPÖ~Öæ»ÖYÖ: ðæÖ“Ö †~μÖÜ@ÖÖ~†ÃÖÝÖB“Ö. @ÖÖYÖ, ŸÖÖe ŸÖiÖfÖ Ö×%ÖÜù~ÅÖYÖ AEÖeÝÖ AEÖeÝÖ ŸμÖÖ»Ö ÅÖ~μÖÖ“Öe Å%Öpß~Ö ~ÖiÖ~ÝÖ —ÖÖ»Öe †ÃÖÖ%Öe.

९ : अनुत्तरोपपातिकदशा (अनुत्तरोवाइयदसाआ) - या श्रुतांगामध्ये ज्यांनी धर्मविधिपूर्वक मरण साधून स्वर्गातील अशा अनुत्तर विमानांमध्ये जन्म घेतला की, जेथून च्युत झाल्यावर केवळ एकदान मनुष्यजन्म मिळून तेथून ते थेट मोक्षालाच जातात, अशा काही श्रेष्ठ मानवांचे चरित्र दिली आहेत या ग्रंथाची तीन वर्गामध्ये विभागणी केली आहे. पहिल्या वर्गामध्ये १०, दसऱ्यामध्ये १३ व तिसऱ्यामध्ये १० अध्ययने आहेत. पण येथे चरित्रांचा उल्लेख केवळ सूचनारू पानेच आला आहे. तरी प्रथम वर्गामध्ये धारिणीपुत्र जाली व तसऱ्यामध्ये भद्रपुत्र धन्य यांची चरित्रे थोड्याशा विस्ताराने दिली आहेत. एकूणे ३३ अनुत्तरविमानगामी पुरुषापैकी पहिल्या तेवीसांचा जन्म राजा श्रेणिक व त्यांच्या धारिणी, चेलना व नंदा या तीन राण्यांच्या पोटी झाला. आणि अंतिम धन्य इत्यादि दहा अनुत्तरगामी पुरुष काकंदी नगरीतील सार्थवाहपत्नी भद्रा हिचे पुत्र होत. तिसऱ्या वर्गातील पहिल्या अध्ययनात धन्यकृमाराची कठोर तपश्चर्या व तीमुळे त्याच्या अंगोपांगाची झालेली क्षीणता यासंबंधी मोठे मार्मिक व विस्तृत वर्णन आहे. या वर्णनावरु न पालिग्रंथामध्ये तपाने क्षीण झालेल्या बुद्धदेहाचे जे वर्णन आढळते त्याची आठवण इग्लूविना राहत नाही.

१० : प्रश्नव्याकरण (पण्ह-वागरण) - या श्रुतांगाचे दोन खंड आहेत. पहिल्या खंडामध्ये पाच आस्त्रवद्वारांमध्ये हिंसादिक पाच पापांचे तर संवरद्वारामध्ये पंचपापनिरोधरू प अहिंसादिक व्रतांचे विवेचन आहे. अशा रीतीने या ग्रंथात पाच व्रतांचे अगदी व्यवस्थात वर्णन आढळते (परंतु या विषयवर्णनावरु न या श्रुतांगाच्या नावाच्या सार्थकतेबद्दल कोणतेच स्पष्टीकरण मिळत नाही. स्थानांग, समवायांग व नंदीसूत्र या आगम ग्रंथामध्ये या श्रुतांगातील विषयासंबंधी जो परिचय दिला आहे त्यावरु न वाटते की, मूलतः यामध्ये स्वयमय व परसमय यांना संयम अशा नाना विद्या व मंत्र इत्यादीचे प्रश्नोत्तर रु पाने विवेचन केले होते. परंतु असे विषय प्रस्तुत ग्रंथामध्ये सध्या आढळत नाहीत.

११ : विपाकसूत्र (विवागसुयं) - या श्रुतांगामध्ये दोन श्रुतस्कंध आहेत. पहिला दुःख विपाकासंबंधी तर दुसरा सुख विपाकासंबंधी, दुसऱ्याच्या मानाने पहिला श्रुतस्कंध पुष्कळच मोठा आहे. प्रत्येकामध्ये १०-१० अध्ययने असून त्यात कर्मानुसार जीवाला जे दुःखरू प किंवा सुखरू प फल मिलते त्याचे अनुक्रमे वर्णन आहे. कर्मसिद्धांत जैनधर्माचे वैशिष्ठ्यपूर्ण महत्त्वाचे अंग आहे. कर्मसिद्धांताच्या उदाहरणासाठी हा ग्रंथ फारच उपयोगी आहे. येथे कोठे काढी टेकीत टेकीच चालत भिक्षा मागणारा

एखादा अंध मनुष्य(तर कोठे स्वास, कफ, भगंदर, मूळव्याधि, खरु ज, यक्षमा (दमा), कुछ तियादि रोगांनी पीडित मानव दिसतील. नाना व्याधीवरील औषधोपचारांचे विवरम देखील आहे. गरोदर स्त्रियांचे डोहाळे, भ्रणहत्या, नरबली, क्रूर अमानवी शिक्षा, वेश्याची प्रलोभने, नाना प्रकारचे मांस-संस्कार (शिजविण्याच्या पद्धती) इत्यादीसंबंधीही वर्णने आहेत. या रु पाने आपणांस प्राचीन कालेच्या विविध सामाजिक पद्धती, रु ढी व अंधविश्वास यांचा चांगला परिच मिळतो. म्हणून सामाजिक अभ्यासासाठी हा श्रुतांग महत्वाचा आहे.

१२ : दृष्टिवाद (दिव्यिवाय) - हा श्रुतांग आता उपलब्ध नाही. समवायांगाला अनुसरु न याचे पाच विभाग होते- १) परिकर्म, २) सूत्र, ३) पूर्वगत, ४) अनुयोग व ५) चूलिका. या पाचही विभागांचे पुनः नाना भेदप्रभेद असल्याचे उल्लेख मिळतात. त्यांचा विचार करता असे वाटते की, परिकर्मामध्ये लिपिविड्यान व गणित या संबंधी विवेचन होते(छिन्-छेद नय, अछिन्न-छेद नय, त्रिक नय व चतुर्नय यांच्या परिपाटीसंबंधी विवरणाचा अंतर्भूव सूत्र विभागामध्ये होता दुष्टिवादाचा पूर्वगत विभाग सर्वात अधिक विशाल व महत्वाचा होता. वर माहिती दिलेल्या उत्पाद, आग्रायणी, वीर्यप्रवाद इत्यादि चौदा पूर्वाचा समावेश या पूर्वगत विभागामध्ये च होता. अनुयोग या चवथ्या विभागाचेही मूलप्रथमानुयोग व गंडिकानुयोग असे दोन उपभेद आहेत. पहिल्यामध्ये तीर्थकरांच्या गर्भ, जन्म, तप, ज्ञान व निर्वाण यासंबंधीचा इतिहास अंतर्भूत होता. तर दुसऱ्यामध्ये कुलकर चक्रवर्ती, बलदेव, वासुदेव इत्यादि अन्य महापुरुषांच्या चरित्रांचा समावेश होता. यास्तव अनुयोगाला प्राचीन जैन पुराण म्हणणे शक्य आहे. दिगंबर जैन परंपरेमध्ये या विभागाचे सामान्य नाव प्रथमानयोग असे आढळते(आणि पहिल्या चार पूर्वाच्या ज्या चूलिका सांगितल्या आहेत, त्यांचाच अंतर्भूव चूलिका या पाचव्या भेदामध्ये करावयाचा एवढीच सूचना यासंबंधाने समवायांगामध्ये दिली आहे. परंतु दिगंबर परंपरेप्रमाणे चूलिकाचे पाच भेद सांगितले असून जलगत, स्थलगत, मायागत, रु पगत व आकाशगत अशी त्यांची नावे दिली आहेत. या नावावरु न असे वाटते की, त्यांतील विष इंद्रजाल व मंत्रतंत्रात्मक असावा. परंतु जैनधर्माच्या तात्त्विक व समीक्षात्मक स्वरू पापुढे तो भाग स्वाभाविकपणेच अधिक काल टिकून शकला नाही.

बारा उपाङ्ग ग्रंथ -

वरील श्रुतांगाशिवाय वलभी परिषदेमध्ये १२ उपांगे, ६ छेदसूत्रे, ४ मूलसूत्रे, १० प्रकीर्णके आणि २ चूलिकासूत्रे यांचेही संकलन करण्यात आले.

१ : प्रथम उपांग **औपपातिकमध्ये** विविध विचार, भावना व साधनापूर्वक मरणाऱ्या जीवांचा पुनर्जन्म कोणत्या प्रकारे होतो याचे विवेचन उदाहरणासहित केले आहे. या ग्रंथात नगर, चैत्य, राजे व राणी इत्यादिकांची वर्णने पूर्णरु पाने मिळतात. ही या ग्रंथाची विशेषता होय. अशी वर्णने अन्य श्रुतांगामध्ये या ग्रंथाचा फक्त उल्लेख करू न वगळण्यात आली आहेत.

२ : दुसऱ्या उपांगाचे नांव (**राय-पसेणियं**) असे आहे. त्याचे संस्कृत रु पांतर राजप्रश्नीय असे करतात. कारण यातील मुख्य विषय राजा पएसीने (प्रदेशी) विचारलेल्या प्रश्नांची केशी मुनीने दिलेली उत्तरे असा आहे. वास्तविक या ग्रंथाचा नायक इतिहास प्रसिद्ध कोशलचा राजा पसेंडी (सं. प्रसेनजित्) असल्यास आश्चर्य नव्हे. याला अनुसरु न ग्रंथाच्या नावाचे बरोबर संस्कृत रु पांतर (राज-प्रसेनजितसूत्र) असे असले पाहिजे. या ग्रंथाच्या पहिल्या भागामध्ये तर सूर्यभद्रेवाचे वर्णन आहे. आणि दुसऱ्यामध्ये याच देवाचा पूर्वजन्माचा वृत्तांत आहे. पूर्वभवामध्ये सूर्यभाचा जीव राजा प्रदेशीच्या रु पाने पाश्वनाथ परंपरेतील मुनी केशी यांना भेटला होता. आणि त्यांना आत्म्याचे अस्तित्व व त्याच्या स्वरू पासंबंधी आपल्या भौतिकवादानुरूप नानाप्रकारचे प्रस्तु विचारले होते. अंती केशी मुनीच्या उपदेशाने तो सम्यग्दृष्टी बनला आणि त्या प्रभावाने दुसऱ्या जन्मामध्ये महावैभवशाली सूर्यभद्रेव झाला. हा ग्रंथ जडवाद व अध्यात्मवाद यासंबंधी प्राचीन परंपरेच्या अभ्यासासाठी तर फार महत्वाचा आहेच शिवाय साहित्यिक दृष्टीनेही यातील रचनाशैली सुंदर आहे.

३ : **जीवाजीवाभिगम** या तिसऱ्या उपांगामध्ये वीस उद्देश होते, परंतु उपलब्ध प्रतीमध्ये नऊ प्रतिपत्ती (प्रकरणे) असून त्यामध्ये २७२ सूत्र आहेत. नावाप्रमाणे या ग्रंथामध्ये महावीर आणि गौतम यांच्यामधील प्रश्नोत्तररु पाने जीव व अजीवांच्या भेद-प्रभेदांचे विवरण केले आहे. तिसऱ्या प्रतिपत्तीमध्ये द्वीपसागरांचे वर्णन विस्तारपूर्वक आहे. प्रसंगवश लोकोत्सव, वाहण, अलंकार, मिष्टान्न इत्यादिसंबंधीही वर्णने आहेत. असा भाग प्राचीन समाजजीवनाच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे.

४ : प्रज्ञापना (पण्णवणा) या चवथ्या उपांगामध्ये ३६ पद (परिच्छेद) आहेत. त्यामध्ये यथाक्रम प्रइ गापना, स्थान, बहुवक्तव्य, रिथति त्याचप्रमाणे कषाय, इंद्रिय, लेश्या, कर्म, उपयोग, वेदना, समुद्धात इ. जीवासंबंधी विषयांची चर्चा आहे. जैनदर्शनाच्या दृष्टीने हा ग्रंथ पारच महत्त्वाचा आहे. सर्व अंगग्रंथामध्ये जे स्थान भगवतीसूत्राला आहे तेच महत्त्वाचे स्थान सर्व उपांगग्रंथामध्ये या सूत्राला देणे उपयुक्त आहे. आणि त्या ग्रंथाप्रमाणेच याही उपांगाला जैनसिद्धान्ताचा ज्ञानकोष म्हणणे सार्थ आहे. या ग्रंथामध्ये त्याचा कर्ता आर्य श्याम याचाही उल्लेख आहे. त्यांच्या काल सुद्धर्म स्वीमीनंतर २६ वी पीढी-वीर निर्वाणानंतर ३७६ वर्षे अर्थत् इ.स. पूर्व दुसरे शतक होय.

५ : सूर्यप्रज्ञप्ति (सूरियपण्णति) - या पाचव्या उपांगात २० पाहुड आहेत. त्यांतील १०८ सूर्यामध्ये सूर्य, चंद्र व नक्षत्रांच्या गतीचे सविस्तर वर्णन केले आहे. प्राचीन भारतीय ज्योतिषशास्त्राच्या प्रणालीच्या अभ्यासाकरिता हा ग्रंथ महत्त्वाच्या आहे.

६ : जंबूद्वीप-प्रज्ञप्ति (जंबूदीवपण्मन्ति) - या सहाव्या उपांगाचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन विभाग आहेत. पूर्वार्धातील पहिल्या चार वक्खारांमध्ये (परिच्छेद) जंबूद्वीप व भरतक्षेत्र आणि त्यातील पर्वत, नद्या इत्यादि(त्याचप्रमाणे उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी कालविभाग आणि कुलकर, तीर्थकर, चक्रवर्ती यासंबंधीची वर्णने आहेत.

७: चंद्रप्रज्ञप्ति (द्रपणाति) - हा सातवा उपांग विषय-विभाग व विषय-प्रतिपादन यादृष्टीने सूर्य प्रज्ञप्तिपेक्षा वेगळ्या स्वरूप पाचा नाही. मूलतः हे दोन्ही ग्रंथ आपापल्या विषयामध्ये अवश्य भिन्न भिन्न असतील पण त्यांचे मिश्रण होऊन ते साधारणपणे एकसारखे झाल आहेत.

८ : कल्पिका (कपिया) - या आठव्या उपांगामध्ये दहा अध्ययने आहेत. यामध्ये कुणिक अङ्गानतशत्रूने आपला पिता श्रेणिक बिंबिसार या तुरुंगात टाकणे, श्रेणिकाची आत्महत्या, कुणिक आणि वैशाली नरेश चेटक यांच्यामधील युद्ध इ. वर्णयिषय आहेत. मगधाच्या प्राचीन इतिहासावर याचा चांगला प्रकाश पडतो.

९ : कल्पावतंसिका (कप्पावडंसियाओ) - या नवव्या उपांगामध्ये आपल्या सत्कर्मामुळे स्वर्गाला गेलेल्या श्रेणिकाच्या दहा नातवांच्या (पौत्र) कथा आहेत.

१०-११ : पुष्पिका (पुष्पियाओ) आणि पुष्पचूला (पुष्पचूलाओ) - या दहाव्या व अकराव्या उपांगांमध्ये प्रत्येकी दहा अध्ययने असून त्यांमध्ये धर्मसाधना करू न स्वर्गाला गेलेल्या व तेथे देवता बनल्यावर आपापल्या स्वर्गीय विमानासह या मर्त्यभूमीवर भ. महावीराच्या वंदनेसाठी आपले स्त्रीपुरुषांच्या कथा आहेत.

१२ : वृष्णिदशा (वणिहदसाओ) - या अंतिम बाराव्या उपांगामध्ये बारा अध्ययने आहेत. त्यामध्ये द्वारवतीचा राजा कृष्ण वासुदेव, अरि, टनेमि या बावीसाव्या तीर्थकरांचा रैवतक पर्वतावरील विहार आणि वृष्णिवंशीय बारा राजकुमारांची मुनिदीक्षा यासंबंधी वर्णन आहे.

आठ ते बारापर्यंतच्या पाच उपांगांना सामूहिकपणे **निरयावलियाओ** असेही म्हणतात. त्याचे उपांग असे नांव त्या ग्रंथांमध्येच नमूद केले आहे. मूलतः हेच पाच ग्रंथ (उपांग(असू शक्तील व आपल्या विषयानुसार अंगग्रंथाशी संबंधित असतील पण नंतरच्या काळी अंगग्रंथ बारा असल्याने उपांगांची संख्या देखील बारापर्यंत वाढविली असली तर त्यांना आशर्य नाही.

सहा छेदसूत्र ग्रंथ -

छेदसूत्रांची १) निसीथ (णिसीह), २) महानिशीथ (महाणिसीह), ३) व्यवहार (विवहार), ४) आचारदशा (आचारदसा), ५) कल्पसूत्र (कप्पसुत्त), आणि ६) पंचकल्प (पंचकप्प) किंवा जीतकल्प (जीतकप्प) अशी क्रमशः सहा नावे होत. या ग्रंथामध्ये जैन मुनींची बाह्य व आभ्यंतर धर्मसाधना व तिचे विविध स्वरूप यासंबंधी सविस्तृत वर्णन आहे. यामध्ये विशिष्ट नियमांचा भंग झाल्यावर उचित अशा प्रायशिचत्तांचेही विधान केले आहे. प्रसंगवशात निरनिराळे तीर्थकर व गणधर यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या घटनांचा उल्लेखही या ग्रंथामधून सापडतो. या सर्व ग्रंथामध्ये कल्पसूत्र विशेष प्रसिद्ध आहे. याचा विशेष अभ्यास मुनिजनांमध्ये आज तागायत अखंडपणे प्रचलित आहे. मुनींचे वैयक्तिक व

सामुहिक जीवन आणि अशापद्धतीच्या जीवित-क्रमाच्या समस्या यांचा योग्य अभ्यास करण्यासाठी ही छेदसूत्र महत्वाची आहेत.

चार मूलसूत्र ग्रंथ -

१) उत्तराध्ययन (उत्तरज्ञायण), २) आवश्यक (आवस्सय), ३) दशवैकालिक (दसवेयालिय), व ४) पिंडणिज्जुति) ही चार मूलसूत्रांची नावे होत. मुनिधर्माच्या अभ्यासासाठी व चिंतनासाठी ही मूलसूत्रे विशेष महत्वाची मानली आहेत. त्यांमध्ये जैनधर्माचे मूल सिद्धान्त, मौलिक विचार, भावना व साधना या संबंधीचे विषय प्रतिपादले आहेत. आवश्यकसूत्रामध्ये साधूंच्या सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव, वंदना, प्रतिक्रिया, कायोत्सर्ग व प्रत्याख्यान या सहा नित्यक्रियांचे स्वरूप विशद केले आहे. पिंडनिर्युक्तिमध्ये नावानुसूत्र प पिंड म्हणजे मुर्नीना ग्रहण करण्यायोग्य आहार यासंबंधी विवेचन आहे. यामध्ये उद्गम, उत्पादन, एषणा, संयोजना, प्रमाण, अंगार, धूम व कारण असे आठ अधिकार आहेत. त्यांतून आहारामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या दोषांचे विवेचन केले असून साधूने त्या दो, यांचा परिहार कसा करावा यावर जोर दिला आहे. आगमावरच्या सर्वात प्राचीन टीकांना निर्युक्तिम्हणतात. व या निर्युक्तीचे कर्ते भद्रबाहु मानले जातात. वास्तविक पाहता पिंडनिर्युक्तिहा अशाच प्रकारे लिहिलेला दशवैकालिक या ग्रंथातील पिंड-एषणा नावाच्या पाचव्या अध्यनावरील प्राचीन टीकाप्रंथ आहे. पण त्यातील विषयाचे महत्व व विस्तार यामुळे त्याला आगमामध्ये एक स्वतंत्र स्थान प्राप्त झाले आहे.

उत्तराध्ययन व दशवैकालिक ही उरलेली दोन मूलसूत्रे विशेष महत्वाची, सुप्रचलित व लोकप्रिय आहेत. साहित्य, सिद्धान्त व भाषा या तिन्ही दृष्टीने यांच्यात विशेषता आढळते. उत्तराध्ययानात छत्तीस अध्ययने आहेत. परंपरेला अनुसरूप यातील उपदेश स्वतः महावीरांनी आपल्या निर्वाणपूर्व उत्तरकालीन जीवनामध्ये दिला होता. या छत्तीस अध्ययनांचे तीन विभाग पाडणे शक्य आहे. एक सिद्धान्त-विषयक, दुसरा नैतिक व सुभाषितात्मक आणि तिसरा कथारूप. या तिन्ही प्रकारच्या विषयांच्या उत्तरकालीन साहित्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात अनुकरण झाले आहे. आणि टीकारूप पाने या विषयांचा विस्तारही खूपच इताला आहे. दशवैकालिक सूत्रामध्ये बारा अध्ययने असून त्यांमध्ये मुर्नीच्या चारित्राचे निरूपण केले आहे. त्या ग्रंथाचा बहुतेक सर्व भाग पद्यमय असून त्या सुभाषित-न्याय-रूपक पक यांची रेलचेल आहे. यांतील भाषा आचारांग व सूत्रकृतांग या ग्रंथातील भाषेप्रमाणे असून बाकीच्या मूलसूत्राच्या अपेक्षेने अधिक प्राचीन आहे. या दोन्ही सूत्रांचा उल्लेख दिगंबर शास्त्रामध्ये ही आढळतो.

दहा प्रकीर्णक ग्रंथ -

दसपइण्णा नावाच्या ग्रंथांच्या रचनेसंबंधी भाष्यकारांनी सांगितले आहे की, तीर्थकारांनी दिलेल्या उपदेशांच्या आधारे निरनिराळ्या श्रमणांनी जे ग्रंथ लिहिले त्या ग्रंथाना प्रकीर्णके म्हणतात. आशा प्रकीर्णकांची संख्या सहस्रावधि सांगितली जाते. परंतु वलभी परिषदेमध्ये आगम म्हणून ज्यांचा स्वीकार झाला त्या प्रकीर्णकांची संख्या दहा आहे. त्यांची नावे- १) चतुःशरण (चउसरण) २) आतुरप्रत्याख्यान (आउरपच्चकखाण), ३) महाप्रत्याख्यान (महापच्चकखाण) ४) भक्तपरिज्ञा (भत्तपइण्णा:, ५) तंदुलवैचारिक (तंदुलवैयालिय), ६) संस्तारक (संथारग), ७) गच्छाछाचार (गच्छायार), ८) गणिविद्या (गणिविज्जा), ९) देवेंद्रस्तव (देविंदथव) आणि १०) मरणसमाधि (मरणसमाहि). हे सर्व ग्रंथ बहुतेक पद्यमय आहेत. १) चतुःशरण या ग्रंथात आरंभी सहा आवश्यक क्रियांचा उल्लेख करू न नंतर अरहंत, सिद्ध, साधू व जिनधर्म या चार तत्त्वांना शरण मानून दृष्टृत (पाप) व सुकृत (पुण्य) या दोन तत्त्वांसंबंधी अनुक्रमे निन्दा व अनुराग भावना प्रगट केली आहे. यामध्ये फक्त त्रेसष्ठ गाथा असून अंतिम गाथेत लेखकाचे नाव वीरभद्र असे दिले आहे. २) आतुरप्रत्याख्यान या ग्रंथात बालमरण व पंडितमरण यातील भेद स्पष्ट केला असून प्रत्याक्यान अर्थात् परित्यागालाच मोक्षप्राप्तीचे साधना म्हटले आहे. यामध्ये सत्तर गाथा असून काही भाग गद्यमय आहे. ३) महाप्रत्याख्यानमध्ये छंदमय १४२ अनुष्टुप पद्यामधून दुश्चारित्राची निंदा, सच्चारित्रात्मक भावना, व्रते, आराधना व शेवटी प्रत्याख्यान चारित्राचे पालन यावर जोर दिला आहे. अशा रीतीने हा ग्रंथ आतुर-प्रत्याख्यान याची पूरक रचना आहे. ४) भक्तपरिज्ञेतील १७२ गाथांमध्ये भक्तपरिज्ञा, इंगिनी व पादपोपगमन या समाधिमरणाच्या बेदांचे स्वरूप विशद केले आहे. आणि विविधप्रकारच्या दृष्टांताच्या आधारे मनाला संयत ठेवण्याचा उपदेश दिला आहे. मन स्वभावतः अत्यंत चंचल असून क्षणभर देखील शान्त राहात नाही म्हणून मनाला माकडाची उपमा दिली आहे. ५) तंदुलवैचारिक किंवा तंदुलवैकालिक या ग्रंथाची रचना १२३ गाथासहित गद्य-पद्यमिश्र आहे. यामध्ये जीवनाची गर्भावस्था, आहार-विधी, बालजीवन, क्रीडा इत्यादि जीवनावस्तांचे वर्णन भ.

महावीर व गौतम यांच्यातील प्रश्नोत्तर रुप पाने दिले आहे. योग्य प्रसंगी शरीरातील अंगोपांग, त्यांची अशुचिता, स्त्रियांची प्रकृती, त्यापासून निर्माण होणारे धोके इत्यादीसंबंधी सविस्तृत वर्णन आहे. ६) संस्तारक यातील १२२ गाथेमध्ये अंत समयी मुनींनी ग्रहण करावयाच्या तृणासनाचा विधी सांगितला आहे. त्या तृणासनावर अविचलपणे स्थिर राहून पंडित मरण साधल्याने मुनी सदगतीला जातो. सुबंधु, चाणक्या इत्यादि नावांचा उल्लेख अशा प्रसंगाच्या दृष्टांतासाठी केला आहे. ७) **गच्छाचार** यातील १३७ गाथांमध्ये मुनी व आर्यिकांचा संघातील निवास, संघविनय, व संघातील नियमोपनियम पालन करण्याचा विधी समजावून सांगितला आहे. यामध्ये मुनी व साधी यांनी एकमेकाप्रत पूर्ण सावध राहणे व स्वतःच्या कामवासने च्या जागृतीपासून स्वतःचा बचाव करणे यावर फार जोर दिला आहे. ८) **गणिविद्येतील** ८६ गाथेमध्ये दिवस, तिथी, नक्षत्र, योग, करण, मुहूर्त इत्यादिकांचा ज्योतिषपद्धतीने विचार कल आहे. यामध्ये (**हिरा** शब्दही आला आहे. ९) **देवेन्द्रस्तव** मध्ये ३०७ गाथा आहेत. चोवीस तीर्थकरांच्या स्तुतिनंतर एका प्रश्नाचे उत्तर म्हणून स्तुतिकार कल्प व कल्पातील देवांचे वर्णन करतात. या ग्रंथाचाही कर्ता वीरभद्र मानला जातो. १०) **मरणसमाधि** ग्रंथामध्ये ६६३ गाथा आहेत. त्यातून आराधना, आराधक आलोचन, संलेखन, क्षमापण इत्यादि १४ प्रकारे समाधिमरणाचा विधी समजावला आहे. परीष्ठ सहन करण्याची आवश्यकता नाना दृष्टांतांनी विशद केली आहे. शेवटी बारा भावनांचे निरु पण आहे या दहा प्रकीर्णकांच्या विषयांवर विचार केला तर एक गोष्ट स्पष्ट होते की, त्यांचा उद्देश मुख्यतः मुनींना त्यांच्या अंतकाळी, मन धर्मभावनेमध्ये स्थिर ठेवून, शांती व निराकुलतापूर्वक देहविसर्जन करण्याचा विधिमार्ग स्पष्ट करू न सांगणे हाच होय.

दोन चूलिका सूत्रे -

नंदीसूत्र व अनुयोगद्वार ही शेवटची दोन चूलिका सूत्रे होत. बाकीच्या सूत्रग्रंथांच्या अपेक्षेने हे ग्रंथ उत्तरकालीन आहेत. १) एका मताप्रमेणे **नंदीसूत्राचे** कर्ते वलभीपरिषदेचे प्रमुख आचार्य देवर्धिगणि क्षमाश्रमण हेच होत. नंदीसूत्रामध्ये ९० गाथा व ५९ सूत्रे आहेत. यामध्ये भ. महावीर, त्यांच्या संघातील श्रमणमुनी आणि परंपरागत आचार्य भद्रबाहु, स्थलभद्र, महागिरी इत्यादि उत्तरकालीन आचार्यांची स्तुती केली आहे. त्यानंतर झानाच्या पाच भेदांचे विवेचन करू न आचारांग इ. बारा श्रुतांग ग्रंथांचे स्वरूप विस्ताराने विशद केले आहे. यामध्ये भारत, रामायण, कौटिल्य, पातंजल इ. शास्त्रपुराणे(वेद, त्याचप्रमाणे बहात्तर कला यांचा उल्लेख करू न त्यांचा अभ्यास मुनींना वर्ज्य सांगितला आहे. २) **अनुयोगद्वार** ह्या ग्रंथांचा कर्ता आर्यरक्षित मानला जातो. त्यामध्ये प्रश्नोत्तररुप पाने पल्यापम इ. जी उपमाप्रमाणे आहेत त्यांचे स्वरूप स्पृष्ट केले आहे. याशिवाय काव्यासंबंधी नवरस, स्वर, ग्राम, मूर्च्छना इत्यादींची लक्षणे सांगितली आहेत. त्याचप्रमाणे चरक, गौतम इत्यादींच्या अन्य शास्त्रांचा देखील उल्लेख आला आहे. यावर हरिभद्र आचार्यांनी विवृत्तिरुप प्रभाष्य लिहिले आहे.

अर्धमागधी भाषा -

वरील पंचेचाळीस आगम ग्रंथांची भा, १ अर्धमागधी मानली जाते. अर्धमागधी या शब्दाचा अर्थ विविधप्रकारे करतात. जी मगधदेशाच्या अर्ध्या भागामध्ये बोलली जात होती ती अर्धमागधी भाषा. किंवा ज्यामध्ये मागधी भाषेच्या अर्ध्यांच प्रवृत्ती आढळतात अशी भाषा खरे तर या दोन्ही व्याप्ती सार्थ आहेत व दोन्हीही या भाषेचे ऐतिहासिक स्वरूप सूचित करतात. मागधी भाषेची तीन वैशिष्ट्ये प्रमुख होती. १) मागधीमध्ये संस्कृत (र(चा उच्चार (ल(होत असे(२) श ष, स या तिन्ही प्रकार्चा उष्म वर्णांच्या स्थानी फक्त तालव्य (श(हा एकच वर्ण होता(आणि ३) अकारांत नाम-विशेषणांचे प्रथमा एकवचनी रुप (ओ(ऐवजी (ए(प्रत्यय लागून बनत असे. या तीन प्रमुक नियमांपैकी अर्धमागधीमध्ये अकारान्त शब्दाचे प्रथमा एकवचनी रुप बहुतेक एकारान्त आढळते. र चा ल मात्र क्वचितच होतो. आणि तीनही प्रकारच्या शकारस्थानी तालव्य (श(ऐवजी फक्त दन्त (स(च आढळतो. अशारीतीने मागधीचे अर्धे नियम अर्धमागधीमध्ये सापडतात असे म्हणणे शक् ठरते. अर्धमागधीची उरलेली लक्षणे मात्र शौरसेनी भाषेशी मिळती जुळती आहेत. यावरु न या अर्धमागधी भाषेचा प्रचार मगधाच्या पश्चिम भागामध्ये झाला असावा असा तर्क निघतो. विद्वानांचे असेही मत आहे की, मूलतः महावीर व बुद्ध या दोघांचीही उपदेश करण्याची भाषा त्या काळी प्रचलित असलेली अर्धमागधीच असावी. त्यामुळे त्यांचा उपदेश पुर्वे-कडील व पश्चिमेकडील लोकांना समजण्यास सारखाच सोपा होत असावा. परंतु सध्या लपलब्ध असलेल्या उपरोक्त आगम ग्रंथांच्या भाषेचे स्वरूप प्रमहावीरकालीन अर्धमागधी भाषेप्रमाणे आढळत नाही. भाषात इ आचे मत आहेकी, त्या वेळच्या मध्ययुगीन आर्यभाषांमध्ये संयुक्त व्यंजनाचे समानीकरण किंवा स्वरभक्ती या विधीने सरलीकरण होण्यास तर सुरुवात झाली होती. परंतु त्यांमध्ये अध्याप (क(चा(ग(, (त(चा (द(

अशा प्रकारचे वर्णपरिवर्तन अथवा त्यांचा लोप होणे अशा प्रक्रियेस प्रारंभ झाला नव्हता. मात्र अशा प्रकारची ही प्रक्रिया मध्ययुगीन आर्यभाषांच्या दुसर्या स्तरामध्ये रु ढ होत होती असे मानले जाते. हा काल सुमारे इ.स. दुसरे शतक असा ठरला आहे. उपलब्ध आगम ग्रंथांवर याच स्तरातील भाषाप्रकृतींचा प्रभाव पडलेला दिसतो. मौखिक परंपरेमुळे आगमाच्या भाषेमध्ये अशा प्रकारच्या भाषाप्रव-ती कालमानाप्रमाणे समाविष्ट झाल्या हे उघड आहे.

सूत्र किंवा सूक्त (-

या आगमग्रंथांच्या संबंधाने अजून एक गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. या ग्रंथांचा उल्लेख प्राय: सुत्र नावाने होतो, जसे- आचारांगसूत्र, उत्तराध्ययनसूत्र इत्यादि. परंतु ज्या अर्थाने संस्कृतमध्ये सूत्र शब्दाचा उपयोग केलेला आढळतो त्या अर्थाने आगमग्रंथ सूत्र ठरत नाहीत. कमीत कमी शब्दांच्या वाक्यरचनेने जास्तीत जास्त अर्थ व्यक्त करणे हे सूत्राचे मुख्य लक्षण असून त्यामध्ये पुनरावृत्ती हा दोष मानला जातो. परंतु हे जैन श्रुतांग तर अशा संक्षिप्त रचनेच्या कृती नव्हेत. आणि त्यामध्ये विषय, वाक्य व शब्द यांच्या पुनरावृत्तीची कमतरताही नाही. यास्तव त्यांना वरील अर्थाने सूत्र म्हणणे संयुक्तिक वाटत नाही. आपल्या मूळ प्राकृत नावानुसार या ग्रंथांना (सुत(म्हटले आहे, जसे- आयारंगसुत, उत्तरज्ञायणसुत इत्यादि. यांतील सुत शब्दाचा संस्कृत पर्याय (सूत्र(भ्रमूलक वाटतो. त्याचा योग्य संस्कृत पर्याय (सूक्त(अधिक संयुक्तिक वाटतो. महावीरकाली तर सत्रशैलीचा प्रारंभ इगाला नसणे शक्य आहे. त्याकाळी वेदांतील सूक्तांचा विशेष प्रचार होता. आणि तेच नाव मूलतः या ग्रंथांना व बौद्धसाहित्यातील ग्रंथांना त्याच शब्दांच्या प्राकृतरु पामध्ये दिले असणे संभवनीय आहे.

आगमावरील टीका साहित्य -

वरील आगम ग्रंतांशी संबंधित असे अनेक ग्रंथ नंतरच्या काळी लिहिले गेले. आगमातील विषय संक्षेपरु पाने किंवा विस्तारपूर्वक समजावून सांगणे असा त्यांचा उद्देश आहे. असा ग्रंथांचे १) **निर्युक्ति** (णिज्जुति), २) **भाष्य** (भास), ३) **चूर्णि** (चुणिं) व ४) **टीका** असे चार प्रकार आहेत. या साहित्यालाही आगमाचे अंग मानतात. व त्यांच्यासह या साहित्याला पंचांगी आगम म्हणतात. या टीकासाहित्यामध्ये १) निर्युक्तिग्रंथ, त्यांतील भास, रचनाशैली, व विषय या सर्व दृष्टीने इतर प्रकारांपेक्षा प्राचीन आहेत. त्यांची रचना प्राकृत पद्यात असून त्यातील विषय संक्षेपरु पाने प्रतिपादला आहे. यामध्ये प्रसंगानुरु प नाना कथा व विविध दृष्टांतांचे संकेत आढळतात, आणि त्यांचा विस्तार टीका विभागीय ग्रंथामध्ये आपणांस मिळतो. आचारांग, सूत्रकृतांग, सूर्यप्रज्ञप्ति, व्यवहार, कल्प, दक्षश्रुतस्कंध, उत्तराध्ययन, आवश्यक व दशवैकालिक या नऊ आगम ग्रंथावरीलच निर्युक्ति सध्या उपलब्ध आहेत. त्या सर्व भद्रबाहुकृत मानल्या जातात. (ऋषिभाषित-निर्युक्ति(या दहाव्या ग्रंथाचा उल्लेख आहे. पण तो आज उपलब्ध नाही. यातील काही काही प्रकरणावरच्या पिंडनिर्युक्ति ओधनिर्युक्ति इत्यादि रचना मुनीच्या आचाराच्या दृष्टीने इतक्या महत्वाच्या समजल्या जातात की त्यांचा स्वतंत्र ग्रंथरु पाने आगमसाहित्यात समावेश झाला आहे.

२) भाष्य प्रकार देखील संक्षिप्तप्रकरणरु पाने प्राकृत गाथेमध्येच रचला आहे. या प्रकारातील ग्रंथ रचनाशैलीमध्ये निर्युक्तिप्रकाराशी इतके समरु प आहे की पुष्कळ ठिकाणी या दोनही प्रकारांचे परस्पर भिश्रण झाले असून त्यांचे पृथःकरण साधणे असंभवनीय वाटतो. कल्प, पंचकल्प, जीतकल्प, उत्तराध्ययन, आवश्यक, दशवैकालिक, निशीथ, आणि व्यवहार यांवरील भाष्यग्रंथ उपलब्ध आहेत. यांमधील कथा काहीशा विस्ताराने दिल्या आहेत. निशीथ भाष्यामध्ये शश इत्यादि चार धूर्तांची अत्यंत रोचक कथा दिली आहे. तीच कथा हरिभद्रसूरीने आपल्या धर्ताख्यान नावांच्या ग्रंथामध्ये सरसपणे वृद्धिंगत केली आहे. कल्प, व्यवहार व निशीथ या भाष्यांचा कर्ता संघदासगणि मानला जातो. विशेषावश्यकभाष्याचा कर्ता जिनभद्र (इ.स. ६०९) होय. हे भाष्य ३६०० गाथांमध्ये पूर्ण झाले असून त्यात झान, नय-निक्षेप, आचार इ. सर्व विषयांचे विवेचन करण्यात आले आहे. यावरील स्वोपज्ञ (जिनभद्रकृत) टीका देखील उपलब्ध आहे.

३) भाषा व रचनाशैलीच्या दृष्टीने चूर्णि प्रकारातील ग्रंथांचे काही खास वैशिष्ट्य आहे. हे ग्रंथ गद्यरु प असून त्यांची भाषा संस्कृत-प्राकृत अशी मिश्र आहे. तरी त्या प्राकृतभाषाच प्रधान आहे. आचारांग, सूत्रकृतांग, निशीथ, दशश्रुतस्कंध जीतकल्प, उत्तराध्ययन, आवश्यक, दशवैकालिक, नंदीसूत्र व अनुयोगद्वार या आगमांवरील चूर्णिग्रंथ उपलब्ध आहेत. ऐतिहासिक, सामाजिक व कथात्मक

सामग्रीच्या दृष्टीने निशीथचूर्णि व आवश्यकचूर्णि फार महत्वाच्या आहेत. सामान्यरीतीने चूर्णीचा कर्ता जिनदासगणि महत्तर मानला जातो. याचा काल इ. ६-७ शतक असावा असा अंदाज आहे.

४) नावानुरूप प **टीका** प्रकारातील ग्रंथ अध्यन व अध्यापनासाठी विशेष उपयोगी आहेत. हे ग्रंथ संस्कृत भाषेमध्ये विस्तारपूर्वक लिहिलेले आहेत. परंतु काही, काही ठिकाणी विशेषतः कथानकामध्ये प्राकृत भाषेचा वापर केला आहे. ज्या कथा प्राकृत भाषेत प्रचलित होत्या त्या अशा टीकांमधून जशाच्या तशा उद्धृत केल्या आहेत असे वाटते. आवश्यक, दशवैकालिक नंदीसूत्र व अनुयोगद्वार यांवरील हरिभद्र सूरिकृत (इ.स. ७५०) टीकाग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यानंतर आचारांग व सूत्रकृतांग यांवर शीलांकाचार्यांनी (८७६ इ.) टीका लिहिल्या. अकराव्या शतकामध्ये वादिवेताल शांतिसूरि यांनी लिहिलेली उत्तराध्ययनावरील शिष्यहिता नावाची प्राकृत टीका फार महत्वाची आहे. याच शतकामध्ये उत्तराध्ययनावर देवेन्द्रगणिनेमिचंद्र यांनी सुखबोधा नावाची टीका लिहिली. यामधील ब्रह्मदत्त अगडदत्त इत्यादि कथा प्राकृत साहित्याचे महत्वाचे अंग होय. यांचे संकलन डॉ. हर्षन याकोबी याने एका स्वतंत्र ग्रंथात केले होते. तसेच मुनी जिनविजय यांनीही प्राकृतकथासंग्रह नावाचा ग्रंथ प्रकाशित केला होता. उत्तराध्ययनावर आणखी अनेक आचार्यांनी टीका लिहिल्या आहेत- अभयदेव, द्रोणाचार्य, मलयगिरी, मलधारी हेमचंद्र, क्षेमकीर्ति, शांतिचन्द्र इत्यादि. टीकाग्रंथांची ही विशाल संख्या उत्तराध्ययनाचे महत्व व लोकप्रियता स्पष्टपणे सिद्ध करते.

शौरसेनी जैन आगम -

वरील सर्व आगम सहित्य जैन श्वेतांबर संप्रदायामध्ये सुप्रचलित आहे. परंतु दिगंबर संप्रदाय त्याला मौलिक वा प्रमाणभूत मानीत नाही. दिगंबर मान्यते-प्रमाणे मूल आगम ग्रंथ कालप्रवाहात हळू हळू नष्ट होऊन गेले आहेत. मात्र त्या मूलागमाचे केवळ अंशरूप ज्ञान मुनिप्रमालीमध्ये सुरक्षित राहू शकले. पूर्व संबंधित ग्रंथाचे एकदेश ज्ञाते आचार्य धरसेन मानले गेले आहेत. त्यांनी आपल्या जवळील ते ज्ञान पुष्पदंत व भूतबलि या अपल्या शिष्यांना प्रदान केले. आणि या दोन आचार्यांनी त्या ज्ञानाच्या आधारावर षट्खंडागमाची सुत्रल परचना केली. ही षट्खंडागमरूप परचना उपलब्ध आहे. आणि आता टीका व अनुवादसहित २३ भागांमध्ये ती सर्व रचना उत्तमरीतीने प्रकाशित झाली आहे. या षट्खंडागमाचे टीकाकार आचार्य वीरसेन यांनी प्रशारंभीच त्यातील विषयाच्या उद्गमाचा वृत्तांत दिला आहे. त्यावरून आपणांस चवदा पूर्वाच्या विस्ताराचा परिचय होतो. त्यातील दुसऱ्या पूर्वाचे नाव आग्रायणीय होते. त्यामध्ये पूर्वान्त अपरान्त इत्यादि चवदा प्रकरणे होती. त्यातल्या पाचव्या प्रकरणाचे नाव चयनलक्ष्य असे होते. त्यातील वीस पाहुडांचा अन्तर्भाव होता. त्यापैकी चवथ्या पाहुडाचे नाव कर्मप्रकृति असे होते. या कर्मप्रकृति पाहुडामध्ये वेदना इत्यादि चोविस अनुयोगद्वार होते. या अनुयोगद्वारातील विषयावर षट्खंडागमाच्या (जीवद्वाण, खुद्वाबंध, बंधस्वामित्वविचय, वेदना, वर्गणा व महाबंद अशा काही भागांची उत्पत्ती अनुक्रमे दृष्टिवाद या बाराव्या अंग ग्रंथातील द्वितीयभेदसूत्रापासून व व्याख्याप्रज्ञप्ति ग्रंथापासून झाली आहे. असे सांगितले जाते. हाच षट्खंडागम दिगंबर संप्रदायामध्ये सर्वात प्राचीन ग्रंथ मानला जातो. याचा रचनाकाल इ. दुसरे शतक सिद्ध होते. याची रचना जेष्ठ शुक्ल पंचमीला पूर्ण झाली होती, व त्या दिवशी जैन मुनिसंघाने श्रुतपूजेचा फार मोठा उत्सव साजरा केला होता. त्याच परंपरेला अनुसरून दिगंबर संप्रदायामध्ये (श्रुतपंचमी (हा सण आजतागायत्र प्रचलित आहे. या आगमप्रणालीमध्ये ज्या साहित्याची निर्मिती झाली त्याची प्रथमानुयोग, करणानुयोग, चरणानुयोग व द्रव्यानुयोग अशा चार अनुयोगांमध्ये विभागणी झाली आहे प्रथमानुयोगामध्ये पुराणे, चरित्रे व कथानके किंवा आख्यानात्मक ग्रंथ यांचा समावेश होतो. करणानुयोगात ज्योतिष व गणित या विषयावरील ग्रंथांचा अंतर्भाव होतो. चरणानुयोगामध्ये ग्रहस्थर्धर्म व मुनिर्धर्म यांच्या नियमोपनियमासंबंधी आचारविषयक ग्रंथांचा आणि द्रव्यानुयोगामध्ये जीव अजीव इ. तत्त्वविचारांशी संबंधित असे दार्शनिक ग्रंथ, कर्मसिद्धान्त आणि नय-निक्षेप इत्यादि विषयासंबंधी सैद्धान्तिक ग्रंथांचा समावेश होतो.

या धार्मिक साहित्यामध्ये द्रव्यानुयोग प्रमुख असून या विभागातील ग्रंथ प्राचीनतम, सविस्तृत व लोकप्रिय आहेत. यामधील सर्वात उच्च स्थान वरील षट्खंडागम या रचनेलाच आहे. हा ग्रंथ प्रकाशित होण्याचा इतिहासही मनोरंजक आहे. या ग्रंथाचा साहित्यकारांनी मोठ्या प्रमाणात उपयोग फक्त ११-१२ व्या शतकापर्यंत गोम्मटसारकर्ते आचार्य नेमचन्द्र व त्यावरील टीकाकार यांनीच केलेला दिसतो. यानंतरच्या काळातील लेख षट्खंडागमाशी नाममात्र परिचित होते. प्राचीन कन्नड लिपीमध्ये ताडपत्रावर

लिहिलेल्या या ग्रंथाच्या दोन पूर्ण व एक त्रोटक अशा तीनचा प्रति म्हैसूर प्रांतीय मूडबिंद्री गावातील सिद्धान्तबस्ती या एकाच मंदिरामध्ये सुरक्षित होत्या. त्याठिकाणी त्यांचा उपयोग स्वाध्यायासाठी नव्हे तर केवळ दर्शन करण्यासाठीच होत होता. त्या प्रती दिवसें दिवस जास्त जीर्ण होत आहेत. हे पाहून काही समाजप्रमुकांना त्यासंबंधी चिंता निर्माण झाली आणि त्यांनी इ.स. १८९५ च्या सुमारास त्या ताडपत्रांची कागदावर प्रतिलिपी करण्याचा निश्चय केला. प्रती तयार करण्याचे हे कार्य स. १९२२ पर्यंत धीरे धीरे चालत राहून २६-२७ वर्षामध्ये पूर्ण झाले. परंतु मध्यंतरी यातील एक प्रतिलिपीक गुप्तपणे बाहेर पडून सहारणपूर येथे पोहोचली. ही प्रतिलिपी सुद्धा कन्नड लिपीमध्येच होती. म्हणून नागरीलिपीमध्ये त्याचे रु पांतर करण्याची व्यवस्था होऊन ते कार्य १९२४ मध्ये पूर्ण झाले. ते कार्य सुरु असताना त्याची एक प्रत पुन: गुप्तरीतीने बाहेर आली. आणि त्यावरु न केलेल्या प्रतिलिपी अमरावती, कारंजा, सागर व आरा या ठिकाणी प्रतिष्ठित झाल्या. इ. स. १९३८ मध्ये डॉ. हीरालाल जैन यांनी वरीलप्रमाणे प्रगट झालेल्या प्रतीवरु न त्याच्या संपादनाला सुरवात केली. ते संपादन कार्य स. १९५८ मध्ये पूर्ण झाले. आनंदाची गोष्ट ही की या ग्रंथाचे पहिले दोन भाग प्रकाशित झाल्यावर मूडबिंद्री येथील सिद्धान्त बस्तीच्या अधिकाऱ्यांनी मूलप्रतीशी तुलना करण्याची संधी दिली. त्यामुळे या महान् ग्रंथाचे प्रकाशन व संपादन जास्त प्रमाणभूत होणे शक्य झाले.

षट्खण्डागम टीका -

षट्खंडागमाच्या सहा खंडामध्ये सूत्ररु पाने जीवाचा कर्मबंध आणि त्यामुळे उत्पन्न होणारे नाना प्रकारचे जीवपरिणाम यासंबंधी व्यवस्थित, अत्यंत सूक्ष्म आणि सविस्तृत असे विवेचन केले आहे. हे विवेचन पहिल्या तीन खंडामध्ये जीव कर्तृत्वाच्या अपेक्षेने आणि शेवटच्या तीन खंडामध्ये कर्मप्रकृतिस्वरू पाच्या अपेक्षेने झाली आहे. याच दोन विभागांना अनुसरु न नेमिचन्द्र आचार्यांनी यातील विषयाचा संक्षेप करण्यासाठी लिहिलेल्या आपल्या गोम्मटसार ग्रंथाचेही जीवकाण्ड व कर्मकाण्ड असे दोन भाग केले आहेत. श्रुतावतार कथेप्रमाणे कुंदकुंद, श्यमकुण्ड, तुम्बलुर, समंतभद्र व बप्पदेव इत्यादींनी या ग्रंथावर आपापल्या काढी अनेक टीकाग्रंथ लिहिल्याचा उल्लेख आहे. परंतु या टीका उपलब्ध नाहीत. या ग्रंथाच्या वरील प्रतीमध्येच जी एक टीका मिळाली आहे ती वीरसे नाचायंकृत असून (धवला) नावाने प्रसिद्ध आहे यामुळे या ग्रंथाची प्रसिद्धी (धवलसिद्धांन्त) या नावाने पंचतिथपाहुड, तत्त्वर्थसूत्र, आचारांग, वट्केरकृत मूलाचार, पूज्यपादकृत सारसंग्रह, अकलंकृत तत्त्वर्थभाष्य, तत्त्वार्थराजवार्तिक, जीवसमास, छेदसूत्र, कम्मपवाद, दशकरणीसंग्रह इत्यादि ग्रंथांचा उल्लेख केला आहे. यामधील अनेक ग्रंथ सर्वश्रुत आहेत. परंतु पूज्यपादकृत सारसंग्रह, जीवसमास, छेदसूत्र, कर्मप्रवाद आणि दशकरणीसंग्रह, अशा काही ग्रंथांचा काहीच पत्ता लागत नाही. याच रीतीने त्यांनी आपल्या गणितसंबंधी विवेचनमध्ये परिकर्म या रचनेचा उल्लेख केला आहे. आणि व्याकरणात्मक विवेचनामध्ये अशा काही सूत्रांचा व घाथांचा उल्लेख केला आहे की, त्याच्यासमोर एखादा पद्यात्मक प्राकृत व्याकरणग्रंथ उपरिस्थित असावा असे वाटते परंतु तो ग्रंथ आज उपलब्ध नाही. त्याच्यासमोर षट्खंडागम सूत्राच्याच अनेक प्रती होत्या. त्याच्यामध्ये पाठभेदही होते. आणि त्या पाठभेदांचा त्यांनी अनेक ठिकाणी स्पष्ट उल्लेख केला आहे. काही ठिकाणी सूत्रामध्ये परस्पर विरोध पाहून टीकाकारांनी सत्यासत्यासंबंधी निर्णय करण्यासाठी आपली असमर्थता प्रगट केली आहे. आणि स्पष्टपणे सांगितले आहे की, यातील सूत्र कोणते व असूत्र गोणते याचा निर्णय आगमामध्याये निपुण असलेल्या आचार्यांनी करावा. काही ठिकाणी असा निर्णय चतुर्दश पूर्वधारी किंवा केवलीच करू शकतात असेही म्हटले आहे. परंतु वर्तमानकाढी ते विद्यमान नाहीत. आणि त्यांच्या जवळ प्रत्यक्ष पाठ घेऊन आलेले विद्वानही कोणी आढळत नाहीत. म्हणून सूत्राची प्रमाणिकता नष्ट होईल अशी भीती बाळगणांन्या आचार्यांनी दोन्ही सूत्रावनर भाष्य केले पाहिजे. काही ठिकाणी सूत्राबाबत निर्माण झालेल्या संशयासंबंधी असेही लिहिले आहे की, या विषयाचे स्पष्टीकरण गौतम गणधरांनाच विचारले पाहिजे. आम्ही तर त्यातील अभिप्राय सांगून टाकला आहे. सूत्रांचा अभ्यास अनेक प्रकारांनी होत होता असे टीकेमधील अनेक उल्लेखांवरु न कळून येते. काहीजण सूत्राचार्य होते तर काही निक्षेपाचार्य व व्याख्यावनाचार्य, आणि महावाचकाचे स्थान या सर्वांपेक्षा उच्च असे कषाय-प्रभृताचे प्रकाण्ड झाते आर्य मंकु आणि नागहस्त यांना अनेक ठिकाणी महावाचक म्हटले आहे. महावाचक आर्यनंदी यांचाही उल्लेख आला आहे. सिद्धान्तिवषयक मतभेदाच्या प्रसंगी टीकाकारांनी अनेक ठिकाणी उत्तर प्रतिपत्ति व दक्षिण प्रतिपत्तीचा उल्लेख केला आहे. ते स्वतः दक्षिण प्रतिपत्तीचा स्वीकार करतात. कारण ती सरळ, सुस्पष्ट आणि आचार्य परंपरेला अनुसरु न आहे काही ठिकाणी त्यांनी स्पष्ट आगम परंपरा उपलब्ध झाली नाही. असा प्रसंगी त्यांनी स्वतः स्पष्टमताची स्थापना केली आहे. आणि शास्त्रप्रमाण्याचा अभाव असल्याने त्यांनी स्वतः आपल्या

युक्तिसामर्थ्याने अमुक गोष्ट सिध्द केली आहे असा उल्लेखही केला आहे. विषय दर्शनिक असे किंवा गणितासारखा शास्त्रीय असो त्यावर पूर्ण विवेचन व स्पष्ट निर्णय केल्याशिवाय ते थांबत नाहीत. त्याचमुळे त्यांची ही असामान्य प्रतिभा पाहून त्याचे विद्वान शिष्य आचार्य जिनसेन यांनी त्यांच्या संबंधी म्हटले आहे की -

यस्य नैसर्गिकी प्रज्ञां दृष्ट्वा सर्वार्थगामिनीम् ।

जाताः सर्वज्ञ-सद्भावे निरारेका मनस्त्विनः ॥

त्यांची नैसर्गिक सर्वार्थगामी प्रज्ञा पाहून विद्वान लोक सर्वज्ञाच्या अस्तित्वासंबंधी निःशंक होतात. या टीकेच्या अभ्यासावरु न आपणास तत्कालीन सिधांतिवेषयक चर्चा, वादविवाद आणि गुरु-शिष्य परंपरेतील अध्ययन-अध्यापन-प्रणाली यासंबंधी पुष्कळशी माहिती मिळते.

नेमिचन्द्र (११ वे शतक) यांचे ग्रंथ -

मागे सूचित केल्याप्रमाणे याच षट्खंडागम व त्यावरील धवला टीका यांच्या आधारे **गोम्मटसार** या ग्रंथाची रचना झाली. गोम्मटसार ग्रंथाचे दोन खंड असून **जीवकाण्ड** नावाच्या पहिल्या खंडामध्ये ७३३ गाथा व दुसऱ्या **कर्मकाण्डामध्ये** ९६२ गाथा असून यामध्ये षट्खंडागमातील कर्म सिधान्तासंबंधी सारसर्वस्व निवडून घेतला आहे. आणि या गोम्मटसार ग्रंथाच्या प्रचारामुळे मूळ षट्खंडागममाच्या अध्ययन-अध्यापनाची प्रणाली संपुष्टात आली असावी असा अंदाज आहे. गोम्मटसारकर्ते आचार्य नेमिचन्द्र यांनी ग्रंथाच्या शेवटी सामाभिमान म्हटले आहे की, ज्याप्रमाणे चक्रवर्ती षट्खंड पृथ्वी आपल्या चक्राच्या सामर्थ्यावर पादाक्रांत करतो त्याप्रमाणे मी आपल्या बृहिंद्रु पी चक्राने षट्खंडागमातील विद्या सिध्द करून ती या ग्रंथामध्ये भारू न टाकली आहे. यासिधान्तरू प ग्रंथाच्या यशस्वी रचनेमुळेच त्यांना सिधान्तचक्रवर्ती ही पदवी प्राप्त झाली आणि त्यानंतर सुध्दा ही पदवी दुसऱ्या आचार्यानाही लावण्यात आलेली दिसते. जे आचार्य षट्खंडागमातील पहिल्या तीन खंडामध्येच पारगामी असत त्यांना त्रैविद्यदेव अशी पदवी मिळण्याची शक्यता होती. अशा या नव्या उपाधीमुळे हा ग्रंथ गोम्मटरायासाठी रचला होता. गंगवंशीय राजा राचमल्ल याचा मंत्री चामुण्डराय याचेच उपनाव गोम्मट असे होते. गोम्मट याचा अर्थ सुंदर, स्वरूप पवान्, गोमटा असा आहे. याच चामुण्डरायाने म्हेसूर प्रांतीय श्रवणभेळगोळ येथील विद्यगिरीवर विशालता व कलापूर्ण सौंदर्याने विश्रववच्यात व अतुलनीय अशा बाहुबलीच्या मूर्तीचे उद्घाटन केले. सर्व उपलब्ध प्रमाणावरु न त्या मूर्तीची प्रतिष्ठा रविवार दिनांक २३ मार्च, इ. सन १०२८, चैत्र शुक्ल पंचमी, शक सं. १५१ रोजी झाली असे सिध ठोकते. कर्मकाण्डमधील ९६८ व्या गाथेत कर्मकाण्डाची रचनाव या मूर्तीची प्रतिष्ठा या दोन घटनांचा उल्लेख एकाच ठिकाणी केला आहे. म्हणून गोम्मटसार ग्रंथरचनेचा कालही हाच असावा असे मानता येईल. ज्याप्रमाणे श्रुतांगाचा अभ्यास निर्युक्त व भाष्य ग्रंथामुळे सुलभ झाला त्याचप्रमाणे जीवकाण्ड - कर्मकाण्डामुळे षट्खंडागमातील विषयांचा अभ्यास सोपा झाला. गोम्मटसारावर संस्कृतमध्ये दोन विशाल टीका निर्माण झाल्या. एक केशवर्णी (केशवण्ण) कृत **जीवप्रबोधिनी** व दुसरी श्रीमद् अभ्यचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्तीकृत मंदप्रबोधिनी. काही काही संकेतरू प सूचक आधारावरु न गोम्मटसारावर चामुण्डरायाने कन्नड भाषेत एक वृत्ति लिहिली होती असे वाटते. पण ती आज उपलब्ध नाही. यांच्या आधारे पं. टोडरमल्लजीने संवत १८१८ मध्ये (सम्यग्जानचंद्रिका) नावाची वचनिका हिंदीमध्ये लिहिली. गोम्मटसाराशी संबंधित असा दुसरा एक **लघ्दिसार** नावाचा ग्रंथ आहे. त्यामध्ये आत्मशुद्धिरू प लघ्दी प्राप्त करण्याच्या विधीचे विवरण केले आहे. नेमिचन्द्रकृत **द्रव्यसंग्रहमध्ये** ५८ गाथा असून या स्वतंत्र ग्रंथामध्ये जीव व अजीव तत्वांचे योग निरु पण करून ग्रंथकाराने संपूर्ण जैन तत्त्वज्ञानाचे प्रतिपादन केल आहे. लघ्दिसाराबाबरोबरच **क्षपणसार** नावाचा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. यामध्ये कर्मनिर्जरेच्या विधीची मांडणी केली आहे. यातील प्रशस्तीप्रमाणे हा ग्रंथ माधवचन्द्र त्रैविद्य याने मंत्री बाहुबलीच्या विनंतीला अनुसरून शक सं. ११२५, इ. स. १२०३ मध्ये लिहिला.

षट्खंडागमाच्या परंपरेमधील दुसरा एक महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे **पंचसंग्रह** होय. तो अलिकडे प्रकाशित झाला आहे. यामध्ये नावानुरूप जीवसमास प्रकृतिसमुत्कीर्तन, कर्मस्तव, शतक व सत्तरी किंवा सप्ततिका अशी पाच प्रकरणे असून अनुक्रमे २०६, १२, ७७, १०५ व ७० गाथा आहेत. प्रकृतिसमुत्कीर्तन प्रकरणात काही भाग गद्यही आहे. यातील पुष्कळशा गाथा धवला व गोम्मटसार

यातील गाथेप्रमाणेच आहेत. शेवटच्या दोन प्रकरणावर गाथाबद्ध भाष्य असून या भायगाथा देखील गोम्मटसारातील गाथेसमान आहेत. ह्या भाष्यगाथा मूळग्रंथात मिसळून गेल्या आहेत. शतक नावाच्या प्रकरणारंभी ग्रंथकाराने स्पष्ट सांगितले आहे की, त्यांनी दृष्टिवाद ग्रंथातील काही गाथाचा कथनामध्ये उपयोग केला आहे. (**(वोच्छं कदिवइ गाहाओ दिट्रिवादाओ)**). शतक प्रकरणाच्या शेवटच्या १०३ या गाथेमध्ये कर्मप्रवाद नावाच्या श्रुतसागरातील केवळ रसस्वरूप ज्ञान ग्रहण करून येथे बंधसमासाचे वर्णन केले असल्याचा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणे येथे (मी दृष्टिवादाचा सार संक्षेपाने सांगणार आहे) (**(वोच्छं संखेवेणं निस्संदं दिट्रिवादादो)**) असा उल्लेख सप्तति प्रकरणाच्या प्रारंभी आहे. प्रत्येक प्रकरणाचा प्रारंभ मंगलाचरण व प्रतिज्ञात्मक गाथांनीच झाला असून प्रत्येक प्रकरण आपापल्या परीने परिपूर्ण आहे. यावरून न मूलतः ही पांच प्रकरणे स्वतंत्र ग्रंथरूप परचली असावीत असे वाटते. यावर एक संस्कृत टीका आहे. टीकाकाराने आपला परिचय (शतका च्या अंतिम गाथेवरील टीकेमध्ये दिला आहे. या परिचयामध्ये मूलसंघातील विद्यानंदिगुरु, भट्टारक मलिलभूषण, मुनी लक्ष्मीचंद्र व वीरचन्द्र, त्यांचे पट्टवर्ती गणी झानभूषण व त्यांचे शिष्य प्रभाचन्द्र यती यांचा नामोल्लेख आहे. हेच प्रभाचंद्र या टीकेचे कर्ते असावेत असे वाटते. उक्त आचार्य परंपरेतील प्रभाचंद्राचा काल संवत १६२५ पासून १६३७ पर्यंतचा आढळतो. वरील प्रशस्तीच्या शेवटी असलेल्या पुष्पिकेमध्ये मूलग्रंथाला पंचसंग्रह अपरनाम लघुगोम्मटसार-सिद्धान्त असे म्हटले आहे. यावरून न मूल (शतक) अथवा त्यावरील भाष्यगाथांचे संकलन गोम्मटसार या ग्रंथावरून न झाले असावे असे वाटते. याच पंचसंग्रहाच्या आधारे अमितगतीने **संस्कृत श्लोकबद्ध पंचसंग्रहाची** रचना केली आहे. त्यतील प्रशस्तीप्रमाणे मसूरिकापुर येथे वि.सं. १०७३ (इ.स. १०१६) मध्ये त्याची समाप्ती झाली. यातील पाचही प्रकरणांची नावे वर दिल्याप्रमाणेच आहे. शिवाय दृष्टिवाद व कर्मप्रवाद यासंबंधीचे उल्लेखही वर दिल्याप्रमाणेच आढळतात. जर आपण या ग्रंथाचा आधार प्राकृत पंचसंग्रह मानला नाही तर येथे (शतक) व (सप्तति) या नावांची सार्थकता सिद्ध होत नाही. कारण यामध्ये श्लोकसंख्या प्राकृतरचनेतील संख्येपेक्षा फारच मोठी आहे. परंतु संस्कृत रूपांतरकाराने प्रकरणांची नावे तीच ठेवली आहेत. यावरून त्यांनीही मूलश्लोक व भाष्यश्लोक यांची रचना वेगवेगळी केली असल्यास आश्चर्य नव्हे. प्राकृत मूलग्रंथ व भाष्य समोर ठेवून वरीलप्रमाणे श्लोकांचे पृथःकरण करणे शक्य होईल.

४वेतांबर संप्रदायामध्येही एक **प्राकृत पंचसंग्रह** आहे. त्याचा कर्ता पार्श्वर्षिशिष्य चंद्रर्षिं होय. याचा काल इ.स. सहावे शतक असावा असा अंदाज आहे. या ग्रंथात ९६३ गाथा असून त्यांची विभागणी शतक, सप्तति, कषायप्राभृत, षट्कर्म आणि कर्मप्रकृति या पंचद्वारांमध्ये केली आहे. या ग्रंथावरील मलयगिरीची टीका उपलब्ध आहे.

शिवशर्मकृत कर्मप्रकृति (कम्मपयडि) मध्ये ४१५ गाथा असून बंधन, संक्रमण, उद्वर्तन, अपवर्तन, उदीरणा, उपशमना, उदय व सत्ता अशा आठ करणांमधून (प्रकरण) त्यांची विभागणी केली आहे. यावर एक चूणी आणि मलयगिरी व यशोविजय यांच्या दोन टीका उपलब्ध आहेत.

शिवशर्माचा दुसराही एक ग्रंथ **शतक** नावाचा आहे. गर्गर्षिकृत **कर्मविपाक** (कम्मविवाग), जिनवल्लभगणिकृत **पडशीति** (सडसीइ), याशिवाय एक अज्ञात ग्रंथकाराचे **कर्मस्तव** (कम्मत्यव), **बंधस्वामित्व** (बंधसामित्त) व **सप्ततिका** (सत्तरी) असे तीन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. या सर्व ग्रंथामध्ये कर्मसिद्धान्तातील भिन्न भिन्न प्रकरणांची अतिसंक्षेपरूप वर्णने अगदी व्यवस्थित आढळतात. वरील सहाही रचना प्राचीन कर्मग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. आणि त्यावर निरनिराळ्या लेखकांनी चूणी, भाष्य, वृत्ति, टिप्पण इत्यादिरूप टीका लिहिल्या. (सत्तरीवरील अभयदेवसूरिकृत भाष्य व मेरुतुंगकृत वृत्ति (१४ वे शतक) उपलब्ध आहेत.

इ.सन १३ व्या शतकामध्ये जगच्चंद्रसूरिशिष्य देवेन्द्रसूरीने कर्मविपाक (गा.६०), कर्मस्तव (गा. ३४), बंधस्वामित्व (गा.२४), षट्शीति (गा.८६) व शतक (गा.१००) अशा पाच ग्रंथांची रचना केली असून ते नवे **कर्मग्रंथ** म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यावर त्यांनी स्वतः विवरण देखील लिहिले आहे. सहावा नवा कर्मग्रंथ प्रकृतिबंध या विषयावर असून त्यांत ७२ गाथा आहेत. या ग्रंथाच्या लेखकाविषयी माहिती मिळत नाही. यावरील मलयगिरीची टीका उपलब्ध आहे.

जिनभद्रगणिकृत **विशेषणवतीमध्ये** (सहावे शतक) ४०० गाथा असून त्यात ज्ञान, दर्शन, जीव, अजीव अशा नाना अधिकारांनी द्रव्य निरूपण केले आहे.

जिवनल्लभसूरिकृत सार्धशतकाचे दुसरे नाव **सुक्षमार्थविचारसार** असून त्यात सिद्धान्तातील काही विषयावर सूक्ष्म विचार केला आहे. यावर एक भाष्य व मुनिचंद्रकृत एक चूर्णी असून शिवाय हरिभद्र, धनेश्वर व चक्रेश्वर यांच्याही चूर्णिग्रंथासंबंधी उल्लेख मिळतात. मूलग्रंथरचनेचा काल सुमारे इ.स. १९०० आहे.

जीवसमाप्ति नावाच्या एका प्राची ग्रंथामध्ये २८६ गाथा असून त्यात सत्, संख्या, इत्यादि सात प्ररु पणामध्ये जीवादि द्रव्याचे स्वरूप सांगितले आहे. या ग्रंथावर मलधारी हेमचंद्रांनी इ.स. १९०७ मध्ये लिहिलेली एक ७००० श्लोकप्रमाण बृहद् वृत्ती मिळते.

जैन सिद्धान्तामध्ये मन, वचन व काय या तीन योगांच्या भेदोपभेदांचे वर्णन असते. गोम्मटसारादिक ग्रंथामध्ये असे वर्णन आहे. यशोविजय उपाध्याय (१८ वे शतक) याने आपल्या १०१ गाथामय (भाषारहस्यप्रकरण) या ग्रंथामध्ये द्रव्यभाषा व भावभाषा याचे स्वरूप सांगून जनपद-सत्या, सम्मत-सत्या, नामसत्या इत्यादिरुप सत्यभाषेच्या दहा भेदांचे निरुपण केले आहे.

षट्खंडागम सूत्ररचनाकाळीच आचार्य गुणधाराने (कसायपाहुड) ग्रंताची रचना केली. धरसेन व गुणधर या दोन आचार्यामध्ये कोण अगोदर व कोण नंतर याविषयी यथार्थरू पाने सांगणे शक्य नाही. या आचार्यांच्या पूर्वापार परंपरेसंबंधी काहीही प्रमाण मिळू शकले नाहीत असा स्पष्ट उल्लेख श्रुतावतारकारांनी केला आहे. कसायपाहुडाची रचना षट्खंडागमाप्रमाणे सूत्ररूप नसून काव्यबद्ध आहे. त्यात २३३ मूलगाथा असून त्यांचा विषय कषाय अर्थात् क्रोध, मान, माया, लोभ यांच्या स्वरूपांचे विवेचन व कर्मबंधामध्ये त्यांची कारणरूप प्रक्रिया यासंबंधी विवरण आहे. या चार कषायांचे राग-द्वेषरूप दोन वर्ग पडतात. म्हणून या ग्रंथाचे दुसरे नाव (**घेज्ज-दोसपाहुड**) असे आढळते. आर्य मंकु व नागहसित यांच्याजवळ या पाहुडाचा अभ्यास करून आचार्य यतिवृषभाने त्यावर ६००० श्लोकप्रमाण आपल्या (**वृत्तिसूत्र**) ग्रंथाची रचना केली. शिवाय उच्चारणाचार्याने ती ग्रंथ पुनः वृद्धिंगत केला. आणि यावर आचार्य वीरसेनांनी आपली (जयधवला) टीका लिहिली. मात्र यातील २०,००० श्लोकप्रमाण लेख करून ते स्वर्गवासी झाले. तेव्हा त्यांचे शिष्य आचार्य जिनसेन यांनी त्या ४०,००० श्लोकप्रमाण टीकेची भर घालून, श. संवत् ७५९, इ.स. ८३७ मध्ये राष्ट्रकूट राजा अमोधवर्ष राज्य करीत असताना त्या ग्रंथाची समाप्ती केली. या टीकेच्या रचनेतही धवलाप्रमाणे मणि-प्रबाळ शैलीने मोठ्या प्रमाणात प्राकृत भाषेचा आणि कवचित संस्कृतचाही उपयोग केला आहे. मूळबिंद्री येथील सिद्धान्त बस्तीच्या बाहेर पडण्याच्या याही ग्रंथाचा इतिहास षट्खंडागमाप्रमाणे च आहे.

कुंदकुंद यांचे ग्रंथ -

प्राकृत पाहुडांच्या परंपरेमध्ये आचार्य कुंदकुंद यांचे नाव प्रख्यात आहे. वस्तुतः दिंगंबर संपद्रयायमध्ये त्यांना जे स्थान लाभले आहे ते दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथकारास मिळू शकले नाही. मंगलपद्यमध्ये त्यांचे नाव भ. महावीर व गणधर गौतम यांच्या पाठोपाठ आढळते- (**मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी। मंगलं कुंदकुंदार्यो जैनधर्मो(स्तु मंगलम् ॥)**) दक्षिणेकडील शिलालेखांमध्ये या आचार्यांचे नांव (कोंडकुंद) असे सापडते म्हणून ते तामीळ देशीय असल्याचा अंदाज करता येतो. श्रुतावतारकारांनी त्यांना कोंडकुंदपुरवासी म्हटले आहे. मद्रास प्रांतातील गुंटकलजवळ कुंदकुंदी नावाचे गांव आहे. तेथील एका गुंफेमध्ये काही जैन मूर्ती प्रतिष्ठित आहेत. कुंदकुंद आचार्यांचे मूल निवास्थान व तपोभूमि हीच असावी असे वाटते. या आचार्यांनी आपल्या ग्रंथात स्वतःचा काहीच परिचय दिला नाही. केवळ त्यांच्या (वारसअणुवेक्षण) या ग्रंथाच्या एका प्रतीच्या शेवटी ग्रंथकार हा शुतकेवली भद्रबाहु यांचा शिष्य असल्याचा उल्लेख आहे. यावरून त्यांचा काल इ.स. पूर्व ३-४ ये शतक मानावा लागेल. परंतु वीर निर्वाणापासून ६८३ वर्षांपर्यंतची आचार्य परंपरा अखंड, सुसंबद्ध व सर्वमान्य आढळते. त्यामध्ये कुंदकुंद यांचे नांव कोठेही आढळत नाही. आणि भाषेच्या दृष्टीनेही त्यांचे ग्रंथ इतके प्राचीन असल्याचे सिद्ध होत नाहीत. त्यांच्या भाषेमध्ये अघोष वर्णाचा लोप, यश्रुतीचा आगम इत्यादि अशा प्रवृत्ती आढळतात की, त्यावरून त्यांचा काळ खिस्तपूर्व नव्हे तर खिस्तोत्तर ठरतो. पाचव्या शतकातील आचार्य पूज्यपाद देवनंदी यांनी आपल्या सर्वार्थसिद्धी टीकेमध्ये काही प्रमाण गाथा उद्धृत केल्या आहेत. त्या गाथा कुंदकुंद यांच्या बारसअणुवेक्षणमध्ये ही सापडतात. तेव्हा त्या गाथा तेथूनच घेतल्या असल्याचा अंदाज करता येतो. आणि हीच कुंदकुंदाचार्यांच्या कालाची उत्तर सीमा ठरते. मर्करा येथील श.सं. ३८८ च्या ताम्रपत्रामध्ये यांच्या आम्नायाचे नाव आढळते. परंतु अनेक प्रबल कारणांवरून न ही

ताम्रपत्रे नकली ठरतात. दुसऱ्या शिलालेखांमधैय या आम्नयाचा उल्लेख ७-८ शतकापूर्वी मिळत नाही. म्हणून उपलब्ध प्रमाणांच्या आधारे वस्तुतः एवढेच सांगणे शक्य आहे की, ते इ.स. ६ व्या शतकारंभाच्या पूर्वकाळी होऊन गेले.

परंपरागत मान्यतेप्रमाणे कुं दकुं द आचार्यांनी ८४ पाहुडांची रचना केली. परंतु १) समयसार, २) प्रवचनसार, ३) पंचास्तिकाय, ४) नियमसार, ५) रयणसार, ६) दशभक्ति, ७) अष्टपाहुड, आणि ८) बारसणुवेक्खा असे यांचे वाठ ग्रंथ सध्या सुप्रसिद्ध आहेत.

परंपरागत मान्यतेप्रमाणे कुं दकुं द आचार्यांनी ८४ पाहुडांची रचना केली. परंतु १) समयसार, २) प्रवचनसार, ३) पंचास्तिकाय, ४) नियमसार, ५) रयणसार, ६) दशभक्ति, ७) अष्टपाहुड, आणि ८) बारसअणुवेक्खा असे यांचे आठच ग्रंथ सध्या सुप्रसिद्ध आहेत.

१: समयसार जैन आध्यात्मशास्त्रासंबंधी एक फार मोठा उत्कृष्ट ग्रंथ मानला जातो. यामध्ये आत्म्याच्या गुणधर्माचे, निश्चय व व्यवहार दृष्टीने विवेचन केले आहे. यातील ४१५ गाथांमध्ये अनेक दृष्टांत-उदाहरण-उपमांसह आत्म्याच्या स्वाभाविक व वैभाविक परिणतीचे सुंदर निरु पण केले आहे.

२: प्रवचनसार या ग्रंथात २७५ गाथा असून याचे झान, झोय व चारित्र नामक तीन श्रुतस्कंध आहेत. येथे आचार्यांनी झान या आत्म्याच्या मूळगुणाच्या स्वरू पाचे सूक्ष्मरीतीने विवेचन केले आहे. जीवाच्या शुभप्रवृत्ती पुण्यबंधकारक, अशुभ प्रव-ती पापकर्मबंधकारक तर शुद्ध प्रवृत्ती कर्ममुक्तिकारक सांगितल्या आहेत. झेयतत्त्व या प्रकरणात गुण व पर्याय यातील भेदाचे आणि व्यवहारिक जीवनामधी तम व पुद्गल यांच्या परस्पर संबंधाचे विवरण आहे. चारित्राधिकारामध्ये श्रमणदीक्षा व तत्संबंधी मानसिक व सारीरिक साधनेचे स्वरू प विशद केले आहे, म्हून हा ग्रंथ नावानुरू प जैन प्रवचनाचा सार आहे. जपर्यंत कुं दकुं दाचार्यांच्या ग्रंथापैकी याच रचनेचे भाषात्मक संपादन व विषयात्मक अध्ययन आधुनिक संशोधनात्मक पद्धतीने झाले आहे.

३ : पंचास्तिकाय यातील १८१ गाथा दोन श्रुतस्कंधामध्ये विभागल्या आहेत. पहिल्या श्रुतस्कंधातील १११ गाथांमध्ये ६ द्रव्यांपैकी जी, पुद्गल, धर्म, अधर्म व आकाश या पाच अस्तिकायांचे वर्णन आहे. यातील शेवटच्या आठ गाथा चूलिकारू प असून त्यात द्रव्यांचे सामान्यरू प व कालद्रव्याचे विशेष स्वरू प यावर थोडा प्रकाश टाकला आहे. दुसऱ्या श्रुतस्कंधाची सुरवात महावीरवंदनारू प मंगलाचरणाने झाली असून पुढे ९ पदार्थाच्या स्वरू पाचे वर्णन केले आहे. त्याचबरोबर दर्शनज्ञान-चारित्ररू प मोक्षमार्गाचे कथन करू न तशा प्रकारच्या आचारावर जोर दिला आहे. ५ अस्तिकायांच्या समवायालाच ग्रंथकाराने (समय(म्हटले आहे. आणि आपल्या रचनेला संग्रहसूत्र (गा. १०१, १८०) असे संबोधिते आहे.

समयसार, प्रवचनसार व पंचास्तिकाय यावर दोन टीका प्रसिद्ध आहेत. एक अमृतचंद्रसूरीची व दुसरी जयसेनाची. अमृतचंद्राचा काल तेराव्या शतकाचा पूर्वार्ध व जयसेनाचा दहाव्या शतकाचा अंतिम भाग होय. ह्या दोन्ही टीका विद्वत्तापूर्ण आहेत. मूळ ग्रंथाचे मर्म व जैन सिद्धान्ताच्या अनेक गोष्टी समजण्यासाठी या टीकांची फार मदत होते. अमृतचंद्रकृत समयसार टीका विशेष महत्वाची आहे. यामध्ये टीकाकाराने मूळ ग्रंथाला संसाराचे खरे स्वरू प साररू पाने दाखविणारे नाटक म्हटले आहे. त्यामुळे केवळ हाच ग्रंथ नव्हे तर वरील तिन्ही ग्रंथ (नाटक-त्रय(या नावानेही प्रख्यात आहेत. मात्र रचनेच्या दृष्टीने ते नाट्यग्रंथ नव्हेत. अमृतचंद्राच्या समयसार टीकेमध्ये आलेल्या श्र्लोकांचा संग्रह समयसार कलश या नावाने स्वतंत्र ग्रंथच बनला आहे. त्यावर शुभचंद्रानी टीकाही लिहिली आहे. याच कलशांच्या आधारे बनारसीदासाने हिंदीमध्ये आपले (समयसार नाटक(नावाचे आध्यात्मिक काव्य रचले आहे. यासंबंधी ते म्हणतात - नाटक के पढत हिय फाटक सो खुलत है। (अमृतचंद्राचे दोन स्वतंत्र ग्रंथही उपलब्ध आहे. १) पुरुषार्थ - सिद्धयुपाय हा ग्रंथ जिन-प्रवचन-रहस्य-कोष म्हणून ओळखला जातो. २) आणि (तत्त्वार्थसार(हा ग्रंथ तत्त्वार्थसूत्राचे पद्धात्मक रू पांतर किंवा भाष्य होय. काही उल्लेख व अवतरांवरू न बहुतेक श्रावकाचार नावाचा त्यांचा एक प्राकृत पद्धात्मक ग्रंथ असावा असा अंदाज आहे. पण आजपर्यंत तो मिळाला नाही.

अमृतचंद्र व जयसेन यांच्या टीकेत मूळ ग्रंथातील गाथांची संख्या देखील भिन्न भिन्न आहे. अमृतचंद्राला अनुसरू न पंचास्तिकायमध्ये १७३, समयसारमध्ये ४१५ व प्रवचनसारमध्ये २७५ गाथा

आहेत. पण जयसेनाला अनुसरू न त्यांची संख्या अनुसरू न त्यांची संख्या अनुक्रमे १८१, ४३९ व ३११ आहे. वरील तिन्ही ग्रंथावर बालचंद्रकृत कन्नड टीकाही आहे. ती १२-१३ व्या शतकात लिहिली आहे. त्यावर जयसेनी टीकेचा प्रभाव पडला आहे. प्रवचनसारावर प्रभाचंद्रकृत (सरोज-भास्कर) नावाची टीका आहे. ती अंदाजे चवदाव्या शतकातील असून वरील टीका ग्रंथाच्या अपेक्षेने अधिक लहान आहे. कुंदकुंदांच्या बाकीच्या ग्रंथांचा परिचय चरणानुयोगसंबंधी साहित्य विभागामध्ये दिला आहे.

द्रव्यानुयोगसंबंधी संस्कृत ग्रंथरचना -

द्रव्यानुयोग विषयावरील ग्रंथ संस्कृतमध्ये रचण्याचा आरंभ उमास्वातिकृत तत्त्वार्थसूत्रापासून होतो. याचा लेखनकाला निश्चिल नाही. परंतु यावरील सर्व प्रथम टीका पाचव्या शतकातील आहे. म्हणजे मूळ ग्रंथाची रचना तत्पूर्वीच झाली असली पाहिज. हा एक अद्वितीय ग्रंथ आहे. यावर दिगंबर श्वेतांबर या दोन्ही संप्रदायात वेगवेगळ्या अनेक टीका आढळतात. याची रचना सूत्रल प असून त्यामध्ये दहा अध्याय आहेत. पहिल्या अध्यायातील तेहतीस सूत्रांमध्ये सम्यग्दर्शनादिक रत्नत्रयाचा उल्लेख, सम्यग्दर्शनाची व्याख्या, सात तत्त्वांची नावे, प्रमाण व नयांचा उल्लेख आणि मति-श्रुत इ. पाच झानांचे स्वरू प सांगितले आहे. दुसऱ्या अध्यायातील ५३ सूत्रांमध्ये जीवांचे भेदप्रभेद सांगितले आहे. तिसऱ्या अध्यायातील ३८ सूत्रांमध्ये अधोलोक व मध्यलोकाचे तर चवथ्या अध्यायातील ४२ सूत्रांमध्ये देवलोकाचे वर्णन आहे. पाचव्या अध्यायातील ४२ सूत्रांमध्ये ६ द्रव्याचे स्वरू प व सात तत्त्वांपैकी जीवाजीव तत्त्वांचे परु पण केले आहे. सहव्या अध्यायातील २७ सूत्रांमध्ये शुभाशुभ परिणामद्वारे पुण्यपापरू प कर्मास्त्रवाचे वर्मन करू न आस्त्रव तत्त्वावचे विवेचन केले आहे. सातव्या अध्यायातील ३९ सूत्रांमध्ये अहिंसादिक व्रते आणि व्रतभावांचे वर्णन केले आहे. आठव्या अध्यायातील २६ सूत्रांमध्ये मिथ्यादर्शन इत्यादिक कर्मबंधानी कारणे, प्रकृति, स्थिति इत्यादि बंधप्रकार, झानावरणीय इ. कर्माचे ८ भेद आणि त्यांचे उपभेद स्पष्ट केले आहेत. नवव्या अध्यायातील ४७ सूत्रांमध्ये आस्त्रव-विरोधी संवरतत्व व कर्मवनाशरू प निर्जरातत्व यांचे वर्णन आहे. दहाव्या अध्यायातील ९ सूत्रांमध्ये कर्मक्षयाने प्राप्त होणाऱ्या मोक्षाचे स्वरू प विशद केले आहे. अशाप्रकारे छोट्या छोट्या ३५६ सूत्रांमध्ये जैन धर्मातील मूलभूत सप्ततत्त्वांचे शास्त्रोक्त वर्णन या ग्रंथात आहे. यामुळे या ग्रंथाला समस्त जैन सिद्धान्ताची गुरुकिल्ली म्हणणे शक्य आहे. या कारणाने हा ग्रंथ लोकप्रियता व सर्वकष प्रचार या दृष्टीने जैन साहित्यामध्ये अद्वितीय आहे. देवनंदी पूज्यपादकृत सर्वार्थसिद्ध (५ वे शतक), अकलंककृत तत्त्वार्थराजवार्तिक (८ वे शतक), व विद्यानंदीकृत तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (९ वे शतक) अशा या ग्रंथावरच्या तीन टीका दिगंबर परंपरेमध्ये प्रमुख आहेत. आणि श्वेतांबर परंपरेमध्ये स्वोपज्ञ भाष्य व सिद्धसेनगणिकृत टीका (८ वे शतक) विशेष प्रसिद्ध आहेत. मूल ग्रंथातील सूत्रांमध्ये संक्षेपरू पाने सांगितलेला विषय अशा टीकाग्रंथांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात वृद्धिंगत केला आहे. याशिवाय या ग्रंथावर लहान मोठ्या अनेक टीकाग्रंथांची रचना उत्तरकालामध्ये होत आली आहे. तत्त्वार्थसूत्रातील विषयावर भाष्यरू प स्वतंत्र पद्यमय ग्रंथांचीही रचना झाली आहे. त्यामध्ये अमृतचन्द्रसूरिकृत तत्त्वार्थसार विशेष उल्लेखनीय आहे.

न्यायविषयक प्राकृत जैन साहित्य -

जैन आगमातील तत्त्वज्ञानाची पुष्टी अनेक प्रकारच्या ग्रंथामध्ये न्यायशैलीने साधली आहे. असे ग्रंथ स्याद्वाद, अनेकान्तवाद, नयवाद इत्यादि नावाने ओळखले जातात. या न्यायग्रंथांचा त्रोटक उल्लेख व विषय. प्रतिपादन जैन साहित्यामध्ये प्रथमपासूनच इतस्ततः आढळतो. तरी पण न्यायशाखेतील स्वतंत्र ग्रंथांची परंपरा चवथ्या पाचव्या शतकापासून प्ररूढ झाली. जैनन्यायाचे प्रकृतमध्ये प्रतिपादन करणारा सर्वात पहिला ग्रंथ सिद्धेसनकृत सम्मझ-सुत्त (सन्मति किंवा सन्मतितर्क) किंवा सन्मतिप्रकरण हाच होय. तत्त्वार्थसूत्राप्रमाणेच सन्मतितर्क ही दिगंबर-श्वेतांबर संप्रदायांतील सर्व आचार्यांना प्रमाणभूत वाटतो. षट्खंडागमावरील धवला टीकेमध्ये यासंबंधी उल्लेख व उद्धृत अवतरणेही मिळतात. आणि वादिराजने आपल्या पाश्वर्नाथचरित्र (श. सं. ९०७) मध्ये सन्मतितर्क ग्रंथाचा व त्यावरील सन्मति (सुमतिदेव) कृत विवृतीचा उल्लेख केला आहे. याचा रचनाकाल ४-५ वे शतक आहे. याचे तीन खंड आहेत. त्यात क्रमाने ५४, ४३, व ६९ किंवा ७० गाथा आहेत. यावर अभयदेवकृत २५००० श्लोक प्रमाण (तत्त्वबोध-विधायिनी) नावाची टीका आहे. यात जैन न्यायाबरोबरच जैनदर्शनाचेही प्रतिपादन सुंदर वठले आहे. अभयदेव पूर्वकालीन मल्लवादीकृत एका टीकेचेही उल्लेख मिळतात. प्राकृतमध्ये स्याद्वाद व नयांचे प्ररू पण करणारे दुसरे आचार्य देवसेन होत. त्यांचे काल १० वे शतक होय. त्यांचे दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. १) **लघुनयचक्र** या ग्रंथातील ८७ गाथांमधून द्रव्यार्थिक व पर्यायार्थिक नैगमादि ९ नय व

त्यांचे भैदोपभेद यांचे उदाहरणांसह वर्णन आहे. दुसरा ग्रंथ २) **बृहन्नायचक्र** हा होय. यात ४२३ गाथा असून नय व निक्षेपांचे सविस्तर वर्णन हा त्याचा विषय आहे. ग्रंथातील शेवटच्या ६-७ गाथांमधून लेखकाने एक महत्त्वाचे निवेदन केले आहे. सुरुवातीपासून त्याने (**द्रव्य-सहाव-पयास**) (द्रव्य स्वभाव प्रकाश) या नावाने या ग्रंथाची रचना दोहावृत्तामध्ये केली होती. परंतु शुभंकर नावाच्या तांच्या एका मित्राने हसून सांगितले की, हा विषय दोहा छंदामध्ये शोभत नाही. म्हणून या ग्रंथाचे रु पांतर त्यांच्या महल्ल-धवल नावाच्या शिष्याने गाथेमध्ये केले. स्याद्वाद व नयवादाचे स्वरूप त्या त्या परिभाषेत पूर्णपणे समजण्यासाठी देवसेनाचे ग्रंथ फार उपयोगी आहेत, देवसेनां ३) (**आलाप-पद्धति** नावाचा आणखी एक न्यायग्रंथ आहे. याची रचना संस्कृत गद्यामध्ये झाली आहे. जैन न्यायामध्ये सुगम प्रवेश होण्यासाठी हा छोटा ग्रंथ अत्यंत उपयोगी आहे. याची रचना (नयक्रानंतर) नयांचे वर्णन सुबोध करण्यासाठी केली आहे.

न्यायविषयक संस्कृत जैन साहित्य -

जैन न्यायाच्या या प्राचीन शैलीला परिपुष्ट करण्याचे श्रेय आचार्य समंतभद्र (५-६ वे शतक) यांनाच आहे. ११४ श्लोकात्मक **आप्तमीमांसा** व ६४ श्लोकात्मक **युक्त्यनुशान** असे त्यांचे दोन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. **आप्तमीमांसा** याला देवागमस्तोत्रही म्हणतात. या दोन्ही ग्रंथाची रचना स्तुतिरूपच आहे. त्यातील विषयांचा उहापोह खंडण-मंडण, स्याद्वादांतर्गत सप्तभंगी व नय यांच्या आश्रयाने केला आहे. एकान्तवादाचा परिहार व अनेकान्तवादाचा पुरस्कार हा यातील मुख्य हेतू होय. याच अनेकान्तवादाच्या जोरावर युक्त्यनुशासन ग्रंथ महावीराच्या शासनाला सर्वोदयतीर्थ म्हटले आहे. आप्तमीमांसेला दिगंबर संप्रदायमध्ये मोठा मान आहे. व त्यावर विशाल टीकासाहित्य निर्माण झाले आहे. सर्वात प्राचीन टीका भट्टाकलंककृत **अष्टशती** होय. याचे परिशीलन करून विद्यानंती आचार्यांनी यावर आपली **अष्टसहस्री** नावाची टीका लिहिली, याच टीकेला आप्त मीमांसा लंकृति व देवागमालंकृति अशी दुसरीही नावे दिलेली आढणतात. वसुनंदीकृत **देवागम-वृत्ति** (१० वे शतक) व लघुसमंतभद्रकृत (**अष्टसहस्री-विषमपद-तात्पर्य-टीका**) (१३ वे शतक) अशा आणखी काही टीका आहेत. उपाध्याय यशोविजयकृत एक टिप्पणी उपलब्ध आहे. युक्त्यनुशासनावर अविद्यानंदी आचार्यांची टीका आहे. या टीकेच्या प्रस्तावनेत समंतभद्रस्वामीने आप्तमीमांसामध्ये (अन्ययोगव्यवच्छेद) रु पाने तीर्थकरांची प्रतिष्ठा करून न नंतर युक्त्यनुशासनाची रचना केली असे म्हटले आहे. अशारीतीने आपणांस वरील दोन्ही ग्रंथाच्या रचनाक्रमाची माहिती मिळते. विद्यानंदीने आप्तमीमांसेला (अन्ययोग-व्यवच्छेद) म्हटले आहे. त्याचा नंतर फार मोठा प्रभाव पडला. हेमचंद्रांनी आपल्या एका स्तुतिग्रंथाला हेच नाव दिले आहे. त्यावर मलिलषेणाने **स्याद्वादमंजरी** नावाची टीका लिहिली. आपल्या दुसऱ्या एका स्तुतिरचनेला हेमचंद्राने (अयोग-व्यवच्छेदका) असे नाव दिले आहे. समंत-भद्राच्या (**जीव-सिध्दी**) व (तत्त्वानुशान) या दुसऱ्याही दोन ग्रंथाचा उल्लेख मिळतो. परंतु हे ग्रंथ अजून प्रकाशात आले नाहीत.

जैन न्यायवरील सर्वात लहान संस्कृत ग्रंथ सिध्दसेनकृत न्यायवतार हा होय. यामध्ये प्रत्यक्ष, अनुमान, इत्यादि प्रमाण-भेदांचे प्रतिपादन करून न जैन न्यायाला एक निराळे वळण दिले आहे. यापूर्वी मति, श्रुत, अवधि, मनःपर्यय व केवल असे प्रमाणाचे पाच भेद असत. यातील प्रथम दोन परीक्ष व बाकी तीन प्रत्यक्ष मानले जात होते. याप्रमाणे सर्व इंद्रियजन्य ज्ञान परीक्ष मानले होते. परंतु वैदिक व बोध्द परंपरेतील न्यायास्त्रामध्ये सन्निकर्ष ज्ञानालाही प्रत्यक्ष मानले आहे. या ज्ञानाला जिनभद्रगणीने आपल्या विशेषावश्यक भाष्यामध्ये प्रथमच परीक्षाच्या ऐवजी (**सांव्यवहारिक प्रत्यक्ष**) अशी संज्ञा दिली आहे. या आधारावर नंतरच्या न्यायग्रंथांमध्ये प्रत्यक्ष, अनुमान व शाद असे तीन किंवा उपमानासह चार भेदात्मक प्रमाणाची चर्चा होऊ लागली. न्यायावतारामध्ये एकूम ३२ कारिका आहेत. त्यात वरील तीन प्रमाणांचे संक्षेपाने वर्णन केले आहे. परिभद्रसूरीने (८ वे शतक) न्यायावतारवरील आपल्या **वृत्तीमध्ये** (सिध्दर्षिगणीने (१० वे श.) आपल्या टीकेमध्ये व देवभद्रसूरीने (१२ वे श.) आपल्या टिप्पणीमध्ये या विषयाचा विस्तार केला आहे. शांतिसूरीने (११ वे श.) न्यायावताराच्या पहिल्या कारिकेवर टीकेसह पद्यमय वार्तिकाची रचना केली. याच पहिल्या कारिकेवर जिनेश्वरसूरीने (११ वे श.) **प्रमालक्षण** नावाचा आपला पद्यग्रंथ रचून त्यावर स्वतःची व्याख्याही लिहिली.

जैन न्यायशाखेला अकलंकाची देणगी फार महत्त्वाची आहे. अनेक शिलालेख व प्रशस्ती यांच्या अधारे अकलंकाचा काल इ. स. आठव्या शतकाला उत्तरार्ध, विसेषत: इ. स. ७२० ते ७८० सिध्द झाला आहे. तत्त्वार्थसूत्र व आप्तमीमांसावरील यांच्या टीकांचा उल्लेख वर आला आहे. त्या ग्रंथामध्ये एका

मोठ्या नैयायिकाच्या तर्कशैलीचे स्पष्ट दर्शन होते. न्याय विषयावरील अकलंकारे चार ग्रंथ उपलब्ध आहे. (१) लघीयस्त्रय या पहिल्या ग्रंथात प्रमाणप्रवेश, नयप्रवेश व प्रवचनप्रवेश अशी ती प्रकरणे आहेत. ही प्रकरणे सुरुवातील प्रत्येकी स्वतंत्र ग्रंथ होते. नंतर त्यांना एकत्रित करू न लघीयस्त्रय असे नाव दिले. प्रमाण, नय व निक्षेप या तिहींचे तर्कशैलीने एकत्र प्ररू पण करणारा हा सर्वात पहिला ग्रंथ होय. यात अकलंकांनी (**प्रत्यक्ष**) याचे स्वतंत्र लक्षण प्रस्थापित केले (१, ३) (तर्ककसोटीने क्षणिकवादाचे खंडन केले (२, १)(व तर्काचा विषय, स्वरू प उपयोग इत्यादिकांना स्थैर्य आणले. यावर विवृत्ति नावाची त्यांची स्वतःची टीका आहे. याच विवृत्ती वरू न प्रभाच द्रांनी (लघीयस्त्रयालंकार(नावाची विशाल टीका लिहिली. तीच न्यायकु मुचन्द्र नावाने प्रसिद्ध असून जैन न्यायवरील एक प्रमाणभूत रचना मानली जाते. प्रभाचंद्रांचा काल इ. स. ११ व शतक होय. (२) अकलंकांचा दुसरा ग्रंथ न्यायविनिश्चय होय. यावर स्वोपज्ञ वृत्ति होती. पण मूल रचनेची स्वतंत्र प्रत उपबल्ध नाही. तरी वादिराजसूरिकृत (१३ वे श.) विवरण नावाच्या टीकेवरू न त्या वृत्तीचे संकलन केले आहे. यात प्रत्यक्ष, अनुमान व प्रवचन असे तीन प्रस्ताव आहेत. सिध्दसेनाच्या न्यायावतारातील प्रत्यक्ष, अनुमान व श्रुत(तसेच बौद्ध ग्रंथकार धर्मकीर्तिकृत प्रत्यक्ष, स्वार्थानुमान व परार्थानुमान यांच्याशी वरील तीन प्रस्ताव समतुल्य आहेत. (३) तिसऱ्या सिद्धिविनिश्चय या ग्रंथात प्रतक्षसिद्धि, सविकल्पसिद्धि, प्रमाणान्तरसिद्धि व जीवसिद्धि इत्यादि बारा प्रस्तवांच्याद्वारे प्रमाण, नय व निक्षेप यांचे विवेचन केले आहे. यावर अनंतवीर्यकृत (११ वे श.) विशाल टीका आहे. (४) यांचा चवथा ग्रंथ प्रमाणसंग्रह होय. यामध्ये नऊ प्रस्ताव असून कारिका संख्या ८७-८८ आहे. यावर गद्यमिश्रित-शैलीने रचलेली स्वोपज्ञ वृत्ती देखील आहे. यामध्ये प्रत्यक्ष, अनुमान इत्यादींचे स्वरू प, हेतु व हेत्वाभासीची लक्षणे, वादलक्षण, प्रवचनलक्षण(सप्तभंगी व नैगमादिक सात नयांचे कथन आणि प्रमाण, नय व निक्षापांचे निरू पण मोठ्या प्रौढ व गंभीर शैलीने केले आहे. यावरू न हाच अकलंकांचा शेवटचा ग्रंथ असावा असावेते. यावर अनंतवर्यकृत प्रमाणसंग्रहभाष्य किंवा प्रमाणसंग्रह-अलंकार नावाची टीका आहे. या ग्रंथद्वारे अकलंकांनी जैन न्यायशाखेला खूपच परिपुष्ट करू न त्याची प्रतिष्ठा उंचावली आहे.

अकलंकानंतर जैन न्यायसाहित्य विशेष परिपुष्ट करण्याचे श्रेय आचार्य विद्यानंदीलाच आहे. यांचा काल इ. ७७५ ते ८४० हा होय. त्यांचे ग्रंथ दोन प्रकारचे आहेत. पूर्वकालीन सिध्दान्तग्रंथांवर टीका आणि स्वतंत्र रचना उमास्वामीकृत तत्त्वार्थावरील श्लोकवार्तिक टीका, समतभद्रकृत युक्तनुशासनावरील टीका, व आप्तमीमांसावरील अष्टसहस्री टीका यांचा उल्लेख यथास्थान आला आहेच. या टीकांमधून त्यांची सैद्धान्तिक प्रतिभा व न्यायसंबंधी तर्कशैली यांचे दर्शन पदोपदी होते. आप्तपरीक्षा, प्रमाणपरीक्षा व सत्यशासन परीक्षा हे त्यांचे न्याय विषयावरील स्वतंत्र ग्रंथ होते. आप्तपरीक्षा (मोक्षमार्गस्य नेतारं(या सर्वार्थसिद्धिगत प्रथम श्लोकावरील भाष्य होय. विद्यानंदीने आपल्या प्रमाणपरीक्षादिक ग्रंथामध्ये तीच वर्णशैली स्वीकारली आहे. या शैलीप्रमाणे भाष्यरू प प्रतिपादन न करता त्या विषयावर स्वतंत्र ग्रंथरू प रचना करता येते. या सर्व ग्रंथामध्ये विद्यानंदीने अकलंकांच्या न्यायपद्धतीचे अधिक शोधन करू त्यांची चमक वाढली आहे. तांच्या (विद्यानंद-महोदय(या ग्रंथाचा उल्लेक त्यांच्याच तत्त्वार्थ श्लोकवार्तिकेत व वादिदेवसूरीच्या स्याद्वाद-रत्नाकरामध्ये मिळतो पण तो अजून प्रकाशात आला नाही.

विद्यानंदीनंतरअनंतकीर्ति (१० वे श.) व माणिक्यानंदी (११ वे श.) या नैयायिकांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. अनंतकीर्तीचे दोन ग्रंथ बृहत्सर्वज्ञसिद्धि व लघुसर्वज्ञसिद्धि प्रकाशित झाले आहेत. माणिक्यनंदीकृत परीक्षामुख्यामध्ये प्रतिज्ञा, हेतु, दृष्टांत, उपनय व निगमन या अनुमानांच्या पाच अवयवांच्या उपयोगांचा स्वीकार केला आहे (३, २७ ते ४६). येथे अनुपलब्धीला केवळ प्रतिषेधाचा नव्हे तर विधि व निषेध या दोहोंचा साधक समजला आहे. (३, ५७ इ). प्रभाचंद्रकृत प्रमेय-कमलमार्तण्ड या टीकेमुळे हा ग्रंथ विशेष प्रख्यात झाला आहे. प्रभाचंद्रकृत न्याय कुमुदचंद्र या टीकेचा उल्लेख आलाच आहे. प्रभाचंद्राचा काल इ. स. ११ वे शतक होय. बारांया शतकात अनंतवीर्य याने प्रमेयरत्नमाला, १५ व्या शतकात धर्मभूषण याने न्यादीपिका(विमलदासाने सप्तभंगिरतरंगिणी, शुभचंद्राने संशयवदनविदारण, तसेच दुसऱ्या अनेक आचार्यांनी पूर्वकालीन ग्रंथावर टीका, वृत्ती व टिपणी इत्यादिरू पाने किंवा स्वतंत्र ग्रंथरचना करू न संस्कृतमधील जैनन्यायशास्त्राची परंपरा १७-१८ व्या शतकापर्यंत अखंड ठेवली आणि त्याचे अध्ययन व अध्यापन दिवसानुदिवस सरळ व सुबोध करण्याचा प्रयत्न केला.

ज्याप्रमाणे दिगंबर संप्रदायामध्ये वरीलप्रमाणे न्याय ग्रंथाची रचना झाली त्याचप्रमाणे श्वेतांबर संप्रदायामध्ये ही सिध्दसेनानंतर संस्कृतमध्ये विविध न्यायग्रंथ लिहिण्याची परंपरा अठराव्या शतकापर्यंत टिकेलली आढळते. त्यापैकी प्रमुख नैयायिक व त्यांचे ग्रंथ पुढील प्रमाणे नमूद करता येतील(- सहाव्या शतकातील मल्लवादीने द्वादशार-नयचक्र ग्रंथ लिहिला. त्यावर सिंहसूरिंगणीची वृत्ती आहे. आणि त्या वृत्तीवरू नच हा ग्रंथ मुद्रित करण्यात आला. यात सिध्दसेनाची अवतरणे आहेत. आणि भर्तृहरि व दिडनाग यांच्या मतांचाही उल्लेख आहे. नयचक्राचा थोडासा उल्लेख अकलंकांच्या तत्वार्थवार्तिकामध्ये ह आहे. आठव्या शतकात हरिभद्र आचार्यांनी केवळ जैन न्यायालाच नव्हे तर जैन सिधान्तालाही आपल्या विपुल ग्रंथसंपत्तीने समृद्ध केले आहे. त्याप्रमाणे कथासाहित्यालाही सलंकृत केले आहे. स्वापज्ञवृत्तिसहित अनेकान्त-वाद-प्रवेश व सर्वज्ञसिद्ध हे त्यांचे ग्रंथ जैन न्यायाच्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत.

अनेकान्त-जयपताकामध्ये ६ अधिकार असून क्रमाने सदसद-रू प-वस्तु, नित्यानित्य-वस्तु, सामान्य-विशेष, अभिलाप्यानभिलाप्य, योगाचारमत व मुक्ती या सहा विषयावर गंभीर व विस्तृत न्यायशैलीने चर्चा केली आहे. या सहा विषयांपैकी योगाचारमत प्रकरण सोडून उरलेल्या पाच विषयांचे विवेचन हरिभद्राने आपल्या अनेकान्त-वाद-प्रवेश या संस्कृत ग्रंथामध्ये केले आहे. हा ग्रंथ भाषा व शैलीच्या दृष्टीने अनेकान्तजयपताका याचा संक्षेप वाटतो. हा ग्रंथ एका टिप्पणीसह प्रकाशित झाला आहे. (पाटण, १९१२) त्यांच्या अष्टप्रकरण ग्रंथामध्ये ८-८ श्लोकांची ३२ प्रकरणे आहेत. त्यामध्ये आत्मनित्यवाद, क्षणिकवाद, नित्यानित्य इत्यादि विषयांचे निरु पण आहे. यावर अकराव्या शतकामध्ये जिनेश्वरसूरीने टीका लिहीली आहे. या टीकेमध्ये काही भाग प्राकृत आहे. त्याचे संस्कृत रूपांतर त्यांचेच शिष्य अभयदेवसूरीने केल आहे. षट्दर्शनसमुच्चय, शास्त्रवार्तासमुच्चय (सटीक) धर्मसंग्रहणी, तत्त्वतरंगिणी व परलोकसिद्ध हे त्यांचे दार्शनिक ग्रंथ होत. धर्मसंग्रहणीमधील १३९६ गाथेत निक्षेपद्वारे धर्माचे स्वरूप सांगितले आहे. प्रसंगी यामध्ये चार्वाक मताचे खंडनही आहे. यावर मलयगिरीची संस्कृत टीका उपलब्ध आहे. योगबिन्दु, योग-दृष्टिसमुच्चय, योगशतक, योगविर्शिका (विंशतिविंशिकामधील १७ वी रूपिका) व षोडशक (१५ वे, १६ वे षोडशक) हे त्यांचे योग विषयक ग्रंथ होत. यांची पांतजय योगशास्त्राशी तुलना करून योगविषयक ज्ञान विस्ताराच्या दृष्टीने अधिक अभ्यास करण्यास संधी आहे. अन्यमत विवेचनाच्या दृष्टीने द्विजवदनचपेटा हा त्यांचा ग्रंथ उल्लेखनीय आहे. विशेष लक्ष देण्यायोग्य गोष्ट अशी की, त्यांनी बोधाचार्य दिडनाग (५ वे श.) यांच्या न्यायप्रवेशावर आपली टीका लिहून मूलग्रंथातील विषय स्पष्टपणे विशद केला आहे. आणि अशारीतीने जैन संप्रदायामध्ये बौद्ध न्यायशास्त्राच्या अभ्यासाठी नवी परंपरा चालू केली. पश्चात्कालीन ग्रंथामध्ये वादिदेव सूरिकृत (१२ वे श.) प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकार व स्याद्वादरत्नाकर (हेमचंद्रकृत (१२ वे शतक) प्रमाण-मीमांसा, अन्ययोगव्यवच्छेदिका व वेदांकुश (रत्नप्रभसूरिकृत (१३ वे श.) स्याद्वाद-रत्नाकरावतारिका (जयसिंह सूरिकृत (१५ वे श.) न्यायसारदीपिका (शुभविजयकृत (१७ वे श.) स्याद्वादमाला आणि विनयिवजयकृत (१७ वे श.) नयकणिका ह्या रचना उल्लेखनीय आहेत.

समंतभद्रकृत युक्त्यनुशासनाच्या परिचयामध्ये सांगितले आहे की, त्या ग्रंथाचे टीकाकार विद्यानंदी याने आत्ममीमांसेला (अन्ययोग-व्यवच्छेदक (म्हटले आहे. आणि त्याला अनुसरून हेमचंद्राने अन्ययोगव्यवच्छेदिका व अयोगव्यवच्छेद द्या नावाच्या आपल्या द्वात्रिंशिका लिहिल्या. अन्यायोगव्यवच्छेदिके वर मलिलेण सूरीने विशाल टीका लिहीली. त्याचे नाव स्याद्वादमंजरी असे आहे. प्रशस्तीप्रमाणे ती त्याने जिनप्रभसूरीच्या मदतीने शक सं. १२१४ (इ. १२९२) मध्ये पूर्ण केली. यामध्ये न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, वेदान्त, बौद्ध व चार्वाक मतांचा परिचय व त्यावर टीकाकाराचे अलोचनात्मक अभिग्राय आहेत. यामुळे हा ग्रंथ जैन दर्शनचा अभ्यास इतर दर्शनाच्या तुलनेने करण्यासाठी विसेष उपयोगी आहे.

अठराव्या शतकात झालेल्या आचार्य यशोविजयने आपल्या ग्रंथरचनेने जैन न्या व जैन सिधान्त साहित्य समृद्ध केले. अनेकान्तव्यवस्था, जैनतर्कभाषा, सप्तभगीनयप्रदीप, नयप्रदीप, नयोपदेश, नयरहस्य, ज्ञानसारप्रकरण, अनेकान्तप्रवेश, अनेकान्तव्यवस्था, वादमाला इत्यादि त्यांचे न्यायग्रंथ उल्लेखनीय आहेत. तर्कभाषामध्ये त्याने अकलंकाच्या लघीयस्त्रय व प्रमाणसंग्रह ग्रंथांप्रमाणेच प्रमाण वय व निक्षेप या तीन विषयांचे प्रतिपादन केले आहे. बोध परंपरेतील मोक्षा करकृत तर्कभाषा (१२ वे श.) आणि वैदिक परंपरेतील केशवमिश्रकृत तर्कभाषा १३-१४ वे श.) चायंच्या अनुकरणआवरू नच या ग्रंथाचे नाव (जैनतर्कभाषा (अस निवडले असावे. त्यांनी ज्ञानबिंदु, न्यायखंडखाद्य व न्यायालोक हे ग्रंथ

नव्या शैलीने लिहून जैन न्ययाच्या अभ्यासाल नवे वळण दिले. ज्ञानिबन्दूमध्ये त्यांनी प्राचीन मतिइ आनाच्या व्यंजनावग्रहाला कारणांश, अर्थावग्रह व ईहा यांना व्यापारांश, अवाय याला फलांश आणि घारणेला परिपाकांश संबोधून जैन परिभाषा व न्याय दर्शनामधील प्रत्यक्ष ज्ञानाची प्रक्रिया यांची संगती बसवून दाखविली आहे.

करणानुयोग साहित्य -

आरंभी केलेल्या विभागप्रमाणे द्रव्यानुयोगानंतर करणानुयोग हा जैन साहित्याचा दुसरा भाग होय. ऊर्ध्व-मध्य-अधोलोक, द्वीप-सागर, क्षेत्र-वर्ष, पर्वत-नद्या इत्यादि भूभागाचे स्वरूप व त्यांचा परिमाणिवस्तार गणिप्रक्रियांच्या आधारे वर्णन केला आहे. द्रव्यानुयोगातील साहित्यामध्ये अशा अनेक ग्रंथांचा उल्लेख आला आहे. त्यात सूर्यप्रज्ञप्ति, चंद्रप्रज्ञप्ति, जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति व द्वीपसागरप्रज्ञप्ति प्रमुख होत. या प्रज्ञप्तिग्रंथांमध्ये लोकाकाश व अलोकाकाश असे विश्वाचे मुख्य दोन भाग केले आहेत. अलोकाकाश या विश्वविभागामध्ये अनंत आकाशाशिवाय दुसरे कोणतेही चेतन किंवा अचेतन द्रव्य नाही. फक्त लोकाकाश याच विश्वविभागात जीव, पुद्गल व त्यांच्या गमागमनामध्ये सहाय्यकारी धर्म व अधर्म, तसेच परिवर्तनामध्ये निमित्तभूत काल अशी पाच द्रव्ये आहेत. या द्रव्यपूर्म लोकाचे ऊर्ध्व, मध्ये व अधर असे तीन विभाग आहेत. मध्यलोकातच आपली निवासभू पृथ्वी आहे. ही पृथ्वी गोलाकार असून द्वीपसागरामुळे तिचे अनेक विभाग पडतात. त्या सर्वांच्या मध्यभागी एक लक्ष योजन विस्ताराचा जंबूद्वीप आहे. त्याला वयाकार वेढणारा, दोन लक्ष योजन विस्ताराचा लवणसमुद्र आहे. त्याला वेढणारा चार लक्ष योजन विस्ताराचा धातकीखंडद्वीप असून त्यालाही त्याचप्रमाणे वेढणारा आठ लक्ष योजन विस्ताराचा पुष्करवरद्वीप आहे. त्यापुढेही असेच एकमेकाला क्रमाने वढणारे दुप्पट दुप्पट विस्तारानचे असंख्य सागर व द्वीप आहेत. पुष्करवर द्वीपाच्या बरोबर मध्ये भागी वलयाकार एक महान् पर्वत असून त्याला ओलांडून पलीकडे जाण्याचे सामर्थ्य कोणत्याही मानवामध्ये नाही. म्हणून त्याला मनुषोत्तर पर्वत म्हणतात. अशा रीतीने जंबूद्वीप, धातकीखंड व पुष्करार्ध असा अडीच द्वापसागराला मनुष्य लोक म्हणतात. जंबूद्वीपामध्ये क्षेत्रविभाग सात आहेत. त्यांच्या सीमा सहा कुलपर्वतामुळे ठरल्या आहेत. भरत, हैमवत, हरि, विदेह, रम्यक, हैरण्यवत व ऐरावत ही त्या सात क्षेत्रांची नावे होत. विभाजक पर्वतांची नावे हिमवन्, महाहिमवन्, निषध, नील, रुक्मि व शिखरी अशी आहेत. यामधील मध्यवर्ती विदेहक्षेत्र सर्वांत विशाल असून त्याच्या केन्द्रभागी मेरु पर्वत आहे. भरत क्षेत्रातील गंगानदी हिमवन् पर्वतात उगमपावृन पूर्व समुद्रकडे व सिधुनदीत्याच पर्वत आहे. आणि या नद्यापर्वतामुळे भरतक्षेत्राचे सहा खंड पडतात. या सर्व खंडांना जिंकून आपल्या आधिपत्याखाली आणणाऱ्या सम्राट राजाला षट्खण्डचक्रवर्ती म्हणतात.

मध्यलोकातील असंख्य द्वीपसागरांची परंपरा स्वयंभूरमण समुद्राजवळ संपते. मध्यलोकाच्या या असंख्य योजन विस्ताराच्या प्रमाणाला एक राजू मानले आहे. या प्रमाणे सात राजुप्रमाण ऊर्ध्वक्षत्राला ऊर्ध्वलोक व सात राजू अधोक्षेत्राला अधोलोक म्हणतात. ऊर्ध्वदिशेला प्रथम ज्योतिर्लोक आहे. तेथे सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्र व प्रकीर्णकतारका यांचे अस्तित्व आहे. त्यांच्याहीवर सौधर्म ईसान, सानात्कुमार, माहेन्द्र, ब्रह्म, ब्रह्मोत्तर, लांतव, कापिष्ठ, शुक्र, महाशुक्र, शतार, सहस्रार, आनत, प्राणत, आरण, व अच्युत असे सोळा स्वर्ग आहेत. तेथे राहणाऱ्या देवांचे इंद्र, सामानिक, त्रायस्त्रिंश, पारिषद, आत्मरक्ष, लोकपाल, अनीक, प्रकीर्णक, आभियोग्य व किल्बिषिक असे उत्तरोत्तर हीनावस्था दर्शक दहा कल्परूप (भेदरूप) विभाग मानले आहेत. म्हणून या सोळा स्वर्गांना कल्प असेही म्हणतात. या सोळा सर्गांनंतर नऊ ग्रैवेयक आणि त्यांच्याहीवर विजय, वैजयंत, जयंत, अपराजित व सर्वार्थसिद्ध अशी पाच कल्पातीत देवविमाने आहेत. सर्वार्थसिद्धीनंतर लोकाकाशाचा अग्रतम भाग आहे. तेथे मुक्तात्मे रिथर होतात. त्यानंतर धर्मद्रव्य नसल्याने जीव किंवा अन्य द्रव्य पुढे प्रवेश करू शकत नाही. अधोलोकामध्ये क्रमाने रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंकप्रभा, धूमप्रभा, तमप्रभा व महातमप्रभा अशा नावाचे सात नरक विभाग एकाखाली एक स्थित आहेत.

जंबूद्वापातील भरक्षेत्रामध्ये असर्पिणी व उत्सर्पिणी कालचक्रानुसार सुषमा-सुषमा, सुषमा, सुषमा-दुषमा, दुषमा-सुषमा, दुषमा आणि दुषमा-दुषमा असे अवसर्पिणीचे सहा उलटक्रमाने उत्सर्पिणीचे सहा असे एकूण कालिस्थीतीचे बारा विभाग आहेत. पहिल्या तीन कालविभागामध्ये भोगभूमीची रचना असते. तेव्हा प्राण्यांना त्यांच्या अन्नवस्त्रादिक सर्व गरजा कल्पवृक्षाकडूनच पुरविल्या जातात. म्हणून तेथील मानवही कृषी इत्यादि उद्योग-व्यवसाय जाणीत नाहीत. सुषमा-दुषमा काळाच्या शेवटी हळूहळू भोगभूमीची व्यवस्था संपते व कर्मभूमीच्या रचनेला सुरवात होते. त्यावेळी कर्मभूमीसंबंधी युगधर्म

सागणारे १४ कुलकर क्रमाने होतात. वर्तमान अवसर्पिणीच्या सुषमा-दुषमा कालाच्या शेवटी प्रतिश्रुति, सन्मति, क्षेमंकर सीमंधर विमलवाहन, चक्षुष्मान्, यशस्वी, अभिंद्र, चंद्राभ, मरु देव, प्रसेनजित् व नाभिराज असे १४ कुलकर झाले. त्या कुलकरांनी, विशेषतः वनाभिराज याने असि, मसि, कृषि, सेवा, शिल्प आणि वाणिज्य या षट्कर्मांची व्यवस्था केली यानंतर ऋषादि चोरीस तीर्थकर, बारा चक्रवर्ती, ९ बलदेव, ९ वासुदेव, आणि ९ प्रति वासुदेव असे ६३ शलाका पुरुष दुषमा-सुषमा नावाच्या चवथ्या कालामध्ये झाले. अंतिम तीर्थकर महावीर यांच्या निर्वाणानंतर दुषमा हा पंचकाल सुरु झाला असूनव तो अजून प्रवर्तमान आहे. कारणनुयोग साहित्यामधील वण्यविषयांचा सामान्य व संक्षिप्त परिचय हाच होय. काही ग्रंथामध्ये अशा विषयांचे संपूर्ण वर्णन आहे तरकाहीमध्ये वरील पैकी एकादाच विषय वर्णिला आहे. परंतु या वर्णनाचे वैशिष्ठ्य हे की, यातील विषयपतिपादनामध्ये गणिताच्या प्रक्रियांचा प्रयोग केला आहे. त्यामुळे प्राचीन गणितसूत्रे व तायांचा क्रम-विकास समजण्यास हे ग्रंथ उपयोगी आहेत. या विषयावरील प्रमुख ग्रंथ पुढील प्रमाणे होत-

दिगंबर परंपरेतील या विषयावरचा पहिला ग्रंथ (लोकविभाग) असावा. हा ग्रंथ मूळ स्वरू पात उपलब्ध नाही. पण ताचे पद्मसंस्कृत रूपांतर पश्चात्कालीन सिंहसूरिकृत (लोकविभाग) मध्ये सापडते. सिंहसूरीने आपल्या प्रशस्तीमध्ये स्पष्ट केले आहे की, तीर्थकर महावीरांनी जगताचे जे स्वरू प स्पष्ट केले त्यांचे ज्ञान सुधर्मादिकांना झाले तेच ज्ञान आचार्य परंपरेतून प्राप्त करून सिंहसूरिऋषीने भाषांतर परिवर्तन करून त्या ग्रंथाची रचना केली. त्याने ज्या मूलग्रंथीचे भाषांतर केले त्या ग्रंथाचा परिचय दिलाच आहे. तो ग्रंथ कांची नरेश सिंहवर्माच्या राज्यकालीन २२ व्या वर्षी (शके ३८० मध्ये) सर्वनंदी मुनीने पाण्ड्य राष्ट्रातील कांची येथे राज्य करीत होता हे इतिहासाने सिद्ध केले आहे. हा मूल ग्रंथ प्राकृतिमध्ये असावा असे वाटते. कुंदकुंदकृत नियमसाराच्या १७ व्या गाथेमध्ये लोयविभागे सुणदव्यां (असा उल्लेख आहे हा उल्लेख सर्वनंदीकृत लोकविभाग याच ग्रंथसंबंधी असणे संभववनीय आहे. पश्चात् कालीन तिलोयपण्णति ग्रंथामध्ये (लोकविभाग) संबंधी अनेक उल्लेख आहेत.

सिंहसूरिऋषीने स्वतःच म्हटले आहे की त्याने वरील ग्रंथावरून आपले भाषांतर संक्षिप्त स्वरू पात सादर केले आहे. या ग्रंथाच्या उपलब्ध प्रतीमध्ये २२३० श्लोक आहेत. त्यात जंबूद्वाप, लवणसमुद्र, मानुषक्षेत्र, द्वीप-समुद्र, काल, ज्योतिलोक, भवनवासीलोक, अधोलोक, वृत्यतरलोक, स्वर्गलोक व मोक्ष असे ११ विभाग आहेत. यामध्ये पुष्कळ ठिकाणी तिलोयपण्णति, आदिपुराण, त्रिलोकसार व जंबूद्वप्रज्ञप्ति अशा ग्रंथातील अवतरणे किंवा उल्लेख आढळतात. त्यावरून हा ग्रंथ अकराच्या शतकाच्या नंतरच्या असावा. त्रिलोकासंबंधी सर्व विषयांचे पूर्णपणे व व्यवस्थित निरूपण करणारा उपलब्ध प्रचीनतम ग्रंथ म्हणजे तिलोयपण्णतत् हाच होय. हा ग्रंथ प्राकृत गाथांमध्ये रचलेला आहे. काही ठिकाणी थोडा प्राकृतगद्यभागीही आहे. आणि संख्यात्मक दिग्दर्शनाचे प्रमाण मोठे आहे. यामध्ये सामान्य लोक, नरक लोक, भवनवासीलोक, मनुष्यलोक, तिर्यक्लोक, वृत्यतरलोक, ज्योतिलोक, देवलोक आणि सिद्धलोक असे नजे महाधिकार आहेत. ग्रंथातील एकूण गाथासंख्या ५६७७ आहे. गाथेशिवाय मधून मधून स्त्रग्धरा, इंद्रवज्जा, उपजाति, दोधक, शार्दूलविक्रीडित, वसंततिलका व मालिनी या छंदाचांही उपयोग केला आहे. अग्नायणी, संगोयणी, संगाहणी, दिष्टिवाद, परिकम्म, मूलायार, लोयविणिच्छय, लोगाइणी व लोकविभाग या ग्रंथांचा उल्लेख त्यात केला आहे. मनुष्यलोकामधील त्रेसठ शलका पुरुषासंबंधी ऐतिहासिक माहिती आणि महावीर निर्वाणानंतर एक हजारवर्षांनी झालेल्या चतुर्मुख कल्किकालापर्यंत राजवंशाची परंपरा सांगितली आहे. वीरसेनांनी आपल्या धवला टीकेमध्ये तिलोयपणतीचा अनेक वेळा उल्लेख केला आहे. यावरून या ग्रंथाची रचना मूलतः इ. स. ५०० ते ८०० च्या मध्यांतरी झालेल्या सिद्ध होते. परंतु उपलब्ध प्रतीमध्ये अश काही प्रकरणे आहेत की ती धवला टीकेवरून उद्धृत करून या ग्रंथाला नंतर जोडली असावीत असे वाटते. तिलोयपणति या ग्रंथाचे